

**ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСНА РАДА
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ УПРАВЛІННЯ ТА ПРАВА
ІМЕНІ ЛЕОНІДА ЮЗЬКОВА**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЯКИМЕЦЬ МАРИНА ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 343.244

ДИСЕРТАЦІЯ

**КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРИМУСОВИХ
ЗАХОДІВ ВИХОВНОГО ХАРАКТЕРУ, ЯКІ ЗАСТОСОВУЮТЬСЯ ДО
НЕПОВНОЛІТНІХ**

спеціальність 081 Право
галузь знань 08 Право

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **М.О. ЯКИМЕЦЬ**

Науковий керівник:
НІКІФОРОВА Тетяна Іванівна,
кандидат юридичних наук, доцент

АНОТАЦІЯ

Якимець М. О. Кримінально-правова характеристика примусових заходів виховного характеру, які застосовуються до неповнолітніх. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття освітньо-наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право. Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова. Хмельницький, 2026.

Дисертація є спеціальним дослідженням, в якому з урахуванням судової практики, правових позицій ВС, зарубіжного досвіду вперше за останні десять років комплексно розглянуто примусові заходи виховного характеру як засіб реагування держави на правопорушення, вчинені неповнолітніми.

У роботі розглянуто особливості кримінально-правової політики протидії злочинності неповнолітніх, яка розуміється як єдина державна концепція, що передбачає стратегію, основні завдання, принципи, напрями, заходи та цілі, спрямовані на запобігання, виявлення, припинення та розслідування кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми особами, їх ресоціалізацію, реінтеграцію і базується на принципах забезпечення найкращих інтересів дитини, пріоритету виховних заходів над покаранням, використання засобів відновного правосуддя. Зроблено висновок, що кримінально-правова політика протидії злочинності неповнолітніх є елементом більш широкого поняття ювенальної політики.

Досліджено наукові підходи до сутності та правової природи примусових заходів виховного характеру. На основі зазначеного аналізу запропоновано розглядати примусові заходи виховного характеру як урегульовану законом про кримінальну відповідальність форму кримінально-правового реагування держави на вчинення неповнолітнім кримінального правопорушення, що не є тяжким, або суспільно небезпечного діяння, що за своїми об'єктивними ознаками підпадає під кримінально-правову заборону, яка має примусовий характер, може застосовуватися судом як єдиний захід впливу на

неповнолітнього, який не досяг віку кримінальної відповідальності, або як альтернатива кримінальній відповідальності або покаранню і спрямована на виправлення неповнолітнього через виховання, ресоціалізацію і реінтеграцію, а також запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень (суспільно небезпечних діянь) і забезпечення найкращих інтересів дитини.

Констатовано, що соціальна зумовленість примусових заходів виховного характеру впливає з особливостей становлення особистості неповнолітнього та специфіки причин і умов вчинення ним кримінальних правопорушень (суспільно небезпечних діянь). На відміну від дорослих осіб, кримінально протиправна поведінка неповнолітніх у більшості випадків є наслідком не стійкої злочинної установки, а дефіциту соціального контролю, порушень процесу соціалізації, негативного впливу сімейного середовища, освітніх інституцій, а також обмеженого життєвого досвіду.

Наголошено, що мету застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх доцільно розглядати не як одновимірну категорію, а як складну, багатокomпонентну систему, що поєднує три взаємопов'язані та взаємообумовлені елементи: 1) виправлення неповнолітнього через виховання, ресоціалізацію та реінтеграцію особи; 2) превенцію нових кримінальних правопорушень (суспільно небезпечних діянь); 3) забезпечення найкращих інтересів неповнолітнього.

Застосування примусових заходів виховного характеру розглянуто як самостійний комплексний інститут кримінального і кримінального процесуального права, який є системою матеріальних і процесуальних правових норм, що регулюють суспільні відносини, пов'язані з реагуванням держави на вчинення неповнолітньою особою кримінального правопорушення або суспільно небезпечного діяння, яке містить його об'єктивні ознаки, у формі застосування заходів виховного характеру. Запропоновано виокремлювати два субінститути: 1) застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх, які є суб'єктами кримінальних правопорушень; 2) застосування

примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх, які не досягли віку кримінальної відповідальності.

Проаналізовано генезу розвитку інституту застосування примусових заходів виховного характеру, який пройшов еволюційний шлях становлення від поступового відходу від суто карального реагування на протиправну поведінку неповнолітніх до формування самостійного правового механізму, орієнтованого на виховання, ресоціалізацію та реінтеграцію дитини.

Розроблено класифікації примусових заходів виховного характеру: 1) за тривалістю впливу примусових заходів виховного характеру у часі – одномоментні і тривалі; 2) за домінуючим способом впливу на особу неповнолітнього – заходи, які реалізуються виключно через морально-психологічний вплив; заходи, які реалізуються через майновий вплив (майнову відповідальність); заходи, які реалізуються через фізичні (просторові) обмеження.

Запропоновано вести мову про трискладову підставу застосування примусових заходів виховного характеру, що включає три елементи – формальну, матеріальну і процесуальну підставу. Формальна підстава включає два елементи – вчинення кримінально значущого діяння (кримінального правопорушення або суспільно небезпечного діяння) і неповнолітній вік правопорушника. Матеріальна підстава відображає ті обставини, які свідчать про недоцільність застосування до правопорушника кримінального покарання і можливість його виправлення іншим шляхом. Процесуальна підстава відображає ті процесуальні акти, в яких фіксується рішення суду про застосування примусових заходів виховного характеру.

Наголошено на необхідності розмежування підстав і умов застосування примусових заходів виховного характеру. Підстави застосування примусових заходів виховного характеру вказують, чи можливе їх застосування у конкретній ситуації в принципі. Натомість, умови застосування примусових заходів виховного характеру дозволяють індивідуалізувати їх для конкретного неповнолітнього і дають можливість дати відповідь на питання, який саме захід

впливу є найбільш доцільним. Спеціальні умови застосування окремого виховного заходу можуть визначатися з урахуванням таких критеріїв: характер і ступінь тяжкості вчиненого діяння; особистісна характеристика неповнолітнього; характеристика соціального середовища (оточення) неповнолітнього; ступінь ризику вчинення повторного правопорушення; реалістичність виконання виховного заходу.

З'ясовано, що законодавство багатьох зарубіжних держав виокремлює виховний вплив як самостійну категорію заходів, відмінних від класичних кримінальних покарань, що можуть бути застосовані до неповнолітніх, а в окремих державах – також до молодих повнолітніх осіб (віком від 18 до 21 р.). Крім того, поширеною є практика регламентування застосування примусових заходів виховного характеру в окремих спеціалізованих законодавчих актах або їх поєднання з нормами, які регулюють порядок надання соціальних послуг. Такий підхід засвідчує спрямування на підтримку, перевиховання, ресоціалізацію неповнолітніх правопорушників, профілактику повторних кримінальних правопорушень.

З урахуванням досвіду зарубіжних держав запропоновано систему примусових заходів виховного характеру: 1) застереження; 2) передання неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх заміняють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою; 3) поміщення неповнолітнього у прийомну сім'ю, яка пройшла навчання з догляду за неповнолітніми; 4) встановлення профілактичного нагляду за неповнолітнім із залученням офіцера служби освітньої безпеки; 5) покладення на неповнолітнього обов'язку пройти визначені корекційні або навчальні програми (курси), або курс лікування; 6) покладення на неповнолітнього обов'язку відшкодування заподіяної майнової або моральної шкоди; 7) покладення на неповнолітнього обов'язку усунути своєю працею завдану майнову шкоду або виконати суспільно корисні роботи; 8) обмеження дозвілля та встановлення певних заборон щодо поведінки неповнолітнього;

9) направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків.

Зроблено висновок, що варто залишити лише одну форму (ситуаційну модель) застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітнього, який вчинив кримінальне правопорушення. Зважаючи на мету урахування найкращих інтересів дитини, а також на незначну відмінність у наслідках, більш доцільним видається залишення саме можливості звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру.

З урахуванням результатів дослідження сформульовано пропозиції щодо удосконалення правового регулювання застосування до неповнолітніх примусових заходів виховного характеру.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, покарання, кримінальне правопорушення, суспільно небезпечне діяння, суб'єкт кримінального правопорушення, неповнолітній, дитина, примусові заходи виховного характеру, звільнення від відповідальності, звільнення від покарання, ювенальна юстиція, відновне правосуддя, реінтеграція, ресоціалізація, виховання, превенція.

SUMMARY

Yakymets Maryna O. Criminal law characteristics of compulsory measures of an educational nature applied to minors. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy (PhD) in the specialty 081 Law. Leonid Yuzkov Khmelnytskyi University of Management and Law, Khmelnytskyi, 2026.

The dissertation is a specialized study in which, taking into account judicial practice, legal positions of the Supreme Court, and foreign experience, compulsory

measures of an educational nature are comprehensively examined for the first time in the last ten years as a means of the state's response to offenses committed by minors.

The paper considers the peculiarities of criminal law policy in combating juvenile delinquency, which is understood as a unified state concept that provides for a strategy, main tasks, principles, directions, measures and goals aimed at preventing, detecting, stopping and investigating criminal offenses committed by minors, their resocialization and reintegration, and is based on the principles of ensuring the best interests of the child, prioritizing educational measures over punishment, and using restorative justice tools. It is concluded that the criminal law policy of combating juvenile delinquency is an element of the broader concept of juvenile policy.

Scientific approaches to the essence and legal nature of compulsory measures of an educational nature are studied. Based on the analysis, it is proposed to consider compulsory measures of an educational nature as a form of criminal law response regulated by criminal legislation to the commission by a minor of a criminal offense that is not serious, or a socially dangerous act that, by its objective features, falls under criminal prohibition, which has a coercive nature and may be applied by the court as the sole measure of influence on a minor who has not reached the age of criminal responsibility, or as an alternative to criminal liability or punishment, and is aimed at correcting the minor through education, resocialization and reintegration, as well as preventing the commission of new criminal offenses (socially dangerous acts) and ensuring the best interests of the child.

It is established that the social conditionality of compulsory measures of an educational nature follows from the peculiarities of the formation of a minor's personality and the specifics of the causes and conditions of committing criminal offenses (socially dangerous acts). Unlike adults, the criminal behaviour of minors in most cases is not the result of a stable criminal orientation, but of a lack of social control, disruptions in the process of socialization, the negative influence of the family environment, educational institutions, as well as limited life experience.

It is emphasized that the purpose of applying compulsory measures of an educational nature to minors should be considered not as a one-dimensional category,

but as a complex, multi-component system that combines three interrelated and interdependent elements: 1) correction of the minor through education, resocialization and reintegration of the person; 2) prevention of new criminal offenses (socially dangerous acts); 3) ensuring the best interests of the minor.

The application of compulsory measures of an educational nature is considered as an independent complex institution of criminal and criminal procedural law, which is a system of substantive and procedural legal norms regulating social relations related to the state's response to the commission by a minor of a criminal offense or a socially dangerous act containing its objective features, in the form of applying compulsory measures of an educational nature. It is proposed to distinguish two sub-institutions: 1) application of compulsory measures of an educational nature to minors who are subjects of criminal offenses; 2) application of compulsory measures of an educational nature to minors who have not reached the age of criminal responsibility.

The genesis of the development of the institution of compulsory measures of an educational nature is analysed, which has undergone an evolutionary path from a gradual departure from purely punitive responses to unlawful behaviour of minors to the formation of an independent legal mechanism focused on education, resocialization and reintegration of the child.

Classifications of compulsory measures of an educational nature are developed: 1) according to the duration of their impact in time – one-time and long-term; 2) according to the dominant method of influence on the minor's personality – measures implemented exclusively through moral and psychological influence; measures implemented through property influence (property liability); measures implemented through physical (spatial) restrictions.

It is proposed to speak of a three-component basis for the application of compulsory measures of an educational nature, which includes three elements – formal, material and procedural grounds. The formal ground includes two elements – the commission of a criminally significant act (a criminal offense or a socially dangerous act) and the minor age of the offender. The material ground reflects those

circumstances indicating the inexpediency of applying criminal punishment to the offender and the possibility of correcting him or her by other means. The procedural ground reflects the procedural acts in which the court's decision to apply compulsory measures of an educational nature is recorded.

The need to distinguish between the grounds and conditions for the application of compulsory measures of an educational nature is emphasized. The grounds indicate whether their application is possible in principle in a particular situation. Instead, the conditions allow their individualization for a specific minor and make it possible to determine which measure is the most appropriate. Special conditions for the application of a specific educational measure may be determined taking into account such criteria as: the nature and degree of severity of the committed act; the personal characteristics of the minor; the characteristics of the minor's social environment; the risk of reoffending; the feasibility of implementing the educational measure.

It is found that the legislation of many foreign states distinguishes educational influence as an independent category of measures different from classical criminal punishments that may be applied to minors, and in some states also to young adults (aged 18 to 21). In addition, it is common practice to regulate the application of compulsory measures of an educational nature in separate specialized legislative acts or in combination with norms regulating the provision of social services. This approach demonstrates a focus on support, re-education, resocialization of juvenile offenders, and prevention of repeated criminal offenses.

Taking into account the experience of foreign states, a system of compulsory measures of an educational nature is proposed: 1) warning; 2) transfer of the minor under the supervision of parents or persons replacing them, or under the supervision of a pedagogical or labour collective with its consent; 3) placement of the minor in a foster family that has undergone training in the care of minors; 4) establishment of preventive supervision over the minor with the involvement of an educational security officer; 5) imposition on the minor of the obligation to undergo certain correctional or educational programs (courses), or a course of treatment;

6) imposition on the minor of the obligation to compensate for material or moral damage caused; 7) imposition on the minor of the obligation to eliminate the caused property damage through his or her own labour or to perform socially useful work; 8) restriction of leisure and establishment of certain prohibitions regarding the minor's behaviour; 9) placement of the minor in a special educational institution for children and adolescents.

It is concluded that it is advisable to retain only one form (situational model) of applying compulsory measures of an educational nature to a minor who has committed a criminal offense. Taking into account the goal of ensuring the best interests of the child, as well as the minor difference in consequences, it is more appropriate to retain the possibility of releasing a minor from criminal liability with the application of compulsory measures of an educational nature.

Taking into account the results of the study, proposals for improving the legal regulation of the application of compulsory measures of an educational nature to minors are formulated.

Key words: criminal liability, punishment, criminal offense, socially dangerous act, subject of a criminal offense, minor, child, compulsory measures of an educational nature, release from liability, release from punishment, juvenile justice, restorative justice, reintegration, resocialization, upbringing, prevention.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Якимець М. О. Проблема визначення застосування примусових заходів виховного характеру як правового інституту. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2025. Вип. 87, ч. 3. С. 370-375.

DOI: 10.24144/2307-3322.2025.87.3.56

URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/03/58.pdf>

2. Yakymets M. O. The essence of compulsory measures of an educational nature and the practice of their application in Ukraine. *Національні інтереси України*. 2025. № 8 (13). С. 362-372.

DOI: 10.52058/3041-1793-2025-8(13)-362-372

URL: <https://perspectives.pp.ua/index.php/niu/article/view/27406/27370>

3. Якимець М. О. Застосування примусових заходів виховного характеру: досвід європейських держав. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2026. № 1 (43). С. 1145-1157.

DOI: 10.52058/2786-6300-2026-1(43)-1145-1157

URL: <https://perspectives.pp.ua/index.php/sn/article/view/35356/35337>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

4. Якимець М. О. Досвід правового регулювання застосування примусових заходів виховного характеру у ФРН. *Теоретико-прикладні проблеми юридичної науки на сучасному етапі реформування кримінальної юстиції*: збірник тез міжнародної науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 26 червня 2023 року). Хмельницький: ХУУП імені Леоніда Юзькова, 2023. С. 28-30.

5. Якимець М. О. Соціальна зумовленість застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх. *Актуальні проблеми юридичної науки. Політико-правові передумови європейської та євроатлантичної інтеграції України*: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції

«Двадцять другі осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 13 жовтня 2023 року). Хмельницький: ХУУП імені Леоніда Юзькова, 2023. С. 289-291.

6. Якимець М. О. Практична реалізація доктрини відновного правосуддя в системі сучасної ювенальної юстиції. *Теоретико-прикладні проблеми юридичної науки на сучасному етапі реформування кримінальної юстиції*: збірник тез міжнародної науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 10 травня 2024 року). Хмельницький: ХУУП імені Леоніда Юзькова, 2024. С. 107-109.

7. Якимець М. О. Окремі проблеми практики звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності і покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру. *Актуальні проблеми юридичної науки. Забезпечення правопорядку в Україні та світі: виклики сьогодення*: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції «Двадцять треті осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 18 жовтня 2024 року). Хмельницький: ХУУП імені Леоніда Юзькова, 2024. С. 200-201.

8. Якимець М. О. Підстави застосування примусових заходів виховного характеру в Україні. *Integration of Science and Innovation for Sustainable Development: Proceedings of the International Scientific Conference (Utrecht, Netherlands, 21 August 2025)*. Bookmundo, 2025. С. 93-95.

9. Якимець М. О. Відповідальність неповнолітніх за кримінальні правопорушення: досвід Франції. *Розвиток правової системи України в контексті євроінтеграційних прагнень*: матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції для молодих вчених з міжнародною участю, присвяченої тижню права (м. Луцьк, 10 грудня 2025 року). Луцьк, 2026. С. 379-383.

10. Якимець М. О. Кримінально-правове реагування на злочинність неповнолітніх: статистичний аналіз судової практики. *Перспективи розвитку науки, освіти і суспільства в Україні та світі*: збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції (м. Полтава, 12 січня 2026 року). Полтава: ЦФЕНД, 2026. С. 37-38.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	14
ВСТУП.....	15
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ТА ІСТОРИЧНІ ОСНОВИ	
ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИМУСОВИХ ЗАХОДІВ ВИХОВНОГО	
ХАРАКТЕРУ.....	27
1.1. Особливості кримінально-правової політики протидії злочинності неповнолітніх.....	27
1.2. Поняття, соціальна зумовленість та мета застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх.....	48
1.3. Застосування примусових заходів виховного характеру як правовий інститут.....	71
1.4. Історико-правові засади становлення інституту застосування примусових заходів виховного характеру в Україні.....	89
Висновки до розділу 1.....	107
РОЗДІЛ II. СИСТЕМА ПРИМУСОВИХ ЗАХОДІВ ВИХОВНОГО	
ХАРАКТЕРУ, ПІДСТАВИ ТА УМОВИ ЇХ ЗАСТОСУВАННЯ.....	
110	
2.1. Класифікація та види примусових заходів виховного характеру.....	110
2.2. Підстави та умови застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх.....	134
Висновки до розділу 2.....	154
РОЗДІЛ III. ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ І ПЕРСПЕКТИВИ	
РОЗВИТКУ ПРИМУСОВИХ ЗАХОДІВ ВИХОВНОГО	
ХАРАКТЕРУ.....	
156	
3.1. Зарубіжний досвід застосування примусових заходів виховного характеру.....	156
3.2. Проблеми реалізації і перспективи розвитку інституту застосування примусових заходів виховного характеру.....	178
Висновки до розділу 3.....	194
ВИСНОВКИ.....	196
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	203
ДОДАТКИ.....	232

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВС – Верховний Суд

ВСУ – Верховний Суд України

ВССУ – Вищий спеціалізований суд з розгляду цивільних і кримінальних справ

ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини

КК – Кримінальний кодекс

КМУ – Кабінет Міністрів України

КПК – Кримінальний процесуальний кодекс

КСУ – Конституційний Суд України

КУпАП – Кодекс України про адміністративні правопорушення

МВС – Міністерство внутрішніх справ

МОН – Міністерство освіти і науки

ООН – Організація Об'єднаних Націй

РНК – Рада народних комісарів

ЦК – Сімейний кодекс

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

США – Сполучені Штати Америки

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

ФРН – Федеративна Республіка Німеччина

ЦВК – Центральний виконавчий комітет

ЦК – Цивільний кодекс

п. – пункт

ст. – стаття

ч. – частина

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Безспірним твердженням є те, що діти та підлітки становлять майбутній інтелектуальний, соціальний і демографічний потенціал держави. Рівень захисту прав дитини, забезпечення її гармонійного розвитку та створення умов для формування законослухняної поведінки є важливими показниками цивілізованості та гуманістичної спрямованості політики будь-якої держави.

Водночас, на жаль, неповнолітній вік особи не є перешкодою для вчинення протиправних, суспільно небезпечних діянь, які потребують відповідного державного реагування. Злочинність неповнолітніх є однією з найбільш небезпечних проявів девіантної поведінки, оскільки безпосередньо пов'язана з процесами соціалізації особи, формуванням правосвідомості та подальшою криміногенною поведінкою у дорослому віці. Вчинення кримінальних правопорушень особами, які не досягли повноліття, свідчить не лише про індивідуальні проблеми розвитку, але й про системні недоліки соціального, освітнього та виховного середовища. У зв'язку з цим боротьба зі злочинністю неповнолітніх не може обмежуватися виключно кримінально-правовими засобами, а потребує комплексного, міждисциплінарного підходу.

Проблематика кримінально-правового реагування на правопорушення, вчинені неповнолітніми, посідає особливе місце у сучасній кримінально-правовій політиці держави. Це зумовлено тим, що неповнолітні, на відміну від дорослих осіб, перебувають на етапі формування особистості, системи цінностей та соціальних орієнтирів, а тому потребують специфічних підходів до правового впливу. Система кримінально-правового реагування на протиправну поведінку неповнолітніх повинна ґрунтуватися на принципах турботи про дитину, поваги до її гідності, забезпечення найкращих інтересів дитини та сприяння її соціальній реінтеграції.

Саме тому кримінальне законодавство унормовує систему примусових заходів виховного характеру, які покликані забезпечити не стільки каральний,

скільки корекційний та ресоціалізаційний вплив на неповнолітнього правопорушника. Зазначені заходи виступають важливим інструментом держави, спрямованим не лише на припинення протиправної поведінки, але й на формування у неповнолітніх відповідального ставлення до норм права та суспільних цінностей.

Відповідно до положень КК України примусові заходи виховного характеру застосовуються до неповнолітніх як альтернатива кримінальній відповідальності чи покаранню або як самостійна форма реагування держави на суспільно небезпечні діяння, вчинені особами, які не досягли віку кримінальної відповідальності. Їх призначення полягає у виправленні поведінки неповнолітнього, запобіганні повторним правопорушенням, а також у сприянні його соціальній адаптації та формуванню правосвідомості.

Водночас, сучасний стан правового регулювання та практики застосування примусових заходів виховного характеру в Україні свідчить про наявність низки теоретичних і практичних проблем. Зокрема, дискусійними залишаються питання правової природи цих заходів, їх місця у системі заходів кримінально-правового впливу, співвідношення з іншими заходами кримінально-правового характеру, класифікації тощо. Потребують уточнення підстави, умови та межі їх застосування, а також механізми контролю за їх виконанням. Судова практика також демонструє відсутність єдності у трактуванні норм законодавства, що не сприяє реалізації принципу правової визначеності.

Актуальність дослідження посилюється також потребою вдосконалення національного кримінального законодавства з урахуванням міжнародних стандартів у сфері правосуддя щодо неповнолітніх. Йдеться, зокрема, про положення Конвенції ООН про права дитини, Мінімальних стандартних правил ООН, що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінських правил), Керівних принципів ООН щодо запобігання злочинності серед неповнолітніх (Ер-Рядських принципів), а також рекомендацій Ради Європи щодо гуманізації кримінально-правової політики щодо дітей. Ці міжнародні

документи орієнтують держави на застосування до неповнолітніх переважно виховних, реабілітаційних і відновних заходів, що сприяють їх соціальній реінтеграції.

Особливої ваги дослідження інституту застосування примусових заходів виховного характеру набуває в умовах сучасних соціальних викликів, пов'язаних із зростанням соціальної вразливості дітей під впливом воєнних дій в Україні. У таких умовах державна політика у сфері ювенальної юстиції повинна бути спрямована на забезпечення балансу між захистом суспільства від правопорушень і дотриманням прав та законних інтересів дитини.

Окремі аспекти застосування примусових заходів виховного характеру досліджувалися у працях вітчизняних і зарубіжних науковців у галузі кримінального та кримінального процесуального права. Вагомий внесок у розвиток цього напрямку правової науки здійснили такі вітчизняні вчені як: В. М. Бурдін, Є. М. Вечерова, Л. В. Герасимчук, В. К. Грищук, С. А. Крушинський, Н. М. Крестовська, С. О. Ковальчук, О. В. Козаченко, В. О. Меркулова, А. А. Музика, В. В. Навроцька, Є. С. Назимко, В. В. Налуцишин, Т. І. Нікіфорова, Л. М. Палюх, Ю. А. Пономаренко, Т. І. Пономарьова, О. О. Пунда, Н. І. Устрицька, П. Л. Фріс, Н. В. Хмелевська, Ю. В. Цуркан-Сайфуліна, О. О. Юхно, О. О. Ямкова, О. С. Яцун та інші.

Особливу цінність становлять дисертаційні дослідження В. М. Бурдіна «Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні» (2001 р.), О. О. Ямкової «Примусові заходи виховного характеру: правова природа і види» (2004 р.), Л. М. Палюх «Провадження у справах про застосування примусових заходів виховного характеру» (2006 р.), Н. М. Крестовської «Ювенальне право України: генезис та сучасний стан» (2008 р.), О. С. Яцуна «Особливості кримінального покарання неповнолітніх» (2009 р.), Є. М. Вечерової «Некаральний кримінально-правовий вплив на неповнолітніх в Україні (кримінологічні засади)» (2010 р.), Л. В. Герасимчук «Звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності та покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру» (2013 р.), Т. І. Пономарьової

«Звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування в Україні та Польщі» (2016 р.).

Значна увага проблемам застосування виховних заходів до неповнолітніх правопорушників приділяється й зарубіжними науковцями. Зокрема, у цій дисертації проаналізовано наукові праці K. Amell, Ch. S. Barendregt, M. G. C. J. Beerthuisen, A. Evéquoz, L. Heymann, L. J. C. Prop, I. Stentoumi, A. M. van der Laan, Ch. van Nieuwenhuizen, A. Wolthuis.

Проте значна частина проблем, пов'язаних із кримінально-правовою характеристикою примусових заходів виховного характеру, їх системою і класифікацією, підставами та порядком застосування, а також ефективністю реалізації потребує подальшого комплексного наукового осмислення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконувалось в рамках теми науково-дослідної роботи Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова «Управлінські та правові засади забезпечення сталого розвитку України як європейської держави» (номер державної реєстрації 0108U008927) та теми науково-дослідної роботи кафедри кримінального права та процесу «Проблеми захисту прав людини у сфері боротьби зі злочинністю» (номер державної реєстрації 0117U000106). Тема дисертації затверджена на засіданні вченої ради Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова 28 жовтня 2022 року (протокол № 6).

Мета і завдання дослідження. Метою цієї дисертації є отримання нових науково обґрунтованих висновків та положень щодо застосування до неповнолітніх правопорушників примусових заходів виховного характеру, а також розробка наукових рекомендацій і пропозицій, спрямованих на удосконалення чинного законодавства про кримінальну відповідальність та практики його застосування у цій частині. Зазначена мета дисертаційного дослідження потребує вирішення таких завдань:

1) визначити особливості кримінально-правової політики держави щодо протидії злочинності неповнолітніх;

2) розкрити поняття, соціальну зумовленість та мету застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх;

3) обґрунтувати розгляд застосування примусових заходів виховного характеру як самостійного правового інституту;

4) розкрити історико-правові засади становлення інституту застосування примусових заходів виховного характеру в Україні;

5) визначити систему примусових заходів виховного характеру, запропонувати їх класифікацію та кримінально-правову характеристику, а також надати оцінку практики їх застосування;

6) визначити підстави та умови застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх;

7) узагальнити провідний зарубіжний досвід застосування примусових заходів виховного характеру та оцінити можливість його імплементації у вітчизняне законодавство;

8) систематизувати проблеми реалізації інституту застосування примусових заходів виховного характеру і визначити перспективи його розвитку;

9) узагальнити результати дослідження, запропонувати зміни та доповнення до законодавства України про кримінальну відповідальність.

Об'єктом дослідження є сукупність кримінальних відносин, які виникають у зв'язку із вчиненням неповнолітньою особою кримінального правопорушення (суспільно небезпечного діяння) і застосування до неї примусових заходів виховного характеру.

Предметом дослідження є примусові заходи виховного характеру як різновид заходів кримінально-правового характеру, їх нормативне регулювання і практика застосування.

Методи дослідження. Досягнення мети та виконання завдань дисертаційного дослідження потребувало використання системи загальнонаукових і спеціальних методів наукового пізнання. Методологічну основу дослідження становить *діалектичний метод*, який застосовано для

дослідження інституту застосування примусових заходів виховного характеру у його розвитку, взаємозв'язку та взаємообумовленості з іншими кримінально-правовими інститутами, системою заходів кримінально-правового характеру, а також для виявлення проблем правового регулювання та практики застосування цих заходів. *Метод аналізу* застосовувався з метою дослідження змісту окремих видів примусових заходів виховного характеру, передбачених кримінальним законодавством України, а також для визначення їх правової природи, підстав і умов застосування до неповнолітніх осіб. *Метод синтезу* дозволив сформулювати цілісне уявлення про систему примусових заходів виховного характеру, їх місце у структурі заходів кримінально-правового впливу. *Метод узагальнення* використано під час вивчення наукових підходів, що існують у кримінально-правовій доктрині щодо правової природи та змісту примусових заходів виховного характеру, їх узагальнення та формування авторської позиції щодо проблемних питань застосування цих заходів, а також для систематизації матеріалів судової практики у справах щодо неповнолітніх. *Функціональний метод* дав можливість дослідити роль та значення примусових заходів виховного характеру в системі кримінально-правових засобів реагування на суспільно небезпечні діяння, вчинені неповнолітніми, а також з'ясувати їх соціальне призначення. Використання *порівняльно-правового методу* дозволило здійснити зіставлення положень кримінального законодавства України щодо примусових заходів виховного характеру з відповідними нормами законодавства окремих зарубіжних держав, а також з положеннями міжнародних нормативно-правових актів у сфері ювенальної юстиції та захисту прав дитини. *Історико-правовий метод* застосовувався для дослідження становлення та розвитку інституту застосування примусових заходів виховного характеру у вітчизняному кримінальному законодавстві, аналізу еволюції законодавчих підходів до кримінально-правового реагування на правопорушення, вчинені неповнолітніми. *Догматичний метод* застосовано для встановлення змісту кримінально-правових норм, що регулюють застосування примусових заходів виховного характеру, а також для наукового

тлумачення положень КК України та аналізу актів судової практики. *Статистичний метод* був використаний для роботи зі статистичними даними щодо застосування примусових заходів виховного характеру у судовій практиці. *Метод моделювання* дав можливість сформулювати пропозиції щодо удосконалення кримінально-правового регулювання застосування примусових заходів виховного характеру та розробити проекти змін до чинного КК України з метою підвищення ефективності їх застосування.

Науково-теоретичною основою дисертації є праці вітчизняних та зарубіжних учених з теорії та історії права, кримінального та кримінального процесуального права.

Нормативну основу дослідження становлять міжнародні нормативно-правові акти, Конституція України, КК України, КПК України та інші законодавчі та підзаконні нормативно-правові акти, а також законодавство окремих зарубіжних держав (Франції, ФРН, Швейцарії, Великої Британії, Іспанії, Італії, Нідерландів, Польщі, Литви, Латвії, Казахстану, Канади).

Емпіричну базу дисертаційного дослідження склало вивчення вироків, ухвал суду, які містяться в Єдиному державному реєстрі судових рішень (понад 100 судових рішень), правових позицій ВС, а також судової статистики і статистики діяльності органів досудового розслідування.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є спеціальним дослідженням, в якому з урахуванням судової практики, правових позицій ВС, зарубіжного досвіду вперше за останні 10 років комплексно розглянуто примусові заходи виховного характеру як засіб реагування держави на правопорушення, вчинені неповнолітніми.

Серед найбільш вагомих результатів, що містять наукову новизну, варто виокремити такі:

уперше:

1) обґрунтовано, що міжгалузевий правовий інститут застосування примусових заходів виховного характеру має внутрішньо диференційовану структуру, в межах якої доцільно виокремлювати два субінститути:

а) застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх, які є суб'єктами кримінальних правопорушень; б) застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх, які не досягли віку кримінальної відповідальності;

2) запропоновано класифікувати примусові заходи виховного характеру:

а) за тривалістю їх впливу у часі – на одномоментні і тривалі; б) за домінуючим способом впливу на особу неповнолітнього – на заходи, які реалізуються виключно через морально-психологічний вплив; заходи, які реалізуються через майновий вплив (майнову відповідальність); заходи, які реалізуються через фізичні (просторові) обмеження;

3) обґрунтовано доцільність залучення офіцерів служби освітньої безпеки до реалізації виховного впливу на неповнолітніх під час їх перебування у навчальному закладі шляхом запровадження нового примусового заходу виховного характеру – встановлення профілактичного нагляду за неповнолітнім із залученням офіцера служби освітньої безпеки;

4) запропоновано розглядати мету застосування до неповнолітніх примусових заходів виховного характеру не як одновимірну категорію, а як складну, багатокomпонентну систему, що поєднує три взаємопов'язані та взаємообумовлені елементи – виправлення неповнолітнього через виховання, ресоціалізацію та реінтеграцію особи, превенцію нових кримінальних правопорушень (суспільно небезпечних діянь) та забезпечення найкращих інтересів неповнолітнього;

удосконалено:

5) дефініцію поняття «примусові заходи виховного характеру», під якими пропонується розуміти урегульовану законом про кримінальну відповідальність форму кримінально-правового реагування держави на вчинення неповнолітнім кримінального правопорушення, що не є тяжким, або суспільно небезпечного діяння, що за своїми об'єктивними ознаками підпадає під кримінально-правову заборону, яка має примусовий характер, може застосовуватися судом як єдиний захід впливу на неповнолітнього, який не досяг віку кримінальної

відповідальності, або як альтернатива кримінальній відповідальності або покаранню і спрямована на виправлення неповнолітнього через виховання, ресоціалізацію і реінтеграцію, а також запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень (суспільно небезпечних діянь) і забезпечення найкращих інтересів дитини;

б) підхід до розуміння підстави застосування примусових заходів виховного характеру, що поєднує три елементи – формальну, матеріальну і процесуальну підставу: формальна підстава включає два елементи – вчинення кримінально значущого діяння (кримінального правопорушення або суспільно небезпечного діяння) і неповнолітній вік правопорушника; матеріальна підстава відображає ті обставини, які свідчать про недоцільність застосування до правопорушника кримінальної відповідальності (кримінального покарання) і можливість його виправлення іншим шляхом; процесуальна підстава відображає ті процесуальні акти, в яких фіксується рішення суду про застосування примусових заходів виховного характеру;

7) підхід до розуміння умов застосування примусових заходів виховного характеру, що впливають із відповіді на питання, чи здатний конкретний захід досягти мети виправлення неповнолітнього у конкретній ситуації; спеціальні умови застосування окремого виховного заходу можуть визначатися з урахуванням таких критеріїв: характер і ступінь тяжкості вчиненого діяння; особистісна характеристика неповнолітнього; характеристика соціального середовища (оточення) неповнолітнього; ступінь ризику вчинення повторного правопорушення; реалістичність виконання виховного заходу;

8) підхід до розкриття змісту категорії «подальша бездоганна поведінка неповнолітнього», яка може проявлятися в сукупності соціально значущих форм діяльності неповнолітнього, які допустимо згрупувати таким чином: у ставленні неповнолітнього до вчиненого правопорушення; у правомірній поведінці неповнолітнього після вчинення діяння; у сфері навчання та праці; у ресоціалізації неповнолітнього; в особистісній трансформації неповнолітнього. Запропоновано визначення поняття «подальша бездоганна поведінка» як

стійкої форми правомірної та соціально схвальної активності неповнолітнього, яка проявляється після вчинення кримінального правопорушення та засвідчує його здатність до самоконтролю, усвідомленого дотримання правових і моральних норм, відповідального ставлення до соціальних обов'язків та цілеспрямованого подолання попередніх негативних поведінкових моделей;

набули подальшого розвитку:

9) позиція про те, що «щире розкаяння» є складним психолого-правовим явищем, що виражається у внутрішньому усвідомленні неповнолітнім суспільної небезпеки та неправомірності власних дій, яке супроводжується прагненням відшкодувати завдану шкоду та уникати повторного вчинення протиправних діянь. Його специфіка зумовлена особливостями вікового розвитку неповнолітнього і може мати фрагментарний, ситуативний та амбівалентний характер, що потребує ретельної оцінки з боку суду;

10) підхід, відповідно до якого варто залишити в КК України лише одну форму (ситуаційну модель) застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітнього, який вчинив кримінальне правопорушення – звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру;

11) думка, відповідно до якої доцільно здійснювати виховний вплив на неповнолітнього правопорушника шляхом залучення його до суспільно корисної праці, суть якого зводиться до покладання на неповнолітнього обов'язку безоплатно виконати певні роботи на користь громади або усунути своєю працею негативні наслідки своєї протиправної поведінки; в умовах воєнного стану актуальним є розгляд можливості участі неповнолітніх у волонтерській діяльності;

12) ідея, відповідно до якої до неповнолітнього як виховний захід можна застосовувати розміщення у спеціалізованій професійній прийомній сім'ї, яка пройшла навчання з догляду за неповнолітніми, що дозволить змінити соціальне середовище, забезпечити стабільність, надати позитивну модель поведінки, забезпечити систематичний контроль за поведінкою

неповнолітнього. На відміну від поміщення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи, поміщення до професійної сім'ї не ізолює дитину у закритому середовищі, не посилює стигматизації та її відсторонення від суспільства, що може бути більш ефективним для зниження ризику рецидиву, ніж інституційне утримання.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що узагальнення, висновки та пропозиції, висловлені у дисертації, можуть бути використані:

– у науково-дослідній діяльності – як основа для подальших досліджень дискусійних проблем застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх;

– у законотворчій діяльності – для удосконалення положень чинного закону України про кримінальну відповідальність, що регламентують застосування примусових заходів виховного характеру (Додаток Б);

– правозастосовній діяльності – для удосконалення практичної діяльності суду, органів досудового розслідування, прокуратури, під час вирішення питань щодо застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх (акт впровадження Територіального управління Державної судової адміністрації України в Хмельницькій області від 26 березня 2026 року – Додаток В);

– в освітньому процесі – під час викладання навчальних дисциплін «Кримінальне право», «Порівняльне кримінальне право та процес», «Порівняльне кримінальне право європейських держав», «Теорія і практика застосування заходів кримінально-правового характеру», підготовки навчально-методичного забезпечення цих дисциплін, а також навчальної літератури (акт впровадження Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова від 24 березня 2026 року – Додаток Г).

Особистий внесок здобувача. Наукові положення, викладені в дисертації, розроблені авторкою особисто. Наукові статті та тези доповідей на конференції підготовлені одноособово.

Апробація результатів дослідження. Основні висновки та рекомендації, викладені у дисертаційному дослідженні, були оприлюднені на науково-практичних конференціях, зокрема: Міжнародній науково-практичній конференції *«Теоретико-прикладні проблеми юридичної науки на сучасному етапі реформування кримінальної юстиції»* (м. Хмельницький, 26 червня 2023 року), Міжнародній науково-практичній конференції *«Двадцять другі осінні юридичні читання. Політико-правові передумови європейської та євроатлантичної інтеграції України»* (м. Хмельницький, 13 жовтня 2023 року), Міжнародній науково-практичній конференції *«Теоретико-прикладні проблеми юридичної науки на сучасному етапі реформування кримінальної юстиції»* (м. Хмельницький, 10 травня 2024 року), Міжнародній науково-практичній конференції *«Двадцять треті осінні юридичні читання. Забезпечення правопорядку в Україні та світі: виклики сьогодення»* (м. Хмельницький, 18 жовтня 2024 року), International Scientific Conference *«Integration of Science and Innovation for Sustainable Development»* (Utrecht, Netherlands, 21 August 2025), Всеукраїнській науково-практичній конференції для молодих вчених з міжнародною участю *«Розвиток правової системи України в контексті євроінтеграційних прагнень»* (м. Луцьк, 10 грудня 2025 року), Міжнародній науково-практичній конференції *«Перспективи розвитку науки, освіти і суспільства в Україні та світі»* (м. Полтава, 12 січня 2026 року).

Публікації. Результати дисертації опубліковано у трьох наукових статтях у наукових фахових виданнях, включених до переліку наукових видань України категорії Б, а також у семи тезах доповідей на наукових конференціях. Одна наукова стаття виконана і опублікована англійською мовою.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, що поділені на вісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг роботи становить 251 сторінку, з яких основний текст – 188 сторінок, список використаних джерел викладений на 29 сторінках і охоплює 257 найменувань, додатки – на 20 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ТА ІСТОРИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИМУСОВИХ ЗАХОДІВ ВИХОВНОГО ХАРАКТЕРУ

1.1. Особливості кримінально-правової політики протидії злочинності неповнолітніх

Проблема реагування держави на кримінально протиправні діяння, вчинені неповнолітніми особами, є досить складною, оскільки поєднує елементи відповідальності та виховного впливу. Законодавець змушений шукати баланс між необхідністю реагування на суспільно небезпечні діяння засобами державного примусу та обов'язком забезпечення найкращих інтересів дитини, що закріплено як у національному законодавстві, так і в міжнародно-правових актах.

Боротьба зі злочинністю неповнолітніх повинна розглядатися як складова загальної кримінально-правової політики держави, проте з ухилом на пріоритетність попередження кримінально протиправних діянь у майбутньому. Основними напрямками такої боротьби є соціальна профілактика, раннє виявлення девіантної поведінки, індивідуальна робота з дітьми групи ризику, а також застосування спеціальних кримінально-правових заходів.

Чинний закон про кримінальну відповідальність передбачає можливість застосування різних заходів кримінально-правового характеру до неповнолітніх – як в рамках притягнення їх до кримінальної відповідальності, так і поза нею. Чільне місце у цій системі відводиться примусовим заходам виховного характеру.

Соціальна зумовленість застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх втілюється у прямому взаємозв'язку з політикою держави у сфері захисту дитинства, сім'ї та прав дітей. Правове призначення примусових заходів виховного характеру відображається на рівні закріплених у суспільстві підходів до виховання зростаючих поколінь та втілення цього у

змісті кримінально-правової політики держави. В умовах сучасності забезпечення якнайкращого захисту прав і свобод дітей було і залишається одним з пріоритетів державної політики, оскільки діти – це майбутнє нації. Особливої уваги у контексті цього потребує забезпечення прав дитини, яка потрапила у конфлікт із законом.

Злочинність неповнолітніх є серйозною соціальною проблемою. Характеризуючи злочинність неповнолітніх, вчені до її основних ознак відносять такі: 1) це негативне соціальне явище, що є основою для самодетермінації всієї злочинності; 2) їй притаманний психологічний механізм наслідування дорослих; 3) вона переважно має груповий характер; 4) вона характеризується підвищеною латентністю; 5) в її структурі переважають корисливі та насильницькі кримінальні правопорушення [195, с. 345].

За останні два десятиліття можемо констатувати тенденцію як до скорочення загальної кількості кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, так і зменшення їх питомої ваги у структурі загальної злочинності. До 2005 року в Україні щороку реєструвалося понад 30 тис. кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми та за їхньою участю. З 2005 року їх кількість скоротилася до 26,5 тис., а у 2006 році цей показник становив 20 тис. [84, с. 184]. У подальшому ця тенденція набула ще більш помітних ознак – якщо у 2009 році було зареєстровано 15445 кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми (питома вага – 5,2 %), то у 2013 році їх кількість становила уже 8781 (питома вага – 4,13 %) [252, с. 295]. Аналіз показників 2014-2025 років (додаток Е) підтверджує, що дана тенденція продовжує мати місце – у 2024 році питома вага злочинності неповнолітніх у структурі загальної злочинності становила лише 1,32 %, а у 2025 році – 1,43 %.

Хоча спостерігається видима позитивна тенденція зниження злочинності неповнолітніх, слід погодитись, що таке зменшення рівня злочинності серед неповнолітніх зумовлене не лише його фактичним зниженням, а соціально-демографічними проблемами – воєнними діями на території України, зменшенням кількості населення, міграційними процесами серед молодого

покоління, відсутністю офіційної статистики з тимчасово окупованих територій тощо [84, с. 184].

Водночас, простежуються й деякі тривожні прояви, на яких акцентують увагу науковці, зокрема, «фемінізація» злочинності неповнолітніх, значна частка кримінальних правопорушень, вчинених у стані сп'яніння, набуття злочинністю неповнолітніх корисливо-насильницької спрямованості, значною мірою груповий характер злочинності неповнолітніх тощо [252, с. 295]. Окрім того, офіційна статистика дає можливість дійти висновку про переважання у структурі підліткової злочинності частки тяжких злочинів, а також істотне збільшення протягом останніх років питомої ваги особливо тяжких злочинів (додаток Ж). Насторожує також зростання кількості потерпілих фізичних осіб у провадженнях щодо неповнолітніх – після відносного зниження у 2022 році (1287 осіб) цей показник зріс до 1815 у 2025 році, що може свідчити про зміну структури злочинності, зокрема зростання питомої ваги правопорушень, що мають безпосередніх потерпілих. Особливо показовим є зростання розміру завданої матеріальної і моральної шкоди: з 21,48 млн грн у 2021 році до 71,15 млн грн у 2025 році. Така динаміка свідчить про підвищення суспільної небезпечності окремих правопорушень, що вчиняються неповнолітніми, попри загальне скорочення їх кількості [247, с. 38].

Злочинність неповнолітніх є однією з найбільш складних та соціально небезпечних форм кримінальної девіації, оскільки вона безпосередньо пов'язана з процесом формування особистості, правосвідомості та соціальної поведінки молоді. Кримінальні правопорушення, вчинені особами, які не досягли повноліття, мають довготривалі негативні наслідки як для самих правопорушників, так і для суспільства загалом, адже високий рівень рецидиву у молодому віці істотно підвищує ризик формування стійкої злочинної поведінки у дорослому житті.

У цьому контексті особливого значення набуває правильний напрям кримінально-правової політики держави щодо протидії злочинності неповнолітніх. У доктрині кримінального права кримінально-правова політика

розглядається як системоутворюючий елемент політики у сфері боротьби зі злочинністю, який на підставі загальної теорії боротьби зі злочинністю розробляє стратегію і тактику, формулює основні задачі, принципи, напрями і цілі кримінально-правової дії на злочинність, засоби їх досягнення, і виражається в нормах кримінального закону, практиці їх застосування, актах офіційного тлумачення кримінально-правових норм та постановках Пленуму Верховного Суду України (складові кримінально-правової політики) [232, с. 374].

Водночас, слід погодитись і з А. В. Коваленком у тому, що кримінально-правова політика держави також відображена і в різних цільових програмах, стратегіях розвитку та концепціях із правового виховання населення, оскільки вона виходить за межі протидії злочинності, впливаючи при цьому на процеси запобігання їй [131, с. 195]. Наприклад, ще у 1996 році указом Президента України була затверджена Національна програма «Діти України», яка серед основних завдань поруч із створенням сприятливих умов для фізичного, психічного, соціального і духовного розвитку дітей, забезпеченням їх правового та соціального захисту, формуванням гармонійно розвиненої особистості, громадянина, здатного до повноцінної життєдіяльності в усіх сферах виробництва, науки, освіти і культури, також передбачила і здійснення заходів щодо профілактики злочинності, наркоманії, алкоголізму і куріння серед дітей [170]. А однією з останніх подібних програм є Державна цільова соціальна програма «Молодь України: покоління стійкості – 2030», затверджена Кабінетом Міністрів України 02 січня 2026 року, що орієнтована на формування у молоді усвідомленого відчуття належності до українського суспільства, розвиток її життєстійкості і створення можливостей для особистісної самореалізації [89].

Кримінально-правова політика розробляє стратегію і тактику, формулює основні завдання, принципи, напрями і цілі її впливу на злочинність, виробляє засоби їх досягнення [52, с. 38]. Кримінально-правова політика як один із напрямів державної політики визначає завдання, зміст, форми діяльності

державних органів та інститутів громадянського суспільства щодо протидії злочинним проявам різного характеру, у тому числі злочинності неповнолітніх. У даний час кримінально-правова політика щодо протидії злочинності неповнолітніх визначає пріоритет виховних заходів над каральними, проте реалізація даної концепції втілюється значною мірою у формальних заходах, які широко пов'язані із застосуванням умовного засудження, за відсутності комплексних профілактичних заходів впливу, що впливає на рецидив кримінальних правопорушень. Ефективна кримінально-правова політика повинна включати конкретні стратегії та заходи, спрямовані на запобігання злочинності серед неповнолітніх, а також на їхню ресоціалізацію.

Безумовно, кримінально-правова політика має поєднувати ефективне реагування на протиправні діяння з гуманістичними підходами, спрямованими на виховання, ресоціалізацію та соціальну реінтеграцію неповнолітніх правопорушників. У кримінально-правовій та кримінологічній доктрині усталеним є бачення того, що для боротьби зі злочинністю серед неповнолітніх необхідно вживати комплексних заходів. Перш за все, важливо забезпечити соціальну підтримку та процес відповідного виховання неповнолітніх. В першу чергу, на рівні державної політики це має включати розвиток соціальних програм, які сприяють соціалізації, підтримку родин та створення безпечних умов для зростання дітей.

Важливо надати неповнолітнім доступ до якісної освіти та навчання, щоб вони мали можливість отримати професійні навички та знання для успішного майбутнього. Судова система також грає важливу роль у забезпеченні ефективності застосування заходів відповідальності неповнолітніх за їхні протиправні дії. В першу чергу, це стосується необхідності формування альтернативних форм реагування держави, які сприяють реабілітації та перевихованню неповнолітніх, замість традиційної каральної функції. Така ключова особливість зумовлена тим, що неповнолітній правопорушник перебуває у процесі соціального та психологічного становлення, а тому

кримінально-правове реагування має бути спрямоване передусім на корекцію поведінки, а не на покарання.

Неповнолітній правопорушник – це не лише суб'єкт кримінального правопорушення, а й об'єкт підвищеної правової охорони та захисту. З цієї обставини виходить більшість міжнародно-правових документів. Це положення визначає специфіку системи поводження з неповнолітніми правопорушниками, яка полягає у побудові цієї системи на основі спеціальних принципів, наявності у ній спеціалізованих суб'єктів та спеціальних правових засобів впливу. Особливу роль у реалізації такої політики відіграють інститути ювенальної юстиції та відновного правосуддя, які дедалі частіше розглядаються як альтернатива традиційним каральним моделям кримінально-правового реагування.

Крім того, необхідно враховувати і превентивний аспект у ході виконання цільових інформаційних кампаній та освітніх програм, спрямованих на попередження злочинності серед неповнолітніх. Важливо підкреслювати наслідки негативних дій, а також надавати альтернативи, які допоможуть неповнолітнім розвиватися у позитивному напрямку. Негативна сімейна атмосфера, відсутність батьківського контролю та підтримки можуть сприяти зростанню злочинної активності серед неповнолітніх. Насильство, зловживання алкоголем, наркотичними і психотропними речовинами в родині можуть вплинути на формування негативних поведінкових взірців. Війна, надзвичайні ситуації, вимушені переселення, урбанізація, наявність злочинних угруповань в міських районах, можуть привести до того, що неповнолітні стають легкою мішенню для злочинної діяльності. Вплив поганого товариства та негативних ролей може спонукати дітей до злочинної поведінки. Варто також нагадати і про вплив такої детермінанти правопорушень серед неповнолітніх, як бідність та відсутність можливостей зайнятості, що можуть призвести до того, що неповнолітні шукають шляхи для «виживання» через протиправну діяльність. Відсутність зрозумілих перспектив майбутнього також може спонукати дітей до вчинення кримінальних правопорушень.

Ці фактори взаємодіють і можуть створювати сприятливу ситуацію для зростання злочинності серед неповнолітніх. Для боротьби з цими проблемами необхідно спрямовувати зусилля на покращення сімейного середовища, забезпечення якісної освіти та доступу до можливостей для розвитку навичок і талантів у неповнолітніх.

Важливе місце при цьому належить вихованню, спрямованому на попередження злочинності, включаючи навчання соціальним навичкам, розвиток емоційного інтелекту та сприяння позитивному самовизначенню. Питання виховання неповнолітніх правопорушників, у тому числі і примусового, має займати чільне місце у системі кримінально-правової політики держави.

Неповнолітній злочинець як особистість перебуває у стадії формування, а вчинене ним кримінальне правопорушення у багатьох випадках – наслідок збігу несприятливих життєвих обставин. Тому процес його ресоціалізації по можливості повинен відбуватися в природних первинних соціальних інститутах і звичному позитивному соціальному середовищі [243, с. 290]. Отже, в основі запобігання злочинності неповнолітніх (системи поводження з неповнолітніми правопорушниками) має лежати принцип максимального сприяння благополуччю неповнолітнього та презумпція його подальшої позитивної соціалізації (яка, проте, у кожному конкретному випадку може бути спростована).

Право дитини жити і виховуватись у сім'ї – одне з найважливіших її прав. Сімейне виховання дає можливість забезпечити її нормальний фізичний, моральний, інтелектуальний та соціальний розвиток, дає змогу їй стати повноцінним членом суспільства. Суспільні форми виховання не можуть замінити дитині сім'ю, і це давно підтверджено практикою. Як зазначає З. В. Ромовська, зараз уже ніхто не сперечається, яка форма виховання дитини – сімейна чи суспільна – має першість [200, с. 26].

Суспільні форми виховання відіграють важливу роль у формуванні особистості та соціалізації неповнолітніх. Вони включають різні аспекти

суспільного життя, такі як освіта, культура, спорт, громадські організації та інші. При цьому сфера освіти є однією з ключових суспільних форм виховання. Школи та інші навчальні заклади забезпечують неповнолітнім доступ до знань, розвивають їхні інтелектуальні та соціальні навички, а також сприяють формуванню моральних цінностей. Крім того, освіта може включати в себе додаткові програми та проекти, спрямовані на розвиток лідерських якостей, творчого мислення та етичних стандартів. Культура відіграє важливу роль у вихованні неповнолітніх. Мистецтво, література, музика та інші аспекти культури сприяють розвитку естетичного сприйняття, креативності та емоційного інтелекту. Вони також можуть надихати неповнолітніх на позитивні цінності, сприяти розумінню інших культур та підтримувати розуміння соціальних норм та взаємовідносин. Спорт та фізична активність також є важливими суспільними формами виховання. Вони сприяють розвитку фізичного здоров'я, дисципліни, командної роботи та цінностей, пов'язаних зі здоровим способом життя. Спортивні команди, клуби та тренери можуть виступати як позитивні рольові моделі та сприяти формуванню позитивного самоусвідомлення та самодисципліни. Громадські організації також можуть відігравати важливу роль у суспільному вихованні неповнолітніх. Ці організації можуть надавати можливості для участі в громадських проєктах, волонтерській роботі та інших видах діяльності, що сприяють розвитку громадянської свідомості, соціальної відповідальності та лідерських якостей. Всі ці суспільні форми виховання взаємодіють і мають потенціал впливати на формування особистості та соціальну поведінку неповнолітніх. Вони створюють можливості для розвитку навичок, цінностей та позитивного ставлення, що сприяють вихованню відповідальних, етичних та активних громадян.

Норми СК України щодо сімейного виховання (ст. 151 СК України) [205] узгоджуються з положеннями ЦК України про місце проживання дитини, яким зазвичай визнається місце проживання її батьків (усиновлювачів) або одного з них, з ким вона проживає, опікуна (ч.ч. 3, 4 ст. 29 ЦК України) [236].

У законодавстві зміст права на виховання не розкривається, оскільки чітко окреслити його межі неможливо – це зумовлено тісним переплетінням правомочностей, що в нього включаються, з іншими батьківськими правами (наприклад, з правом на спільне проживання або спілкування з батьками). До змісту права на виховання пропонується включати як складові такі правомочності: право на сімейне навчання, обов'язок батьків дбати про фізичне та психічне здоров'я дітей, виховувати повагу до людської особистості, її прав та основних свобод не застосовуючи насилля; навчати дитину дотримуватись існуючих законів, не допускати втягнення дитини у злочинну і антигромадську діяльність, виховувати ставлення до праці як єдиного джерела добробуту [202, с. 18-19]. Проте окремі права, які входять до змісту права на сім'ю, стосуються не лише неповнолітніх членів її сім'ї, але й повнолітніх.

Під вихованням загалом розуміється вплив суспільства на особистість, яка розвивається. У широкому розумінні – це соціалізація, тобто процес формування інтелекту, фізичних і духовних сил людини. Виховання є цілеспрямованою діяльністю, покликаною сформувати систему якостей особистості, поглядів і переконань відповідно до виховних суспільних ідеалів через культуру, освіту та навчання у процесі різних видів діяльності та під впливом спадковості та середовища.

Відтак, право на виховання можна визначити як комплексне право вихователя (батьків, родичів, сім'ї загалом, інституцій суспільного виховання) та виховуваної особи на виховну взаємодію та навчання, здійснюване шляхом вільного вибору форм, моделей та засобів виховного впливу у межах виховних завдань, сформованих у суспільстві [197, с. 110].

В сучасному законодавстві такі виховні завдання, головні цілі виховання чітко визначені і набули характеру правових норм-принципів загального та обов'язкового характеру. До них відносять: обов'язок виховувати дитину в дусі поваги до прав і свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу та своєї Батьківщини (ч. 1 ст. 150 СК України) [205].

Практично сімейне виховання здійснюється через комунікаційну взаємодію, адже процес виховання не є прямим впливом на виховуваного, а зумовлюється соціальною взаємодією конкретних людей (у нашому випадку – в межах такого соціального утворення, як сім'я). Тільки в умовах соціальної комунікації завдяки спілкуванню можливий нормальний розвиток (життєдіяльність) людини. Завдяки систематичному впливу в умовах сім'ї дитина набуває здатності спілкування з іншими членами суспільства, уміння досягати згоди в розумінні складних ситуації, змісту дій, а також певного ступеня солідарності (взаєморозуміння) між собою.

Практика показує, що виховання у неповних сім'ях є одним із факторів, що часто сприяє формуванню неправильних цінностей і життєвих установок. Так, судова статистика демонструє, що значна частина засуджених неповнолітніх, які вчинили кримінальні правопорушення у віці 14-18 років, виховувалась у родині з одним із батьків – у 2025 році таких неповнолітніх було 340 (36,6 % від загальної кількості засуджених неповнолітніх), у 2024 – 353 (39,1 %), у 2023 – 406 (41,6 %) [115; 116; 117].

Тому не дивно, що Керівні принципи ООН для запобігання злочинності серед неповнолітніх (Ер-Рядські керівні принципи) акцентують увагу на тому, що сім'я є основною клітиною, відповідальною за первинну підготовку дітей до життя в суспільстві, а відтак, державним і громадським установах слід докладати зусиль для збереження цілості сім'ї. Громада зобов'язана надавати допомогу сім'ї в забезпеченні догляду за дітьми, їх захисту та у зміцненні їх фізичного та психічного здоров'я. Урядам держав слід виробляти політику, що сприяє вихованню дітей в умовах стабільної та благополучної сім'ї. Сім'ям, які потребують допомоги для подолання внутрішньої нестабільності або конфліктних ситуацій, повинні надаватися необхідні послуги. Коли в сім'ї немає стабільності і благополуччя, коли зусилля суспільства по наданню батькам допомоги в цьому зв'язку не мають успіху, необхідно розглянути можливість використання альтернативних місць проживання, в тому числі передавати дітей на виховання в установи або в інші сім'ї для усиновлення.

Умови проживання в таких місцях повинні бути в максимально можливій мірі наближені до умов стабільної та благополучної сім'ї і в той же час повинні створювати у дітей відчуття постійної турботи. Особливу увагу слід приділяти дітям із сімей, які відчувають проблеми, пов'язані зі стрімкими та незбалансованими економічними, соціальними та культурними змінами, оскільки такі зміни можуть порушити здатність сім'ї забезпечувати виховання і розвиток дітей у традиційних формах. Урядам також слід вживати заходи щодо взаємодії з укріплення єдності та гармонії в сім'ї та запобігати відлученню дітей від своїх батьків, за винятком тих випадків, коли це негативним чином впливає на благополуччя та майбутнє дитини [38].

У конвенції про захист прав дитини наголошено, що сім'я є основним осередком суспільства і природним середовищем для зростання і благополуччя всіх її членів і особливо дітей, а тому їй мають бути надані необхідні захист і сприяння, з тим щоб вона могла повністю покласти на себе зобов'язання в рамках суспільства. Визначено також, що дитині для повного і гармонійного розвитку її особи необхідно зростати в сімейному оточенні, в атмосфері щастя, любові і розуміння [8].

Хоча мета виправлення особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, може бути досягнута через притягнення до кримінальної відповідальності і призначення покарання, однак виправний вплив на неповнолітніх правопорушників може бути ефективним і без цього. Успішна кримінально-правова політика щодо неповнолітніх повинна орієнтуватися на виховання, формування правильних ціннісних орієнтирів, установок, досягнення справедливості та реабілітацію. Вона має створювати умови для розвитку та забезпечення безпеки неповнолітніх, їх підтримку, а також зменшення ризику рецидиву.

З огляду на вказане, цілком природно складовою кримінально-правової політики щодо неповнолітніх правопорушників є так зване «відновне правосуддя», основною метою якого є створення умов для примирення потерпілих і правопорушників та усунення наслідків, спричинених

кримінальними правопорушеннями, реалізація якої дає змогу досягти найкращого співвідношення врахування інтересів потерпілого та відповідальності правопорушника. Так, відповідно до п. 10 Зауважень загального порядку № 10 (2007) Комітету ООН з прав дитини «Права дітей у системі ювенальної юстиції» прикладом якнайкращого забезпечення інтересів дитини є практика, коли традиційні цілі кримінального правосуддя, такі як покарання, поступаються місцем реабілітаційним та відновним цілям правосуддя у справах дітей-правопорушників [16]. На цьому наголошується і в п. 23.2 Рекомендації CM/Rec (2008) 11 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам «Про Європейські правила стосовно неповнолітніх правопорушників, щодо яких застосовуються санкції або заходи», зокрема, вказано, що пріоритет потрібно надавати таким санкціям та заходам, які можуть мати виховний вплив, а також бути відновлювальною реакцією на правопорушення, яке вчинила неповнолітня особа [29].

На XI конгресі Міжнародної асоціації кримінального права було сформульовано вихідне положення взаємодії держави, злочинця та жертви – відшкодування шкоди потерпілому в результаті вчинення кримінального правопорушення в умовах сучасної правової політики є засобом відновлення юридичної та суспільної рівноваги, що ефективно доповнює кримінальні санкції.

Ідея відновного правосуддя ґрунтується на необхідності пошуку розумного балансу забезпечення інтересів сторін кримінально-правового конфлікту. Якщо йдеться про кримінальні правопорушення, які не мають значної суспільної небезпеки, не є тяжкими, то оптимальним варіантом вирішення конфлікту є його урегулювання із активною залученістю сторін – правопорушника та потерпілого. Спільний пошук шляхів урегулювання конфлікту сприяє примиренню потерпілого з правопорушником та формування в останнього розуміння суспільної небезпечності його діяння та недопустимості подібних діянь у майбутньому, тобто також сприяє досягненню цілей спеціальної превенції.

Концепція відновного правосуддя стала затребуваною, оскільки проявилась як один із найефективніших способів досягнення соціальної справедливості та виправлення неповнолітнього правопорушника. Відновне правосуддя орієнтоване не лише на досягнення примирення і відшкодування потерпілому шкоди, а й умови позитивної посткримінальної взаємодії з потерпілим на звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності за вчинення нетяжких кримінальних правопорушень та застосування до нього альтернативних заходів виховного впливу, ресоціалізацію тощо [250, с. 107].

24 липня 2002 р. Економічна і соціальна Рада ООН прийняла резолюцію «Основні принципи використання програм відновного правосуддя у кримінальних справах», яка рекомендує усім державам розвивати та впроваджувати програми відновного правосуддя у національне судочинство. Окрім того, держави ЄС взяли на себе зобов'язання прийняти закони, які б забезпечували проведення посередництва у кримінальних провадженнях. У зазначеній резолюції окреслені основні принципи здійснення медіації, зокрема: добровільна участь у процесі медіації, її конфіденційність, нейтральність посередника (медіатора) та доступність медіації для сторін тощо [37].

Відновне правосуддя пропонує зміщення акценту під час розгляду кримінальних справ із репресивних санкцій щодо правопорушника до так званих відновних заходів, що сприяють виправленню наслідків правопорушення, відновлення справедливості, де активна участь у вирішенні ситуації відводиться правопорушнику, потерпілому та громаді [20, с. 4; 124, с. 158-159; 204, с. 37].

Основною метою відновного правосуддя є максимальне забезпечення та захист прав неповнолітніх, які опинилися у конфлікті із законом, у поєднанні із усуненням наслідків кримінальних правопорушень шляхом вибачень, каяття, відшкодування шкоди, усвідомлення відповідальності за них [203, с. 111], що створює передумови для застосування мінімальних засобів правового впливу на осіб, які вчинили кримінальні правопорушення у неповнолітньому віці. Тобто концепція відновного правосуддя переорієнтовує систему юстиції від простого

застосування покарання до відновлення *status quo* потерпілому, неповнолітньому правопорушнику та суспільству в цілому.

Відновне правосуддя для неповнолітніх базується на декількох принципах. Перш за все, це активна участь у вирішенні проблеми учасників процесу, таких як жертва, неповнолітній правопорушник та громада. Важливим аспектом є залучення неповнолітнього до процесу прийняття рішень та пошуку відповідних способів компенсації та реабілітації. Концепція відновного правосуддя для неповнолітніх також наголошує на важливості відшкодування шкоди, яку спричинив неповнолітній, жертві та громаді, що може бути здійснено через компенсаційні заходи. Окрім того, відновне правосуддя акцентує увагу на підтримці та реінтеграції неповнолітніх в суспільство через програми реабілітації, професійну підготовку, освіту та інші форми підтримки, що сприяють поверненню неповнолітнього до нормального життя та зменшенню ризику повторного вчинення кримінального правопорушення.

«Основні принципи використання програм відновного правосуддя у кримінальних справах» передбачають різні моделі відновного правосуддя:

1. Медіація між потерпілим і правопорушником (Victim – Offender Mediation), що є структурованим добровільним процесом, у межах якого потерпілий і правопорушник за участю нейтрального посередника (медіатора) обговорюють обставини правопорушення, його наслідки, способи відшкодування шкоди та примирення. Вона ґрунтується на добровільній участі обох сторін, визнанні правопорушником своєї ролі у заподіянні шкоди, конфіденційності та орієнтації на реальні потреби потерпілого, а не на формальне покарання. Це базова і найбільш поширена модель, яка особливо ефективна у провадженнях щодо неповнолітніх.

2. Відновні конференції (Restorative / Family Group Conferencing) – передбачає розширений формат медіації із залученням крім потерпілого, правопорушника, також членів їхніх сімей, соціальних працівників, інколи – представників поліції, закладів освіти або пробаційних служб. Така модель відрізняється колективним обговоренням наслідків кримінального

правопорушення, завданої шкоди, спільним виробленням плану відновлення, акцентом на соціальній відповідальності та підтримці правопорушника. Вона особливо рекомендована для неповнолітніх правопорушників у випадках, коли сімейне або соціальне середовище відіграло істотну роль у вчиненні правопорушення.

3. Кола правосуддя (Sentencing Circles / Peacemaking Circles) – передбачає форму колективного діалогу, в якій бере участь ще більш широке коло учасників – крім потерпілого, правопорушника, також залучаються члени громади, інколи суддя, прокурор, представники органів влади. Така модель застосовується у громадах із сильними традиціями колективної відповідальності, а також для вирішення більш складних конфліктів, передбачає консенсусне ухвалення рішення і робить акцент на зціленні усієї спільноти, а не лише окремих осіб.

4. Програми відшкодування шкоди (Restitution and Reparation Programmes) – фокусується на матеріальному або нематеріальному відшкодуванні шкоди, заподіяної кримінальним правопорушенням, зокрема, шляхом грошової компенсації, громадських робіт на користь потерпілого або громади, символічних дій (вибачення, публічне визнання заподіяння шкоди тощо). Ця модель часто поєднується із медіацією і використовується як умова закриття провадження.

5. Комплексні відновні програми (Community-based Restorative Justice Programmes) – передбачають поєднання декількох інструментів відновного правосуддя в межах єдиної програми, яка може включати медіацію, конференції, соціальний супровід, психологічну допомогу, освітні та реабілітаційні заходи [37].

За інформацією Міністерства юстиції України з 2019 року в нашій державі впроваджений пілотний проєкт «Програма відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні злочину» (нова назва – «Програма відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення» [166]), який був поширений на всю територію

України. Ця програма застосовується за чотирьох умов: є потерпіла сторона – фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, або також юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди; якщо неповнолітній вперше вчинив кримінальний проступок або нетяжкий злочин; якщо неповнолітній визнає факт вчинення ним кримінального правопорушення; і неповнолітній, і потерпілий дали згоду на участь у програмі. Між неповнолітнім правопорушником та потерпілим укладається медіаційна угода. Далі неповнолітній працює з психологом і обов'язково проходить призначені ресоціалізаційні заходи – це і є особливістю пілотного проєкту. Якщо неповнолітній відшкодує шкоду і примириться з потерпілим, успішно пройде етап ресоціалізації – має шанс бути звільненим від кримінальної відповідальності. Така програма дає можливість підліткам не розлучатися зі своїми батьками, рідними та близькими, не потрапляти під негативний вплив осіб, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі, продовжувати навчання у школах чи інших навчальних закладах, займатися спортом, працювати та прагнути стати свідомими і відповідальними громадянами України [79].

У 2024 році був впроваджений новий пілотний проєкт аналогічного спрямування «Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є підозрюваними, обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення». За цією програмою під час медіації сторони кримінально-правового конфлікту можуть вирішити питання щодо: примирення у кримінальному провадженні; порядку відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням; заходів ресоціалізації та реінтеграції для підозрюваного, обвинуваченого або неповнолітнього, який вчинив суспільно небезпечне діяння до досягнення віку кримінальної відповідальності; інших питань, узгоджених сторонами під час процедури медіації [167].

Принагідно потрібно згадати, що законодавець 16 листопада 2021 року ухвалив Закон України «Про медіацію», яким було визначено засади та порядок проведення медіації як позасудової процедури врегулювання конфлікту

(спору), принципи медіації, статус медіатора, вимоги до його підготовки та інші питання, пов'язані з цією процедурою [112]. Зокрема, дію цього Закону поширено й на суспільні відносини, що пов'язані з урегулюванням конфліктів у кримінальних провадженнях з метою досягнення примирення потерпілого з підозрюваним (обвинуваченим). Водночас, як стверджує С. А. Крушинський, проблемою є те, що не було внесено зміни, які б передбачили процедуру медіації у кримінальному судочинстві, статус медіатора та наслідки для перебігу кримінального провадження, до чинного КПК України [152, с. 311].

В цілому, концепція відновного правосуддя для неповнолітніх пропонує альтернативний підхід до традиційних форм судочинства, розглядає неповнолітнього правопорушника як особу, яка може відповідати за свої дії, відшкодувати шкоду та змінювати свою поведінку, ставить потреби неповнолітнього у центр уваги і за допомогою широкого діалогу сприяє реабілітації, ресоціалізації, реінтеграції неповнолітнього, а відтак – і запобіганню повторному вчиненню кримінальних правопорушень. Вона покликана забезпечити більш справедливе та гуманне ставлення до неповнолітніх правопорушників, сприяючи їхньому позитивному розвитку та інтеграції в суспільство.

Складовим елементом кримінально-правової політики щодо неповнолітніх є й так звана «ювенальна юстиція», яку ще часто називають «правосуддям, дружнім до дитини». Ідея ювенальної юстиції є однією з ключових гуманістичних концепцій сучасного кримінального права і процесу, що ґрунтується на визнанні особливого правового статусу дитини, її підвищеної вразливості та здатності до виправлення, усвідомлення того, що дитина не має сформованої системи цінностей, легко піддається впливу та здатна до швидких змін, а також на пріоритеті виховання та ресоціалізації над покаранням. Тому правопорушення, вчинене неповнолітнім розглядається не лише у контексті його вини, а і як симптом соціальної проблеми. Ідея ювенальної юстиції виходить з того, що дитина не може розглядатися як «зменшена копія дорослого правопорушника», а потребує іншого підходу до

відповідальності, інших процесуальних гарантій, іншої мети реагування з боку держави. Як зазначає Н. В. Хмелевська, в системі ювенальної юстиції до неповнолітніх повинен застосовуватись підхід «спочатку діти, потім правопорушники» (Children First, Offenders Second) [234, с. 157].

У міжнародному праці напрацьований цілий масив нормативних актів, спрямованих на впровадження в державах системи ювенальної юстиції – Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила) [41], Керівні принципи ООН для запобігання злочинності серед неповнолітніх (Ер-Рядські керівні принципи) [38], Міжнародні стандарти здійснення правосуддя щодо підлітків, позбавлених волі (Гаванські правила) [39], Мінімальні стандартні правила ООН щодо заходів впливу, не пов'язаних з ув'язненням (Токійські правила) [40], Керівні принципи щодо дій в інтересах дітей в системі кримінального правосуддя (Віденські керівні принципи) [18], Керівні принципи Комітету Міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей [19], Рекомендація Rec (2003) 20 Комітету Міністрів РЄ державам-членам «Про нові способи роботи зі злочинністю серед неповнолітніх та роль ювенальної юстиції» [30], Рекомендації CM/Rec (2008) 11 Комітету Міністрів РЄ державам-членам «Про європейські правила стосовно неповнолітніх правопорушників, щодо яких вживаються санкції або заходи» [29], Зауваження загального порядку № 10 (2007) Комітету ООН з прав дитини «Права дітей у системі ювенальної юстиції» [16] та інші.

Зазначені документи сформувавши загальні принципи і підходи до здійснення судочинства щодо дітей, які вчинили правопорушення. Зосереджуючись лише на тих, які стосуються предмету цього дослідження, відзначимо, що ювенальна юстиція спрямована на виправлення неповнолітнього, а не на його покарання, запобігання повторним правопорушенням, відновлення соціальних зв'язків та захист прав дитини навіть у разі вчинення нею правопорушення. Попри це, дослідники констатують, що міжнародні стандарти та практика ЄСПЛ у справах за участю

дитини використовуються вкрай рідко (із проаналізованих 53 судових рішень лише у 3 в мотивувальній частині було посилення на міжнародні акти) [208, с. 21].

Як вказується у Зауваженнях загального порядку № 10 (2007) Комітету ООН з прав дитини «Права дітей у системі ювенальної юстиції» комплексна політика у сфері ювенальної юстиції повинна охоплювати вирішення таких основних елементів: запобігання злочинності серед неповнолітніх; втручання без звернення до суду та втручання в контексті судового провадження; мінімальний вік кримінальної відповідальності та верхня вікова межа для ювенальної юстиції; гарантії справедливого судового розгляду; позбавлення волі, включаючи досудове утримання під вартою та післясудове ув'язнення [16]. При цьому ключовим принципом ювенальної юстиції повинно бути забезпечення найкращих інтересів дитини, які завжди повинні розглядатися в поєднанні з іншими правами дітей, наприклад, правом бути почутим, правом на захист від насильства, правом не бути розлученим з батьками тощо [129, с. 53]. Ювенальна юстиція передбачає широке використання медіації, відновного правосуддя, виховних і соціальних програм, примусових заходів виховного характеру.

Хоча в Україні повною мірою наразі не впроваджено систему ювенальної юстиції, відсутній спеціальний законодавчий акт, який регулював би ці суспільні відносини, однак міжнародні стандарти правосуддя, дружнього до дитини, поступово імплементуються у законодавство та впроваджуються у правозастосовну практику. Так, у 2023 році в Україні було запроваджено та розпочато реалізацію пілотного проєкту щодо імплементатії міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, у практичну діяльність. Зокрема, серед іншого, цей проєкт орієнтує на надання переваги таким примусовим заходам, які можуть мати виховний вплив на неповнолітнього, а також сприяти відшкодуванню збитків, завданих правопорушенням, урахування під час вирішення питання про застосування примусового заходу виховного характеру, його виду та строку застосування обставин вчиненого, суспільної небезпечності

кримінального правопорушення, тяжкості наслідків, розміру завданих збитків, умов життя та виховання, кола осіб, здатних забезпечити нагляд за неповнолітнім та його перевиховання, здійснення заходів соціальної реінтеграції з неповнолітнім та ювенальної превенції для взяття на профілактичний облік та проведення заходів індивідуальної профілактики тощо [168].

Правосуддя у провадженнях щодо неповнолітніх потребує застосування заходів, альтернативних покаранню, які виконують особливу соціальну функцію – пристосування зазначених осіб до норм суспільного життя. У багатьох державах застосування виховних заходів, альтернативних кримінальній відповідальності та покаранню, є основним спеціальним засобом правового впливу на неповнолітніх правопорушників. Порядок реалізації цих заходів має, як правило, чітке законодавче закріплення у вигляді спеціальних законодавчих актів (*більш детально про це у підрозділі 3.1 дисертації*).

Отже, розробка та впровадження ефективної кримінально-правової політики, спрямованої на протидію кримінальним правопорушенням серед неповнолітніх через формування чіткого бачення виховної взаємодії між суспільством та неповнолітнім правопорушником, є важливим завданням для створення безпечного та гармонійного суспільства, де неповнолітні зможуть зростати та розвиватися у позитивному середовищі. Саме через свою виховну спрямованість примусові заходи виховного характеру займають особливе місце у кримінальному праві, а їх реалізація відповідає доктрині відновного правосуддя. Ефективна кримінально-правова політика потребує співпраці між різними зацікавленими сторонами – правоохоронними органами, судовою системою, громадами, громадськими організаціями, освітніми установами та сім'єю. У центрі такої співпраці знаходиться виховний вплив та виховна взаємодія, спрямовані на створення передумов для якісної реінтеграції неповнолітнього [233, с. 433].

Таким чином, *кримінально-правова політика протидії злочинності неповнолітніх* – це єдина державна концепція, що передбачає стратегію,

основні завдання, принципи, напрями, заходи та цілі, спрямовані на запобігання, виявлення, припинення та розслідування кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми особами, їх ресоціалізацію, реінтеграцію і базується на принципах забезпечення найкращих інтересів дитини, пріоритету виховних заходів над покаранням, використання засобів відновного правосуддя.

Кримінально-правова політика протидії злочинності неповнолітніх, на наш погляд, повинна включати: виявлення факторів, що детермінують злочинність неповнолітніх; імплементацію міжнародних стандартів у сфері поводження з неповнолітніми правопорушниками; реалізацію комплексу заходів, спрямованих на профілактику кримінальних правопорушень, які вчиняють неповнолітні; протидію вчиненню неповнолітніми кримінальних правопорушень шляхом застосування норм кримінального та кримінального процесуального законодавства.

Кримінально-правова політика протидії злочинності неповнолітніх є елементом більш широкого поняття ювенальної політики, яку вчені визначають як особливий вид соціальної діяльності, врегульований нормами міжнародного та національного права, спрямований на ефективне забезпечення прав і законних інтересів неповнолітніх [174, с. 38]. Таке визначення є занадто лаконічним і не повністю відображає зміст поняття. Ми пропонуємо розуміти *ювенальну політику* як міжгалузеву державну концепцію, спрямовану на забезпечення прав, свобод і законних інтересів дітей та молоді, створення умов для їх повноцінного розвитку, соціалізації, захисту від негативних соціальних впливів, а також на попередження девіантної та злочинної поведінки неповнолітніх. Вона охоплює систему правових, соціальних, освітніх, виховних, психологічних, медичних та інституційних заходів, що реалізуються органами державної влади, органами місцевого самоврядування та інститутами громадянського суспільства.

1.2. Поняття, соціальна зумовленість та мета застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх

В умовах відходу кримінально-правової політики від суто каральної моделі кримінальної юстиції дедалі більшого значення набувають альтернативні форми державного реагування на кримінальні правопорушення, орієнтовані у випадку із неповнолітніми на виховання, ресоціалізацію та реінтеграцію неповнолітніх правопорушників. Така трансформація зумовлена як змінами у праворозумінні ролі кримінального права, так і усвідомленням обмеженої ефективності репресивних заходів щодо осіб, які ще перебувають на стадії формування особистості.

Особливе місце в системі кримінально-правових засобів реагування на кримінальні правопорушення (суспільно небезпечні діяння) неповнолітніх займають примусові заходи виховного характеру. Вони розглядаються законодавцем як інструмент впливу, що дозволяє відмовитися від застосування кримінальної відповідальності або покарання у випадках, коли цілі кримінального правосуддя можуть бути досягнуті без використання традиційних репресивних заходів. Застосування примусових заходів виховного характеру відображає гуманістичну спрямованість кримінально-правової політики держави та її орієнтацію на пріоритет найкращих інтересів дитини.

Передусім, розглянемо соціальну зумовленість застосування примусових заходів виховного характеру. Загалом під соціальною зумовленістю права розуміють відповідність, адекватність права суспільним відносинам, що регулюються, його здатність відображати об'єктивні потреби суспільного життя. Таким чином набувають свого матеріального обґрунтування всі правові інститути та норми. Іншими словами, шляхом виявлення потреби суспільства у певному виді правового регулювання пояснюється вибір юридичних засобів їх задоволення. Соціальна зумовленість права виражається у тому, що воно повинно бути, насамперед, динамічною системою, яка чуйно реагує на зміни в

соціальної дійсності, яка покликана точно відображати вимоги об'єктивних законів суспільного розвитку [81, с. 17-18].

Наявність примусових заходів виховного характеру в системі кримінально-правової політики держави зумовлено, передусім, тим, що діти є найбільш чутливою та вразливою частиною суспільства, яка потребує постійного захисту, допомоги й підтримки з боку держави та соціуму. У поведінці дітей і підлітків яскраво проявляються вікові особливості інтелектуального, вольового та емоційного розвитку. Особливо виразно психологічні особливості неповнолітніх виявляються в умовах стресу, якими для них, безперечно, є потрапляння у криміногенну обстановку, а далі – участь у кримінальному судочинстві. Саме тому в таких складних ситуаціях діти повинні бути наділені підвищеними гарантіями захисту та отримувати належну правову і соціальну допомогу.

Як слушно наголошують дослідники, з психолого-педагогічної точки зору для неповнолітніх характерними є:

- неформованість необхідних і достатніх засобів і способів успішного вирішення моральних проблем; відсутність або недостатній рівень переконаності в значимості та обов'язковості дотримуватися загальних норм;
- відсутність мотивів і відповідного уміння самостійно здійснювати вибір засобів моральної діяльності, психологічної взаємодії з навколишніми;
- невміння критично оцінювати ситуацію, що склалася, і визначати своє місце в ній;
- страх перед покаранням за непокору [254, с. 43-44].

Відповідно до принципу 2 Декларації прав дитини 1959 року, дитині має бути забезпечений спеціальний захист законом та іншими засобами, а також створені умови й можливості, які сприятимуть її фізичному, розумовому, моральному, духовному і соціальному розвитку нормальним і здоровим шляхом, у середовищі свободи та гідності [14].

Рекомендація CM/Rec (2008) 11 Комітету Міністрів РЄ державам-членам «Про європейські правила стосовно неповнолітніх правопорушників, щодо

яких вживаються санкції або заходи» наголошує на пріоритеті таких санкцій і заходів, які мають виховний вплив, а також становлять відновну реакцію на правопорушення, вчинені неповнолітніми. При цьому права неповнолітніх на освіту, професійну підготовку, фізичне та психічне здоров'я, безпеку і соціальне забезпечення не повинні обмежуватися внаслідок призначення або виконання санкцій чи заходів у громаді [29].

Наявність у неповнолітніх специфічних вікових фізіологічних і психологічних особливостей порівняно з дорослими зумовила вироблення суспільством спеціальних механізмів, спрямованих на створення умов для повноцінного розвитку молодого покоління, включно із забезпеченням необхідного рівня захисту та підтримки.

Аналіз міжнародних нормативно-правових актів дає підстави дійти висновку, що основним аргументом на користь особливого підходу до кримінального судочинства щодо неповнолітніх є необхідність убезпечити дітей від негативних наслідків традиційних методів розслідування та покарання, а також переконання у тому, що застосування виховних заходів здатне забезпечити значно кращі результати у формуванні правослухняної поведінки.

Соціальна зумовленість примусових заходів виховного характеру впливає з особливостей становлення особистості неповнолітнього та специфіки причин і умов вчинення ним кримінальних правопорушень (суспільно небезпечних діянь). На відміну від дорослих осіб, кримінально протиправна поведінка неповнолітніх у більшості випадків є наслідком не стійкої злочинної установки, а дефіциту соціального контролю, порушень процесу соціалізації, негативного впливу сімейного середовища, освітніх інституцій, а також обмеженого життєвого досвіду.

Неповнолітній правопорушник, як правило, перебуває у стані формування ціннісних орієнтацій, правосвідомості та моделей поведінки. Саме тому реакція держави на його протиправні дії має враховувати не лише факт вчинення суспільно небезпечного діяння, а й соціально-психологічні

характеристики особи, рівень її розвитку, здатність усвідомлювати наслідки власних дій та сприймати виховний вплив. Ігнорування цих чинників шляхом застосування суто репресивних заходів часто призводить до протилежного результату – закріплення девіантної ідентичності та повторного вчинення правопорушень неповнолітнім.

Примусові заходи виховного характеру покликані компенсувати недоліки соціального середовища, в якому формується особистість неповнолітнього, і виконують коригуючу функцію. Їх застосування спрямоване на усунення причин та умов, що сприяли вчиненню правопорушення, шляхом впливу не лише на саму дитину, а й на її найближче оточення і соціальне середовище в цілому. У цьому аспекті такі заходи мають комплексний характер і поєднують елементи правового, виховного та соціального впливу.

Якщо вести мову про малолітніх осіб, то в основу застосування до них примусових заходів виховного характеру покладено не стільки сам факт вчинення неповнолітнім суспільно небезпечного діяння, скільки особливості його особистості, рівень соціальної та психологічної незрілості, а також наявність ризику вчинення повторних правопорушень, усунення якого є необхідною умовою забезпечення належного правопорядку. Саме ці індивідуальні характеристики неповнолітнього правопорушника зумовлюють доцільність застосування до нього спеціальних заходів державного впливу, спрямованих на корекцію поведінки та запобігання подальшій девіантній активності.

У цьому сенсі примусові заходи виховного характеру слід розглядати як заходи захисту, що застосовуються до неповнолітніх, які вчинили суспільно небезпечне діяння, але які, не будучи формою осуду чи кари, не мають на меті вираження негативної кримінально-правової оцінки вчиненого. Їх призначення зумовлене передусім необхідністю впливу на психологічні, соціальні та поведінкові властивості неповнолітнього, які свідчать про потенційну загрозу повторного порушення кримінально-правових заборон.

Соціальна зумовленість примусових заходів виховного характеру також пов'язана з необхідністю запобігання повторній злочинності серед неповнолітніх. Практика свідчить, що раннє втягнення дитини в систему кримінального правосуддя із застосуванням покарання значно підвищує ризик рецидиву. Натомість, альтернативні заходи, орієнтовані на виховання і підтримку, сприяють зниженню рівня повторної девіантної поведінки та підвищують шанси неповнолітнього на успішну соціальну адаптацію.

Таким чином, примусові заходи виховного характеру є соціально зумовленим інструментом кримінально-правової політики, що відображає усвідомлення обмежених можливостей кримінального покарання у сфері ювенальної юстиції та необхідність пошуку більш гнучких і гуманістичних форм реагування на правопорушення неповнолітніх.

Соціальна зумовленість примусових заходів виховного характеру проявляється у їх спрямованості на подолання причин і умов девіантної поведінки неповнолітніх, які часто мають соціально-психологічний, сімейний або виховний характер. На відміну від кримінального покарання, такі заходи не мають на меті відплату за вчинене, а покликані впливати на особистість дитини, сприяти формуванню правослухняної поведінки та запобігати повторному вчиненню правопорушень.

Мабуть з таких міркувань виходили розробники Конвенції про захист прав дитини, в якій, окрім гуманістичного підходу до застосування покарання до неповнолітніх, також наголошується на потребі застосування альтернативних заходів – таких, як догляд, опіка і нагляд, консультативні послуги, призначення випробного строку виховання, програми навчання і професійної підготовки, та інших форм догляду, що замінюють догляд в установах, з метою забезпечення такого поводження з дитиною, яке забезпечувало б її добробут і відповідало її становищу та характеру кримінального правопорушення [8].

Для розуміння сутності примусових заходів виховного характеру перш за все потрібно визначити їх правову природу, яка залишається предметом

тривалих наукових дискусій. З'ясування цього питання ускладнюється тим, що кримінальним законодавством визначаються особливості притягнення до кримінальної відповідальності неповнолітніх осіб, а також чітко визначаються види покарань, які можуть бути застосовані до осіб, що вчинили суспільно небезпечне діяння у віці до 18 років, а також передбачено можливість звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності та покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру. Як наслідок, у кримінально-правовій доктрині так і не вироблено єдиного підходу до їх трактування – є вони особливою формою реалізації кримінальної відповідальності, альтернативними заходами кримінально-правового характеру чи самостійним різновидом державного примусу, що не пов'язаний із притягненням до кримінальної відповідальності у класичному її розумінні.

По-перше, дискусія точиться з приводу того, чи примусові заходи виховного характеру слід вважати формою реалізації кримінальної відповідальності, що являють собою передбачені кримінальним законом можливі варіанти поєднання елементів змісту кримінальної відповідальності [140, с. 152].

На думку Ю. В. Бауліна, на етапі індивідуалізації кримінальної відповідальності виділяють три форми її реалізації: 1) обмеження особи, винної у вчиненні злочину, у праві на «добре ім'я», тобто обмеження її гідності; 2) винесення обвинувального вироку з призначенням особі певного виду і міри покарання, від відбування якого вона звільняється (умовно чи безумовно); 3) винесення обвинувального вироку з призначенням даній особі певного виду і міри покарання, поєднане з необхідністю його відбування [241, с. 345-346]. Подібний підхід підтримує і Ю. А. Пономаренко, виділяючи такі форми реалізації кримінальної відповідальності: 1) осуд особи, яка вчинила злочин, без призначення їй покарання; 2) засудження особи з призначенням їй покарання і його реальним відбуванням (за задумом законодавця повинна була стати найбільш типовою); 3) засудженні особи з призначенням їй покарання, від реального відбування якого вона звільняється і яке замінюється їй іншими

заходами «формально-юридично примусові заходи виховного характеру взагалі не є формою кримінальної відповідальності» [183, с. 70-71]. В. К. Грищук вважає за доцільне виділяти три класичні форми реалізації негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності: 1) осуд; 2) покарання; 3) судимість [85, с. 40].

Виходячи з наведених підходів до форм реалізації кримінальної відповідальності, спробуємо визначити, чи належить до них застосування примусових заходів виховного характеру. З цього приводу Ю. А. Пономаренко зазначає, що не є заходами кримінальної відповідальності окремі передбачені КК України правообмежувальні заходи, які можуть застосовуватися у зв'язку із вчиненням кримінального правопорушення, але не за його вчинення. Сама сутність примусових заходів виховного характеру свідчить про те, що застосовуються вони у зв'язку із необхідністю усунення прогалин у вихованні неповнолітнього, а не за вчинення ним кримінального правопорушення. Підтвердженням цієї тези, на думку автора, є й той факт, що до такої особи примусові заходи виховного характеру застосовуються або при звільненні від кримінальної відповідальності, або у випадках, які формально називаються звільненням від покарання, але фактично є звільненням від кримінальної відповідальності, оскільки жоден її захід при цьому не застосовується [183, с. 67].

М. Кондра зазначає, що звільнення від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру до неповнолітньої особи, яка вчинила злочин у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність не є окремою формою реалізації кримінальної відповідальності, адже реалізується в межах інших форм. Тобто примусові заходи виховного характеру не призначаються самостійно, а завжди поєднуються із застосуванням покарання і подальшим звільненням від нього чи його відбуття (ст. 104, 105 КК України) [22, с. 95]. Тут варто повністю не погодитись із вченим, оскільки при звільненні від покарання останнє не призначається, на чому ми зосередимося дещо пізніше.

Н. І. Устрицька, розмірковуючи про те, чи заходи кримінально-правового характеру (примусові заходи медичного характеру, примусове лікування; спеціальна конфіскація, примусові заходи виховного характеру) є формами реалізації кримінальної відповідальності, також дає ствердну відповідь [220, с. 51].

Досить цікаву думку у цьому контексті висловлює В. М. Бурдін. Він вважає, що застосування судом до неповнолітніх злочинців примусових заходів виховного характеру з самого початку закладалось законодавцем як особлива форма кримінальної відповідальності. Така подібність цих двох форм кримінальної відповідальності дає підстави поставити питання про доцільність створення на їх основі однієї форми кримінальної відповідальності, яка б максимально враховувала особливості неповнолітніх злочинців, тобто особливої системи покарань для неповнолітніх злочинців [55, с. 176].

Формуючи позицію з цього дискусійного питання, передусім, варто пам'ятати, що примусові заходи виховного характеру можуть застосовуватися: 1) при звільненні від кримінальної відповідальності; 2) при звільненні від покарання; 3) до особи, яка на момент вчинення суспільно небезпечного діяння не досягла віку, з якого настає кримінальна відповідальність. Тому варто погодитись із Т. І. Нікіфоровою у тому, що належність примусових заходів до форм реалізації кримінальної відповідальності залежить від підстав їх застосування. У випадку застосування примусових заходів виховного характеру на підставі ч. 1 ст. 97 КК України вони не є формою реалізації кримінальної відповідальності, оскільки за цією нормою відбувається звільнення від кримінальної відповідальності. Те саме стосується й осіб, до яких застосовуються вказані заходи, у зв'язку із вчиненням суспільно небезпечного діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК України (ч. 2 ст. 97 КК України), так як кримінальна відповідальність для таких осіб з огляду на їх вік, наставати не може. У випадку застосування примусових заходів виховного характеру на підставі ч. 1 ст. 105 КК України вони стають

формою реалізації кримінальної відповідальності, яку в цьому випадку, можна назвати специфічною чи особливою [173, с. 106-107].

Подібним чином до вирішення цього дискусійного питання підходить і О. О. Ямкова, яка, враховуючи природу, підстави і умови застосування примусових заходів виховного характеру, вік неповнолітнього, вважаємо, що:

1) примусові заходи виховного характеру, що застосовуються до неповнолітніх осіб у разі звільнення від кримінальної відповідальності, є самостійним видом заходів кримінально-правового примусу. У цьому випадку кримінальна відповідальність не знаходить своєї реалізації в примусових заходах виховного характеру;

2) примусові заходи виховного характеру, що застосовуються до неповнолітніх осіб у разі звільнення від покарання, також є видом заходів кримінально-правового примусу і являють специфічну форму реалізації кримінальної відповідальності;

3) примусові заходи виховного характеру, що застосовуються до осіб, які досягли одинадцятирічного віку, але не досягли віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, є заходами соціального захисту від суспільно небезпечних посягань малолітніх осіб [254, с. 101-102].

Дійсно, у разі звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності держава фактично відмовляється від кримінального переслідування правопорушника, а відповідно – відсутній осуд особи від імені держави [22, с. 94; 183, с. 71; 220, с. 52]. А у разі вчинення особою суспільно небезпечного діяння до досягнення віку, з якого настає кримінальна відповідальність, воно взагалі не містить складу кримінального правопорушення, що є єдиною підставою кримінальної відповідальності (ч. 1 ст. 2 КК України).

Якщо виходити з класичного розуміння кримінальної відповідальності, однією з форм реалізації якої є осуд особи за вчинене правопорушення, то у випадку застосування примусових заходів виховного характеру елемент осуду або істотно трансформується, або взагалі відсутній. Видається, що у сфері

ювенальної юстиції допустимим є відхід від традиційного акценту на осуді як центральному елементі кримінальної відповідальності. Держава, застосовуючи примусові заходи виховного характеру, фактично визнає, що для досягнення цілей кримінально-правової політики щодо неповнолітніх більш ефективним є не висловлення осуду, а підтримка і спрямування розвитку особистості дитини у правильний напрям.

Однак, чи правильним є підхід, коли держава відмовляється від осуду особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, яке підпадає під ознаки кримінального правопорушення? Наприклад, неповнолітній у віці 12 років позбавляє життя людини. Формально це не вбивство (бо відсутній склад відповідного злочину), але наслідки аналогічні – людина позбавлена найвищої цінності. У наведеному випадку, на наш погляд, не дивлячись на тяжкі наслідки діяння, не можна говорити про осуд неповнолітнього, адже в силу свого віку він ще не може повністю усвідомлювати значення своїх дій і їх наслідки, а так само і усвідомлювати заходи реагування держави на таке діяння. У науковій літературі у цьому контексті можна зустріти термін «вікова осудність» [176, с. 3]. Водночас, щодо неповнолітніх, які досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність, і вчинили кримінальні правопорушення, при застосуванні примусових заходів виховного характеру осуд такого діяння з боку держави виглядає цілком обґрунтованим. Сам по собі осуд діяння (навіть без притягнення до відповідальності чи призначення покарання) має виховний вплив, демонструє ставлення держави і може попередити вчинення неповнолітнім подібних діянь у майбутньому.

Таке розуміння підтверджується й позицією, викладеною у постанові Пленуму ВСУ «Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру» (п. 5), де зазначається, що навіть у разі застосування застереження (п. 1 ч. 2 ст. 105 КК України), яке є найм'якшим заходом виховного характеру, здійснюється у тому числі через оголошення неповнолітньому осуду за вчинені ним дії [193].

Другим проблемним питанням при визначенні правової природи примусових заходів виховного характеру є те, чи належать такі заходи до кримінального покарання. Більшість науковців дають негативну відповідь на це питання. Наприклад, Т. І. Нікіфорова зазначає, що, незалежно від того, чи є вони формою реалізації кримінальної відповідальності чи ні, примусові заходи виховного характеру не є покаранням, не містять елементу кари та є специфічним видом примусових кримінально-правових заходів. За своїм змістом такі заходи щодо неповнолітніх є виховними, переслідуючи мету їх виправлення шляхом переконання та доведення до них усвідомлення неприпустимості вчинення кримінальних правопорушень, але водночас за характером виконання ці заходи мають примусовий характер [173, с. 107].

О. О. Ямкова наголошує, що примусові заходи виховного характеру є формою державного примусу, але на відміну від покарання, не несуть елементів кари, а орієнтовані на виправлення; їхнє застосування не тягне судимості [253, с. 14].

О. О. Юхно з цього приводу вважає, що примусові заходи виховного характеру, як і покарання, є заходами державного примусу, однак є відмінними від покарання за своєю юридичною природою. Примусові заходи виховного характеру є особливими заходами державного примусу, що не є кримінальним покаранням, а є заходами виховання, переконання і спрямовані на подальше формування особистості неповнолітніх, попередження вчинення ними правопорушень [242, с. 43].

На думку В. О. Меркулової, примусові заходи виховного характеру не є кримінальним покаранням, оскільки істотно відрізняються за своєю суворістю, хоча і пов'язані з певними обмеженнями і позбавленнями для особи, щодо якої вони застосовані. За своєю юридичною природою вони є заходами виховання і переконання, спрямованими на правильне формування особистості неповнолітнього [160, с. 195].

Водночас, інші вчені вважають, що примусові заходи виховного характеру містять в собі елементи кари. На їх думку, кара властива не тільки

кримінальному покаранню, а й іншим заходам кримінально-правовому впливу, у тому числі примусовим заходам виховного характеру. Каральна сторона цих заходів проявляється в їх обов'язковості при виконанні, в примусовому обмеженні поведінки неповнолітнього, який змушений дотримуватися певних вимог [156, с. 11].

В. М. Бурдін зазначає, що застосування примусових заходів виховного характеру переслідує досягнення таких самих цілей, що і застосування кримінального покарання. При цьому обмеження, які зазнають неповнолітні при застосуванні до них примусових заходів виховного характеру, не поступаються окремим кримінальним покаранням [55, с. 126-127, 176].

Визначення мети примусових заходів виховного характеру має ключове значення для розуміння їх правової природи та правильного застосування на практиці. Водночас, саме у цій площині простежується найбільша кількість доктринальних розбіжностей і концептуальних неузгодженостей. У законодавстві мета примусових заходів виховного характеру прямо не формулюється, що зумовлює необхідність її виведення шляхом системного тлумачення норм кримінального законодавства.

Безумовно, неповнолітні, до яких застосовано примусові заходи виховного характеру, зазнають примусових обмежень, але навряд, чи можна говорити про те, що вони мають за мету кару. Як слушно стверджує О. В. Козаченко, виховний характер такого примусового заходу полягає в органічному поєднанні виховання як способу досягнення завдань, поставлених перед примусовими заходами виховного характеру, так і перевиховання як мети застосування примусового заходу з метою формування позитивного ставлення до загальнолюдських цінностей, які знаходяться під охороною кримінального закону. Одночасно досягнення мети перевиховання і як результат виправлення особи супроводжується орієнтацією примусового заходу виховного характеру на забезпечення виконання завдань спеціальної і загальної превенції [135, с. 237].

Висловлюється у наукових джерелах й думка, що примусові заходи виховного характеру мають із покаранням спільну превентивну частину мети, хоча домагаються досягнення такої мети дещо іншим шляхом, оскільки спрямовуються більшою мірою на ресоціалізацію неповнолітнього. Із зазначеним підходом варто погодитись, адже реалізація примусових заходів виховного характеру здійснюється через психолого-педагогічний вплив, який спрямований на зміну свідомості неповнолітнього та формування у нього бажання надалі не порушувати кримінально-правові заборони [179, с. 468].

На відміну від кримінального покарання, де виправлення розглядається як результат карально-виховного впливу, у випадку примусових заходів виховного характеру йдеться радше про корекцію поведінки, формування соціально прийнятних моделей поведінки та відновлення порушених соціальних зв'язків. Виховна мета тут превалює, що принципово змінює логіку державного реагування на вчинене кримінальне правопорушення.

Специфічним є і механізм реалізації спеціальної превенції у разі застосування примусових заходів виховного характеру. З одного боку, ці заходи, як і покарання, безумовно, спрямовані на запобігання повторній злочинності конкретного неповнолітнього. З іншого – їх превентивний ефект досягається не шляхом страху перед покаранням, а через усвідомлення неправомірності вчиненого ним діяння та зміну ціннісних орієнтацій. Таким чином, йдеться про особливий різновид превенції, заснований не на репресії, а на соціально-психологічному впливі на свідомість неповнолітнього.

При цьому перевиховання розглядається як визначальна, але не єдина мета застосування примусових заходів виховного характеру. До прикладу в юридичній літературі висловлено думку, що зміст виховних заходів свідчить про їх орієнтування на досягнення таких завдань кримінально-правового впливу:

- доведення до неповнолітнього факту осуду з боку держави його суспільно небезпечної поведінки, з метою недопущення такої поведінки в майбутньому (застереження);

- встановлення соціального контролю з боку батьків, трудового чи педагогічного колективу, сторонніх осіб, які заслуговують на довіру і здатні здійснити позитивний вплив на неповнолітнього, за його поведінкою з метою її виправлення (передача неповнолітнього під нагляд, призначення вихователя);

- здійснення особливого виду соціального контролю – превентивно-профілактичного – з боку держави за поведінкою неповнолітнього шляхом певного обмеження його фізичної, академічної та іншої свободи (обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог);

- усунення заподіяної шкоди, відшкодування завданих збитків, відновлення порушених вчиненим неповнолітнім кримінальним правопорушенням прав;

- виправлення неповнолітнього через ізоляцію в навчально-виховних установах для дітей [173, с. 108].

Навряд чи в наведених положеннях відображена мета застосування примусових заходів виховного характеру, адже мета – це бажаний кінцевий результат, якого прагне досягти законодавець, запроваджуючи відповідне правове регулювання. З цієї точки зору, наприклад, «встановлення соціального контролю...» не є тим, заради чого застосовуються примусові заходи виховного характеру. У даному випадку наведені положення швидше відображають напрями, за допомогою яких може бути досягнута кінцева мета.

О. В. Козаченко загальною метою застосування усієї системи кримінально-правових заходів розглядає соціальну справедливість. З кримінально-правової точки зору встановлення соціальної справедливості вимагає зосередження уваги на чотирьох напрямках забезпечення відповідності: 1) відповідності між суспільно небезпечним діянням і примусовими кримінально-правовими заходами, що застосовуються до особи, яка його вчинила; 2) відповідності між шкодою, завданими збитками та заходами реституційно-компенсаційного характеру; 3) відповідності між позитивною постзлочинною поведінкою та реабілітаційно-заохочувальними заходами; 4) пошуку узгодженості між інтересами людини, суспільства та держави

[136, с. 90]. Варто підтримати такий підхід автора і покласти його в основу визначення мети застосування примусових заходів виховного характеру.

О. О. Ямкова метою примусових заходів виховного характеру вбачає припинення злочинної діяльності підлітків і залучення їх до позитивної громадської діяльності, у тому числі і шляхом усунення причин та умов, що формують протиправні дії, виправлення неповнолітнього за допомогою примусових виховних заходів, а також попередження вчинення нових злочинів з боку підлітка та інших осіб [254, с. 38-39]. Складно погодитись з висловленою думкою в частині розгляду «припинення злочинної діяльності підлітків» як мети застосування примусових заходів виховного характеру, оскільки, якщо питання про застосування цих заходів уже розглядається, то очевидно, що кримінально-протиправне діяння припинене. Якщо ж авторка мала на увазі припинення потенційної кримінально-протиправної діяльності неповнолітнього, то це повністю охоплюється поняттям попередження вчинення нових кримінальних правопорушень.

Пленум ВСУ у постанові «Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру» (п. 5) виклав своє розуміння мети застосування таких заходів – це забезпечення інтересів неповнолітнього, які полягають в одержанні не тільки належного виховання, а й освіти, лікування, соціальної, психологічної допомоги, захисту від жорстокого поводження, насильства та експлуатації, а також у наявності можливості адаптуватися до реалій суспільного життя, підвищити загальноосвітній і культурний рівень, набути професії та працевлаштуватися [193]. Як бачимо, такий підхід у трактуванні мети примусових заходів виховного характеру також значно виходить за межі виключно перевиховання неповнолітньої особи. Водночас, звертає на себе увагу той факт, що зазначене формулювання мети застосування примусових заходів виховного характеру не передбачає попередження вчинення нових кримінальних правопорушень (суспільно небезпечних діянь), що, на наш погляд, є недоліком.

Примусові заходи виховного характеру, безумовно, спрямовані на попередження вчинення нових правопорушень шляхом виховного, корекційного та соціально-орієнтованого впливу на неповнолітнього, що реалізується через обмежене та пропорційне втручання у сферу його правових інтересів. Таке втручання не має карального змісту, а слугує інструментом захисту суспільства від можливих майбутніх правопорушень шляхом формування у неповнолітнього правослухняної поведінки, відповідального ставлення до власних дій та усвідомлення соціальних наслідків протиправної поведінки.

Таким чином, на наш погляд, мету застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх доцільно розглядати не як одновимірну категорію, а як складну, багатокomпонентну систему, що поєднує три взаємопов'язані та взаємообумовлені елементи:

1. Виправлення неповнолітнього – є ключовим і системоутворюючим елементом мети застосування примусових заходів виховного характеру. Йдеться не лише про формальне підпорядкування поведінки вимогам закону, а про внутрішню корекцію ціннісних орієнтацій, моделей поведінки та соціальних установок неповнолітнього. Застосування примусових заходів виховного характеру спрямоване на формування у неповнолітнього: усвідомлення протиправності вчиненого діяння; розуміння соціальних наслідків своєї поведінки; здатності до самоконтролю та відповідального прийняття рішень; навичок конструктивної соціальної взаємодії.

Виправлення не концентрується на констатації негативної оцінки уже вчиненого діяння, а орієнтоване на майбутнє, враховує вікові психологічні особливості неповнолітнього та ґрунтується на презумпції його здатності до позитивних змін. Саме тому примусові заходи виховного характеру мають індивідуалізований характер і повинні підбиратися з урахуванням особистісних, соціальних та сімейних обставин неповнолітнього.

Виправлення неповнолітнього досягається через поєднання процесів виховання, ресоціалізації та реінтеграції, кожен з яких виконує самостійну

функцію у формуванні правослухняної поведінки неповнолітнього, але, водночас, перебуває у тісному системному зв'язку з іншими. Насамперед, виховання виступає базовим інструментом виправлення неповнолітнього. Слід погодитись із О. В. Козаченком, що перевиховання у контексті примусових заходів виховного характеру може розглядатися як дві пов'язані характеристики – як домінуючий спосіб впливу на поведінку особи і як мета, що орієнтується на виправлення особи і недопущення нею кримінальних правопорушень у майбутньому [135, с. 233].

Саме через виховний вплив здійснюється формування у дитини стійких правових і моральних орієнтирів, поваги до закону, соціальних норм та цінностей. Виховання спрямоване на усвідомлення неповнолітнім протиправності вчиненого, розвитку почуття відповідальності за власні дії та здатності до самоконтролю. Тому виховання неповнолітнього у контексті застосування примусових заходів виховного характеру – це цілеспрямований, системний психолого-педагогічний та соціально-правовий вплив, спрямований на формування у неповнолітнього правосвідомості, поваги до соціальних норм і правил, здатності усвідомлювати наслідки власної поведінки та добровільно дотримуватися вимог закону.

Водночас, виправлення неповнолітнього неможливе без ресоціалізації, яка полягає у відновленні або формуванні у нього здатності функціонувати у суспільстві відповідно до загальноприйнятих соціальних правил. КВК України (ст. 6) визначає ресоціалізацію як свідоме відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства; повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві [151]. Ресоціалізація охоплює процес подолання асоціальних установок, корекцію поведінкових моделей, налагодження позитивних соціальних зв'язків, а також залучення неповнолітнього до освітнього, трудового чи іншого соціально корисного середовища.

Завершальним елементом виправлення є реінтеграція, яка передбачає повноцінне включення неповнолітнього у соціальне середовище після вчинення

правопорушення (суспільно небезпечного діяння). Реінтеграція спрямована на відновлення соціального статусу дитини, повернення до сім'ї, навчального колективу чи громади без закріплення за нею «клейма» правопорушника. У цьому контексті застосування примусових заходів виховного характеру покликані не ізолювати неповнолітнього, а, навпаки, сприяти його активній участі у соціальному житті за умови належного контролю та підтримки, мінімізувати негативні наслідки кримінально-правового реагування держави та створити умови для стійкої соціальної адаптації неповнолітнього у майбутньому.

Отже, виправлення неповнолітнього як мета застосування примусових заходів виховного характеру реалізується через системну взаємодію виховання, ресоціалізації та реінтеграції, що дозволяє не лише усунути негативні наслідки вчиненого правопорушення, а й забезпечити сталу позитивну трансформацію особистості неповнолітнього та запобігти повторній девіантній поведінці.

Свого часу А. А. Музика слушно, на наш погляд, відзначив, що виправлення пов'язується з усунуванням хиби, помилки, що дає можливість здійснювати діяльність правильно, відповідно до вимог, в той час як перевиховання розглядається як прищеплення нових звичок, поглядів, норм поведінки [161, с. 19-20], тобто виховання можна розглядати як засіб досягнення мети виправлення неповнолітнього. Водночас, досягнення мети виправлення особи супроводжується орієнтацією примусового заходу виховного характеру на забезпечення виконання завдань спеціальної і загальної превенції [135, с. 237].

2. Превенція нових кримінальних правопорушень (суспільно небезпечних діянь) – є невід'ємним елементом мети застосування примусових заходів виховного характеру, що проявляється як на індивідуальному, так і на загальносоціальному рівні. Спеціальна (індивідуальна) превенція при застосуванні примусових заходів виховного характеру має чітко виражену індивідуальну спрямованість і полягає у запобіганні вчиненню нових кримінальних правопорушень конкретним неповнолітнім. Вона досягається

через: усунення причин та умов, що сприяли вчиненню правопорушення; зміну поведінкових стереотипів неповнолітнього; встановлення контролю, нагляду та підтримки з боку батьків, педагогів, спеціалізованих установ чи громади.

На загальносоціальному рівні застосування примусових заходів виховного характеру демонструє реагування держави на злочинність неповнолітніх, що знижує ризик вчинення кримінальних правопорушень іншими особами. У доктрині кримінального права наголошується, що загальне попередження (превенція) охоплює певний комплекс державно-правових заходів, спрямованих на утримання громадян від вчинення кримінальних правопорушень [130, с. 405]. Однак, важливо підкреслити, що, на відміну від покарання, загальна превенція у контексті застосування примусових заходів виховного характеру полягає не у залякуванні інших осіб загрозою репресивного впливу, а у формуванні в суспільстві – насамперед, серед дітей та підлітків – уявлення про неминучість реагування держави на протиправну поведінку. Застосування примусових заходів виховного характеру демонструє, що держава не ігнорує факт правопорушення (суспільно небезпечного діяння) навіть, якщо воно вчинене неповнолітньою особою, водночас, визнаючи особливий статус неповнолітнього як особи, що перебуває у процесі становлення. Як зазначає Л. В. Герасимчук, неповнолітній повинен усвідомити, що держава надає йому шанс змінити свою поведінку без застосування кримінального покарання [82, с. 49].

3. Забезпечення найкращих інтересів неповнолітнього – одночасно виступає одним із фундаментальних стандартів кримінально-правової політики щодо неповнолітніх. Застосування примусових заходів виховного характеру повинно: сприяти збереженню фізичного, психічного та соціального благополуччя дитини; мінімізувати негативні наслідки залучення неповнолітнього до кримінального провадження; запобігати ізоляції неповнолітнього від суспільства; забезпечити баланс між інтересами суспільства у забезпечення безпеки та правами дитини. Принцип найкращих інтересів неповнолітнього зумовлює вимогу пропорційності, мінімального

втручання та індивідуалізації заходів впливу. Саме він пояснює, чому у системі кримінально-правового реагування щодо неповнолітніх примусові заходи виховного характеру займають пріоритетне місце порівняно з покаранням.

Для повного розуміння сутності примусових заходів виховного характеру доцільно визначити систему іманентних ознак, що внутрішньо притаманні цій формі кримінально-правового реагування держави на кримінальне правопорушення (суспільно небезпечне діяння).

О. О. Ямкова вважає, що юридичний зміст примусових заходів виховного характеру знаходить свій прояв у наступному:

1) примусові заходи виховного характеру, як і інші заходи кримінально-правового примусу, є правовими примусовими заходами, і цей примус викликано протиправними і кримінально-караними злочинними діяннями; вони є правовою реакцією держави і суспільства на кримінальні правопорушення неповнолітніх;

2) примусові заходи виховного характеру персоніфіковані, тобто направлені щодо суб'єктів права – конкретних неповнолітніх осіб, які вчинили кримінальні правопорушення і тим самим порушили юридичні норми, встановлений правопорядок;

3) примусові заходи виховного характеру в обов'язковому порядку оформлюються спеціальними актами застосування норм права, що виносяться уповноваженими на те особами, тобто судом в ухвалах та вироків [254, с. 93-94].

Варто погодитись із викладеними вченою міркуваннями, однак, на нашу думку, перелік іманентних ознак примусових заходів виховного характеру наведеним не вичерпується.

Ю. В. Цуркан-Сайфуліна вважає за доцільне виокремити такі ключові характеристики, що формують сутність примусових заходів виховного характеру:

1) специфічний суб'єкт застосування – виключно судові органи наділені компетенцією приймати рішення про застосування цих заходів;

2) спрямованість на особливий суб'єктний склад – неповнолітніх осіб та осіб, які до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинили суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК України;

3) виховна та профілактична мета, що є пріоритетом – на відміну від кримінального покарання, основною метою якого є кара та відновлення соціальної справедливості, примусові заходи виховного характеру мають чітко виражену виховну і профілактичну спрямованість;

4) статус альтернативи кримінальній відповідальності і кримінальному покаранню;

5) примусовий характер – їхнє застосування є обов'язковим для неповнолітнього за рішенням суду; більше того, положення КК України чітко встановлюють механізм переходу до кримінальної відповідальності у разі невиконання цих заходів;

6) перелік примусових заходів виховного характеру, що закріплено у ч. 2 ст. 105 КК України, свідчить про широкі можливості для індивідуалізації виховного впливу;

7) реалізація найсуворішого виду примусових заходів виховного характеру – направлення до спеціальної навчально-виховної установи вимагає окремого, спеціального законодавчого регулювання [237, с. 384-385].

З частиною із зазначених ознак можна погодитись. Проте останні дві наведені характеристики відображають не внутрішню сутність примусових заходів виховного характеру як явища, а окремі аспекти їх реалізації. Окрім того, не можна беззастережно погодитись і з тим, що примусові заходи виховного характеру є альтернативою кримінальній відповідальності і кримінальному покаранню, адже у випадку їх застосування до осіб, які не досягли віку з якого настає кримінальна відповідальність, – це єдина форма кримінально-правового реагування з боку держави.

З урахуванням викладеного, вважаємо, що до іманентних ознак примусових заходів виховного характеру слід відносити такі:

1) нормативна урегульованість – система примусових заходів виховного характеру, підстави та умови їх застосування регламентовані законом про кримінальну відповідальність;

2) їх застосування викликане кримінально значимим юридичним фактом [254, с. 95], а саме вчиненням протиправного діяння – кримінального правопорушення або суспільно небезпечного діяння, що містить його ознаки. Важливо підкреслити, що мова йде не про будь-яке правопорушення, а про така, що не є тяжким. У разі вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину застосування примусових заходів виховного характеру є недостатнім і виправлення неповнолітнього здійснюється засобами притягнення до кримінальної відповідальності;

3) вони є формою кримінально-правового реагування держави на протиправне діяння. У науковій літературі висловлено думку, що примусові заходи виховного характеру можна розглядати як особливу форму реагування держави на вчинене правопорушення, яка, хоч і не є кримінальною відповідальністю у класичному розумінні, проте тісно з нею пов'язана і слугує механізмом уникнення кримінальної відповідальності за умови досягнення мети виправлення [237, с. 382]. При цьому, якщо неповнолітній є суб'єктом кримінального правопорушення, застосування примусових заходів виховного характеру виступає альтернативою кримінальній відповідальності або покаранню;

4) їх застосування забезпечується державним примусом, під яким, на думку Я. Шевченко, потрібно розуміти сукупність заходів психічного, фізичного, матеріального чи організаційного впливу, що застосовуються уповноваженими суб'єктами у встановленому порядку під час заходів виховного характеру [238, с. 12]. Сама назва цих заходів свідчить про їх примусовий характер і застосування незалежно від волі та бажання неповнолітнього. Це підтверджує і ч. 3 ст. 97 КК України, що передбачає скасування примусових заходів виховного характеру і притягнення неповнолітнього до кримінальної відповідальності у разі його ухилення від

застосування таких заходів. А. А. Музика слушно наголошує, що примусовий характер заходів виховного характеру визначається тим, що вони застосовуються незалежно від бажання чи згоди неповнолітніх і їх законних представників, мають обов'язковий характер і їх виконання в необхідних випадках забезпечується силою державної влади [161, с. 96]. Водночас, у доктрині також висловлюються думки, що реалізація примусу щодо неповнолітнього зумовлює в нього почуття того, що він покараний, оскільки неповнолітні, зважаючи на вік ще не мають чіткого уявлення щодо розмежування примусових заходів виховного характеру та покарання [179, с. 469]. На наявність карального елемента примусових заходів виховного характеру, зокрема, вказує О. С. Яцун [256, с. 9];

5) вони мають виховний, а не каральний характер, оскільки спрямовуються не на відплату за вчинене діяння, а на формування у дитини стійких правових і моральних орієнтирів, поваги до закону, соціальних норм та цінностей через виховний вплив;

6) їх застосування здійснюється зі спеціальною метою, якою є виправлення неповнолітнього через виховання, ресоціалізацію та реінтеграцію особи, превенція нових кримінальних правопорушень (суспільно небезпечних діянь) та забезпечення найкращих інтересів неповнолітнього;

7) спеціальні суб'єкти, до яких застосовуються ці заходи – це дві категорії неповнолітніх осіб: неповнолітні, які є суб'єктами кримінального правопорушення; неповнолітні, котрі до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинили суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки кримінального правопорушення;

8) вони застосовуються виключно судом і оформлюються судовим рішенням – вироком (у разі звільнення неповнолітнього від покарання) або ухвалою (у разі звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності або застосування щодо неповнолітнього, який не досягнув віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність).

В сукупності ці іманентні ознаки дозволяють сформулювати дефініцію *примусових заходів виховного характеру* – це урегульована законом про кримінальну відповідальність форма кримінально-правового реагування держави на вчинення неповнолітнім кримінального правопорушення, що не є тяжким, або суспільно небезпечного діяння, що за своїми об'єктивними ознаками підпадає під кримінально-правову заборону, яка має примусовий характер, може застосовуватися судом як єдиний захід впливу на неповнолітнього, який не досяг віку кримінальної відповідальності, або як альтернатива кримінальній відповідальності або покаранню і спрямована на виправлення неповнолітнього через виховання, ресоціалізацію і реінтеграцію, а також запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень (суспільно небезпечних діянь) і забезпечення найкращих інтересів дитини.

1.3. Застосування примусових заходів виховного характеру як правовий інститут

Застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх посідає особливе місце у системі кримінально-правових форм реагування держави на протиправну поведінку дітей та підлітків. . Як було з'ясовано, на відміну від класичної кримінальної відповідальності, цей механізм орієнтований на досягнення виправлення неповнолітнього через виховний вплив, ресоціалізацію та реінтеграцію, одночасно забезпечуючи превенцію повторної протиправної поведінки та реалізацію найкращих інтересів дитини. Саме така цільова спрямованість зумовлює й інституційну автономність примусових заходів виховного характеру у межах кримінального і кримінального процесуального права.

Розгляд застосування примусових заходів виховного характеру як правового інституту потребує виходу за межі їх правової природи, формального переліку та опису характеристик. Йдеться про відносно самостійну, внутрішньо узгоджену сукупність норм матеріального і процесуального права, яка

визначає: підстави та умови застосування цих заходів; коло спеціальних суб'єктів, щодо яких вони можуть бути застосовані; систему конкретних заходів і межі суддівського розсуду під час їх індивідуалізації; процесуальні форми ініціювання, розгляду та прийняття рішення судом; наслідки ухилення неповнолітнього від їх реалізації тощо. У цьому сенсі застосування примусових заходів виховного характеру становлять комплексний регулятивний механізм, що поєднує кримінально-правові приписи із кримінально-процесуальними гарантіями, спрямованими на забезпечення справедливості, пропорційності та ефективності кримінально-правового реагування держави.

Актуальність інституційного підходу до вивчення примусових заходів виховного характеру зумовлена низкою обставин. По-перше, звернення до застосування примусових заходів виховного характеру саме як до правового інституту дає змогу: 1) системно описати їх місце в механізмі кримінально-правового реагування держави на протиправні діяння; 2) уточнити їх правову природу; 3) розмежувати матеріально-правові підстави та процесуальні форми застосування; 4) виявити прогалини та колізії у нормативно-правовому регулюванні та правозастосовній практиці; 5) сформулювати пропозиції щодо удосконалення законодавства та уніфікації судової практики відповідно до стандартів ювенальної юстиції та принципу найкращих інтересів дитини.

По-друге, як було зазначено раніше, примусові заходи виховного характеру не сьогодні можуть застосовуватись у кількох різних кримінально-правових ситуаціях – у випадку звільнення від кримінальної відповідальності, у випадку звільнення від покарання, у випадку реагування на суспільно небезпечні діяння осіб, які не досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність. Закономірно це породжує питання – чи можна загалом розглядати застосування примусових заходів виховного характеру як самостійний правовий інститут чи це є складовий елемент іншого / інших правових інститутів, тобто потрібно з'ясувати яке місце він займає у вітчизняній системі права. Щоб дати відповідь на це питання, на наш погляд,

потрібно розпочати зі з'ясування сутності поняття правового інституту та визначити його ознаки і місце у системі права.

Правові норми, запроваджені державою, урегульовують найрізноманітніші суспільні відносини. Для того, щоб ефективність такого регулювання була реальною, необхідно, щоб усі ці норми були узгодженими між собою, не суперечили одна одній за змістом та утворювати разом певну цілісність. З цього приводу слушне твердження висловив П. М. Рабінович про те, що системність є закономірною, неодмінною властивістю норм об'єктивного юридичного права будь-якої держави. Деформація, руйнування цієї властивості становить аномалію, «хворобу» права, яка може послабити або навіть звести нанівець його регулятивні можливості, перешкодити досягненню очікуваного правотворцем соціального результату [199, с. 128]. При цьому, систему національного об'єктивного юридичного права вчений визначає як систему всіх чинних юридичних норм певної держави, а її структуру – як об'єктивно зумовлену внутрішню організацію права певної держави, яка характеризується єдністю й узгодженістю всіх юридичних норм та їхнім розподілом на галузі й інститути права [199, с. 129].

У наукових джерелах система права розглядається як соціально обумовлена, структурована сукупність взаємопов'язаних правових норм і принципів, згрупованих за відповідними критеріями у різнорівневі об'єднання, яка відображає внутрішню будову права [57, с. 129].

Схожий підхід демонструє й С. М. Олейников, формулюючи дефініцію система права як сукупності чинних принципів і норм права, якій притаманні єдність, узгодженість, диференціація (поділ) і згрупованість норм у відносно самостійні структурні утворення (інститути, галузі та підгалузі права) [111, с. 244].

Таким чином, можна констатувати, що система права відображає об'єктивно зумовлену характером існуючих в суспільстві відносин внутрішню будову, певний порядок організації її складових частин, які перебувають в

єдності та узгодженості та, водночас, диференціюються у більш складні, відносно самостійні структурні утворення.

Дійсно, система права є об'єктивно зумовленою історичними, політичними, соціально-економічними, культурними аспектами розвитку суспільства та відображає актуальний стан суспільних відносин, що мають місце у державі. Норми права органічно узгоджені, внутрішньо несуперечливі, спрямовані на досягнення єдиних цілей, побудовані на єдиних загальнолюдських принципах свободи, рівності та справедливості [213, с. 138]. При цьому вони утворюють більш складні структурні елементи – інститути, підгалузі, галузі права. Як зазначає О. В. Зіменко, норма права – це «цеглинка» системи права, первинний елемент; немає норми права, котра б не входила до певного інституту чи галузі права [123, с. 29].

Отже, в межах системи права, в межах кожної із її галузей утворюється значна кількість правових інститутів, що мають відносну автономність і урегульовують окремі тісно пов'язані між собою аспекти суспільного життя. Тобто правові норми згруповуються у правовий інститут не випадково, не стихійно, а на основі їх юридичного змісту, який зумовлений відповідним змістом конкретних суспільних відносин.

В юридичній літературі можна віднайти різні визначення поняття «інститут права» або «правовий інститут», хоча здебільшого вони відображають аналогічні ознаки. Наведемо окремі із них:

1) інститут права – це система відносно відокремлених від інших і пов'язаних між собою правових норм, які регулюють певну групу (вид) однорідних суспільних відносин (О. Ф. Скакун) [206, с. 249];

2) інститут права – це система юридичних норм, які регулюють певну групу однорідних суспільних відносин (П. М. Рабінович) [199, с. 129];

3) інститут права — це уособлена група правових норм, які регулюють однорідні суспільні відносини конкретного виду (С. М. Олейников) [111, с. 250];

4) інститут права – це частина галузі права, яка складається із сукупності правових норм, що регулюють якісно однорідні суспільні відносини (М. С. Кельман, О. Г. Мурашин) [128, с. 259];

5) інститут права – це сукупність відокремлених, взаємопов'язаних правових норм певної галузі (підгалузі) права, що регулюють групу однорідних суспільних відносин (Р. Б. Тополевський, Н. В. Федіна) [215, с. 169];

6) інститут права – це система відносно самостійних норм права в межах певної галузі (підгалузі) права, що регулюють окрему якісно однорідну групу взаємозалежних суспільних відносин (Н. П. Харченко) [213, с. 140].

Спільним для усіх цих дефініцій є те, що об'єктивною матеріальною передумовою об'єднання правових норм у відносно відокремлене, самостійне утворення – правовий інститут є наявність відповідного різновиду суспільних відносин. Водночас, частина дослідників також акцентують увагу на тому, що інститути права утворюються в межах певної галузі (підгалузі) права, з чим повністю погодитись складно. Більш переконливим видається підхід, відповідно до якого виокремлюються галузеві та міжгалузеві правові інститути [199, с. 129].

Варто відзначити, що на рівні наукових праць інколи можна побачити зловживання цим терміном, коли його застосовують до будь-яких правових явищ. Натомість, це поняття повинно володіти необхідною визначеністю, що проявляється у відповідних критеріях (ознаках). Наприклад, А. О. Суховіліна до юридичних критеріїв виокремлення сукупності норм у правовий інститут відносить такі: 1) юридична єдність усіх правових норм; 2) повнота регулювання певної сукупності правових відносин; 3) обособлення норм, які є елементами правового інституту у глави, розділи, частини і інші структурні одиниці закону [211, с. 138].

Автори підручника під редакцією М. В. Цвіка і О. В. Петришина вважають, що інститут права характеризується тим, що: 1) регулює певний вид (окрему ділянку, фрагменти, сторону) однорідних суспільних відносин; 2) є складовою частиною однієї або декількох галузей права; 3) є логічно

замкнутою, виокремленою сукупністю норм; 4) функціонує автономно, відносно самостійно в межах галузі права, тобто регулює суспільні відносини незалежно від інших інститутів права [111, с. 250].

Ще більш широко до визначення ознак інституту права підходить Н. П. Харченко, включаючи до них такі: 1) впорядковує не всю сукупність якісно однорідних суспільних відносин, а окремі видові особливості (сторони, ознаки) одного роду суспільних відносин або здійснює особливі завдання, функції в цьому регулюванні, тобто має видову однорідність соціального змісту; 2) володіє відносною нормативною самостійністю, стійкістю та автономністю функціонування, але на іншому рівні, ніж галузь права; 3) формується об'єктивно, а не створюється штучно; має відособленість від інших інститутів права – його норми не можуть з волі суб'єкта правотворчості переміщуватися в межі іншого інституту права; 4) характеризується специфічністю засобів правового регулювання; 5) втілює у своєму змісті особливу юридичну конструкцію, деякі загальні положення, єдині принципи; 6) має можливість формувати загальні поняття у власних межах, що допомагають забезпечувати відсутність прогалин у регульованих ним відносинах [213, с. 140-141].

Сприймаючи такі підходи науковців, спробуємо визначити, чи відповідає вимогам інституту права застосування примусових заходів виховного характеру. Передусім, погодимося із твердженнями тих науковців, які звертають увагу на відсутність у вітчизняній кримінально-правовій доктрині теорії інститутів кримінального права, у зв'язку з чим відсутнє чітко визначене коло ознак, за якими необхідно характеризувати кримінально-правові інститути. Інша проблема, як вважає Є. С. Назимко, це переобтяження змісту певних структурних елементів (на рівні розділів Загальної та Особливої частин) КК України неоднорідними нормативними приписами, що «не вписуються» в архітектоніку певного кримінально-правового інституту. Певні нормативні приписи (на рівні законодавства), на думку вченого, є зайвими для «духу» кримінально-правових інститутів (на рівні галузі) [163, с. 116].

При цьому Є. С. Назимко, пропонує виокремлювати такі базові ознаки кримінально-правових інститутів:

1) галузева приналежність правових норм, що утворюють кримінально-правовий інститут – мається на увазі належність цих норм саме до кримінального права як самостійної галузі права. Ключовим критерієм тут є те, що відповідні норми: встановлюють кримінально-правові наслідки вчинення суспільно небезпечного діяння; визначають межі та форми кримінально-правового реагування держави; мають охоронний характер і спрямовані на захист найбільш значущих суспільних відносин;

2) зовнішнє оформлення – нормативне закріплення кримінально-правового інституту у положеннях законодавства про кримінальну відповідальність, насамперед у КК України. Наявність нормативного закріплення виступає обов'язковою умовою існування кримінально-правового інституту, оскільки саме закон надає йому юридичної визначеності та загальнообов'язковості;

3) предмет регулювання кримінально-правового інституту – специфічний сегмент кримінально-правових відносин, який не охоплюється іншими інститутами і породжується специфічним юридичним фактом – кримінальним правопорушенням чи суспільно небезпечним діянням, яке не містить ознак складу кримінального правопорушення;

4) завдання кримінально-правового інституту – відображають функціональне призначення відповідної сукупності норм, визначають спрямованість правового регулювання і слугують критерієм його ефективності, дозволяючи оцінити, чи досягається очікуваний соціально-правовий результат. Вони конкретизують загальні завдання кримінального права з урахуванням особливостей суб'єкта, характеру діяння, форми кримінально-правового впливу;

5) принципи кримінально-правового інституту – є конкретизацією загальних принципів кримінального права в межах певного інституту. Вони визначають ідеологічні та ціннісні засади правового регулювання, впливають

на тлумачення і застосування норм, забезпечують внутрішню єдність інституту. Водночас, такі принципи можуть набувати спеціалізованого характеру, відображаючи особливості відповідного інституту, але не виходячи за межі загальної системи кримінального права [163, с. 118-123].

Слід підкреслити, що вирішення питання про відповідність застосування примусових заходів виховного характеру ознакам правового інституту ускладнене різним розумінням правової природи примусових заходів виховного характеру, що, зокрема, зумовлене недоліками їх законодавчого регулювання. Ще раз наголосимо, що проблема полягає у тому, що застосування примусових заходів виховного характеру можливе у ході звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності (ч. 1 ст. 97 КК України), звільнення від покарання (ст. 105 КК України), а також щодо особи, яка до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК України (ч. 2 ст. 97 КК України). Своєю чергою, це спричиняє те, що застосування примусових заходів виховного характеру може розглядатись як елемент інститутів кримінальної відповідальності, звільнення від кримінальної відповідальності, звільнення від покарання тощо.

До прикладу, окремі вчені розглядають застосування примусових заходів виховного характеру як особливу форму кримінальної відповідальності неповнолітніх. Порівнюючи істотні ознаки інституту кримінального покарання та примусових заходів виховного характеру, що застосовуються до неповнолітніх у випадку звільнення від покарання, В. М. Бурдін доходить до висновку про їхню принципову подібність. Це дало підстави обґрунтувати пропозицію щодо створення на основі примусових заходів виховного характеру особливої системи покарань для неповнолітніх [55, с. 176]. Інші науковці вважають, що примусові заходи виховного характеру правомірно відносити до засобів реалізації кримінальної відповідальності [207, с. 39]. Очевидно, якщо сприймати такий підхід, то застосування примусових заходів виховного

характеру слід було б розглядати як складову частину інституту кримінальної відповідальності.

Я. Шевченко вважає, що реакцію на правопорушення неповнолітнього відокремлено від кримінальної відповідальності, натомість, сформовано правовий інститут звільнення від останньої. Звільнення від кримінальної відповідальності, на її думку, варто розглядати як правовий інститут, пов'язаний із вчиненням злочину певного роду – йдеться про звільнення і застосування примусових заходів виховного характеру, коли вчинений злочин належить до злочинів невеликої тяжкості, або злочинів середньої тяжкості, або необережних злочинів середньої тяжкості (*зараз – кримінальні проступки, нетяжкі злочини – М. Я.*). Вчена резюмує, що інститут звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру покликаний існувати поряд з кримінальною відповідальністю та у взаємозв'язку із нею [238, с. 12, 14]. Наведені твердження не враховують, того, що застосування примусових заходів виховного характеру не завжди пов'язане зі звільненням від кримінальної відповідальності, а тому не може повністю охоплюватись інститутом звільнення від кримінальної відповідальності.

Інші правники розвивають ідею так званої «ювенальної відповідальності». Так, Н. Крестовська висловила думку, що з теоретичної точки зору ювенальна відповідальність має розглядатись як комплексний правовий інститут, норми якого дотичні принаймні до декількох галузей права – кримінального, адміністративного, сімейного, освітянського [141, с. 34]. Зазначену ідею розвивали й інші вчені, наводячи такі характеристики ювенальної відповідальності: вона є негативним наслідком правопорушення; дана відповідальність спрямована на ресоціалізацію правопорушника; включає в себе загальносоціальні заходи, які направлені на правопорушника; дана відповідальність застосовується не лише державними, але й іншими соціальними суб'єктами, уповноваженими на те державою; ювенальна відповідальність носить виховний характер [109, с. 129]. Такий підхід має право

на життя у контексті пошуку більш гуманістичних форм реагування держави на протиправну поведінку неповнолітніх, однак є досить дискусійним.

Насамперед, концепція «ювенальної відповідальності» як самостійного комплексного правового інституту викликає застереження з позицій теорії права і галузевої диференціації юридичної відповідальності. Юридична відповідальність у класичному розумінні завжди має чітко окреслену галузеву природу, що визначається предметом і методом правового регулювання, характером правопорушення, видом санкцій та особливостями механізму правозастосування. Поділ юридичної відповідальності на кримінальну, адміністративну, цивільно-правову (майнову), дисциплінарну тощо ґрунтується не на особливостях особи правопорушника, а на природі порушених заборон та характері державно-примусового реагування. У цьому сенсі вік суб'єкта не може слугувати самостійною підставою для формування нового, «надгалузевого» виду відповідальності. Специфіка реагування на правопорушення, вчинені неповнолітніми, безперечно, існують, однак вони реалізуються через спеціальні впровадження особливостей кримінальної, адміністративної чи іншого виду юридичної відповідальності, а не через формування її якісно нового виду.

По-друге, так звану «ювенальну відповідальність» складно чітко відмежувати від суміжних правових явищ, що створює ризик термінологічної розмитості. У межах кримінального права йдеться про кримінальну відповідальність неповнолітніх або про альтернативні форми кримінально-правового реагування (зокрема, примусові заходи виховного характеру). Якщо останні ототожнювати з відповідальністю, це може негативно впливати на гарантії прав неповнолітніх і досягнення ключової кінцевої мети – виправлення неповнолітнього. Зокрема, примусові заходи виховного характеру, хоча і пов'язані з державним примусом, за своєю суттю не є формою покарання і не завжди тягнуть за собою ті правові наслідки, які властиві кримінальній відповідальності, що ускладнює їх включення до «єдиного» інституту ювенальної відповідальності.

Тому, попри привабливість ідеї «ювенальної відповідальності» з точки зору гуманізації та міжгалузевого підходу, її теоретичне розуміння як самостійного комплексного правового інституту є дискусійним і потребує пошуку додаткових аргументів.

Варто констатувати, що окремі вчені також робили спробу вивести інститут примусових заходів виховного характеру поза межі галузі кримінального права. Така позиція аргументувалась тим, що особа, яка не досягла віку, з якого настає кримінальна відповідальність, і вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК України, не є суб'єктом кримінального правопорушення, а тому застосування до них примусових заходів виховного характеру не є інститутом, пов'язаним з кримінальним правом [53, с. 104].

Подібного підходу дотримується й О. В. Козаченко, який вважає, що застосування примусових заходів виховного характеру до осіб, які не досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність, не повинно мати характеру кримінально-правового заходу, а їх визначеність і застосування повинні знаходитися в сфері інших галузей права, зокрема адміністративного. Виходячи з таких міркувань, вчений схильний до доцільності нормативного визначення двох самостійних систем примусових заходів виховного характеру: у кримінальному законодавстві – щодо особи, яка досягла віку, з якого настає кримінальна відповідальність, на момент вирішення питання про застосування таких заходів, але не досягла повноліття; в адміністративному законодавстві – щодо осіб, які вчинили суспільно небезпечні діяння, досягнувши 11 років і не досягнувши віку, з якого настає кримінальна відповідальність [135, с. 235-236].

Наведена позиція викликає низку заперечень. По-перше, «кримінально-правовий механізм» застосування автор чомусь вирішив поширити на осіб, які досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність, *на момент вирішення питання про застосування таких заходів*, а не на момент вчинення діяння. По-друге, не зрозуміло, в якому «адміністративному» законодавстві повинні визначатись умови застосування примусових заходів виховного

характеру до осіб, які вчинили суспільно небезпечні діяння, досягнувши 11 років і не досягнувши віку, з якого настає кримінальна відповідальність. Якщо автор має на увазі КУпАП, то цей нормативний акт передбачає можливість застосування заходів впливу лише до неповнолітніх у віці від 16 до 18 років за вчинення адміністративних правопорушень. Тому, складно знайти аргументи, чому застосування примусових заходів виховного характеру, що є реагуванням держави на діяння, яке формально містить об'єктивні ознаки кримінального правопорушення, має визначатись не у КК України.

Більш правильним видається підтримати думку тих вчених, які вважають, що примусові заходи виховного характеру є самостійним інститутом у кримінальному праві й утворюють собою відособлену усередині зазначеної галузі права групу юридичних норм, об'єднаних конкретною спільністю ознак регульованого ними типу відносин [253, с. 9]. Однак тут потрібно зробити уточнення – правове регулювання застосування примусових заходів виховного характеру здійснюється не лише матеріальними, а й процесуальними нормами, що виходять за межі галузі кримінального права. Якщо норми матеріального кримінального права урегульовують систему примусових заходів виховного характеру, матеріально-правові підстави їх застосування, то норми кримінального процесуального права визначають процедуру такого застосування. Це, на наш погляд, дає підстави вести мову про комплексний, міжгалузевий характер цього правового інституту.

Безумовно, інститут застосування примусових заходів виховного характеру є цілісним утворенням, що характеризується єдністю і однорідністю змісту, тобто присвячене регулюванню суворо визначеного різновиду суспільних відносин [153, с. 533], пов'язаних із реагуванням держави на вчинення неповнолітньою особою кримінального правопорушення або діяння, яке містить його ознаки, у формі застосування зазначеного різновиду заходів кримінально-правового характеру. Як зазначає О. О. Ямкова, примусові заходи виховного характеру здійснюються через правовідносини, що виникають на основі кримінально значимих юридичних фактів, тягнуть для винуватого

неповнолітнього певні моральні і правові наслідки, забезпечуються як суспільною думкою (погрозою негативної реакції з його боку), так і державним примусом (призначення вихователів, правообмеження, пов'язані з обмеженням дозвілля або поміщенням до спеціальних виховних установ, погроза правовими санкціями у випадку неналежної поведінки і виконання покладених обов'язків тощо) [254, с. 89].

Зазначені відносини не зводяться виключно до кримінально-правових у вузькому розумінні, оскільки їх зміст охоплює: кримінально-правову оцінку діяння; кримінально-процесуальну форму реалізації цих заходів; виховний та соціально-педагогічний вплив на неповнолітнього. Отже, зміст відповідних відносин має комплексний характер, що вже на цьому рівні виключає можливість віднесення примусових заходів виховного характеру до суто галузевого інституту кримінального права.

У цьому контексті варто погодитись із Л. М. Палюх, яка досліджуючи процесуальні аспекти застосування примусових заходів виховного характеру, відзначила, що сукупність норм, які регулюють відносини з приводу застосування примусових заходів виховного характеру, виступають як єдиний комплекс, логічно замкнута відокремлена цілісна система. Тому вчена дійшла обґрунтованого висновку, що сукупність норм, які визначають підстави та умови для прийняття рішення про застосування примусових заходів виховного характеру, регулюють порядок провадження у справах про застосування примусових заходів виховного характеру на різних стадіях процесу, а також порядок скасування, дострокового звільнення особи від застосованих до неї примусових заходів виховного характеру, утворюють самостійний інститут права [178, с. 16].

Ознака однорідності фактичного змісту також проявляється у тому, що весь комплекс даних суспільних відносин спрямований на досягнення єдиної кінцевої мети – припинення кримінально протиправної діяльності неповнолітніх і залучення їх до позитивної соціальної діяльності, у тому числі і шляхом усунення причин і умов, що формують протиправні дії, виправлення

неповнолітнього без призначення покарання, а також попередження вчинення нових кримінальних правопорушень та суспільно-небезпечних діянь, що містять їх ознаки, з боку неповнолітнього та інших осіб [253, с. 8]. Суб'єктами цих суспільних відносин виступають: з одного боку – неповнолітній, який вчинив кримінальне правопорушення або суспільно небезпечне діяння, яке містить його ознаки, а з іншого – держава в особі державних органів та їх посадових осіб, які здійснюють кримінальне провадження (слідчий, дізнавач, прокурор, суд).

Юридична єдність інституту застосування примусових заходів виховного характеру полягає у тому, що його норми виступають як єдиний комплекс, цілісна система, поєднання різноманітних регулятивних, дефінітивних та інших норм. На сьогодні можна виділити такі групи норм, які можуть бути включені до інституту застосування примусових заходів виховного характеру:

1) норми розділу XV Загальної частини КК України, які визначають підстави для звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності та покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру та їх систему (ст.ст. 97, 105 КК України);

2) норми § 1 глави 38 КПК України, які закріплюють процесуальний порядок застосування до неповнолітнього, який вчинив кримінальне правопорушення, примусових заходів виховного характеру (зокрема, ст. 497 КПК України);

3) норми § 2 глави 38 КПК України, які урегульовують особливості порядку застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх, які не досягли віку кримінальної відповідальності (ст.ст. 498-502 КПК України).

Закріплення відповідних норм у нормативних актах у вигляді окремих глав, розділів свідчить про їх законодавчу відособленість, що також є однією із ознак самостійного правового інституту.

Застосуванню примусових заходів виховного характеру притаманні такі ознаки: наявність власного кола підстав застосування; наявність спеціальної

процедури їх застосування; спрямованість на досягнення окремої, відмінної від покарання, мети; функціонування як альтернативи кримінальній відповідальності або покаранню (за винятком випадку, передбаченого ч. 2 ст. 97 КК України). Незважаючи на інтегрованість у механізм кримінально-правового реагування на кримінальні правопорушення, цей інститут не є похідним від інституту покарання та не зводиться до його модифікації, що свідчить про його відносну самостійність.

Можемо констатувати також побудову інституту застосування примусових заходів виховного характеру на основі низки специфічних принципів, зокрема, принципі гуманізму, принципі забезпечення найкращих інтересів дитини, принципі економії репресії (пріоритету виховного впливу над репресією), що також свідчить про відособленість цього правового інституту.

Таким чином, доходимо висновку, що застосування примусових заходів виховного характеру не є результатом штучного конструювання, а сформувалися як відповідь на: 1) вікові та психологічні особливості неповнолітніх; 2) міжнародні стандарти ювенальної юстиції; 3) потребу диференціації та індивідуалізації кримінально-правового впливу.

Наостанок спробуємо навести додаткові аргументи на користь міжгалузевого характеру інституту застосування примусових заходів виховного характеру. К. М. Гуртова у контексті міжгалузевих правових інститутів звертає увагу на те, що їх «комплексність» має інтерпретуватися не тільки як певна уніфікованість понять, категорій, правового матеріалу, існуючого в нормативно-правових актах двох чи більше галузей права, але також включає багатоманітність джерельної бази цього елемента системи права. Крім того в основі міжгалузевих правових інститутів лежать міжгалузеві юридичні конструкції, котрі мають включати до свого змісту моделювання правових явищ на рівні одразу декількох галузей права [87, с. 52].

На допомогу прийдуть твердження, висловлені у кримінально-правовій доктрині у контексті інших інститутів. Так, Ю. М. Грошевий свого часу звернув увагу, що комплексність інституту звільнення від кримінальної

відповідальності полягає у тому, що відмова законодавця від застосування кримінальної відповідальності, матеріально-правові підстави звільнення особи від кримінальної відповідальності реалізуються в формах і при дотриманні умов, що визначаються кримінально-процесуальним законом [86, с. 34]. Вчені цілком слушно, на наш погляд, зазначають, що питання притягнення до кримінальної відповідальності, її реалізації, а також звільнення від кримінальної відповідальності можуть бути повно і правильно вирішені лише комплексно, тобто в рамках кримінального матеріального права і кримінального процесу [178, с. 17].

Схожого підходу дотримуються Є. Ю. Бараш і О. М. Кревсун у контексті інституту звільнення від відбування покарання, розглядаючи його як сукупність правових норм законодавства кримінального блоку (кримінального, кримінально-виконавчого, кримінально-процесуального), підпорядкованих відповідним принципам і завданням права у цих галузях і покликаних цілісно й ефективно регулювати кримінально-правові відносини у сфері звільнення від відбування покарання. Із наведеного вчені роблять висновок, що правовий інститут звільнення від відбування покарання є міжгалузевим, оскільки містить норми різних галузей права [49, с. 152-153].

Аналогічно і правове регулювання застосування примусових заходів виховного характеру перебуває на перетині кримінального права, кримінального процесу, ювенальної політики та стандартів прав дитини. М. М. Драгомерецький наголошує, що матеріальні правові інститути регулюють суспільні відносини в ідеалі, це не конкретні відносини, а абстрактне розв'язання питання, яке має бути ухвалене при виконанні відповідних умов, перерахованих у даних правових нормах [90, с. 120]. Процесуальні норми у структурі міжгалузевого правового інституту виконують роль механізму реалізації матеріально-правових приписів, забезпечуючи їх трансформацію з абстрактної нормативної моделі у конкретне правозастосовне рішення.

Тому дослідження застосування примусових заходів виховного характеру як правового інституту неминуче охоплює не лише аналіз нормативної конструкції, а й оцінку її функціональності: наскільки наявні правові моделі дозволяють реально досягати заявлених цілей виправлення та превенції, чи забезпечують вони баланс між захистом суспільства і правами неповнолітнього, чи створюють достатні гарантії від формалізму та невиправданих обмежень прав дитини.

Таким чином, в контексті цього дослідження, пропонуємо визначити *застосування примусових заходів виховного характеру* як самостійний комплексний інститут кримінального і кримінального процесуального права, який є системою матеріальних і процесуальних правових норм, що регулюють суспільні відносини, пов'язані з реагуванням держави на вчинення неповнолітньою особою кримінального правопорушення або суспільно небезпечного діяння, яке містить його об'єктивні ознаки, у формі застосування заходів виховного характеру [251, с. 374].

У загальній теорії права вживається також термін «субінститут», який тлумачать як сукупність норм права, що відображає окремі особливості регулювання конкретного виду суспільних відносин, які перебувають у межах правового інституту [49, с. 153]. Видається, що міжгалузевий правовий інститут застосування примусових заходів виховного характеру має внутрішню диференційовану структуру, в межах якої доцільно виокремлювати два субінститути: 1) застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх, які є суб'єктами кримінальних правопорушень; 2) застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх, які не досягли віку кримінальної відповідальності.

Критеріями для виокремлення субінститутів у межах інституту застосування примусових заходів виховного характеру виступають: різний юридичний статус неповнолітніх; відмінний характер кримінально протиправного діяння; специфіка правових підстав застосування заходів; відмінності у правових наслідках застосування заходів.

Перший субінститут – застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх, які є суб'єктами кримінальних правопорушень – охоплює правовідносини, що виникають у випадках, коли: неповнолітній досяг віку кримінальної відповідальності; вчинив кримінальне правопорушення, яке не є тяжким або особливо тяжким; за результатами судового розгляду держава відмовляється від реалізації кримінальної відповідальності або призначення покарання на користь виховного впливу. Тобто неповнолітній у цьому разі має повну кримінальну деліктоздатність, а примусові заходи виховного характеру застосовуються як альтернатива або кримінальній відповідальності, або покаранню. При цьому, у випадку ухилення від виконання заходів виховного характеру, можливе повернення до механізму кримінальної відповідальності.

Другий субінститут – застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх, які не досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність – охоплює правовідносини, що виникають у принципово іншій правовій ситуації, коли неповнолітня особа не є суб'єктом кримінального правопорушення через недосягнення відповідного віку (14 або 16 років); фактично вчинене діяння не містить складу кримінального правопорушення, але містить його об'єктивні ознаки; притягнення такого неповнолітнього до кримінальної відповідальності юридично є неможливим. Тобто у неповнолітнього відсутня кримінальна деліктоздатність, а застосування примусових заходів має охоронний характер, а не є альтернативою кримінальній відповідальності. Основний акцент у цій ситуації робиться на раннє втручання, корекцію поведінки неповнолітнього та запобігання формуванню криміногенних установок. Ухилення від виконання заходів виховного характеру не спричиняє притягнення до кримінальної відповідальності. Цей субінститут має більш виражений соціально-захисний і профілактичний характер, хоча і залишається складовою кримінально-правового реагування держави.

Таке розмежування не порушує єдності інституту застосування примусових заходів виховного характеру, а навпаки, дозволяє більш точно

відобразити особливості правового регулювання різних видів суспільних відносин у межах єдиної концепції виховного кримінально-правового реагування.

Водночас, слід констатувати, що наразі інститут застосування примусових заходів виховного характеру викликає численні дискусії, а тому потребує подальшого удосконалення і розвитку, що створює передумови для подальших наукових досліджень цієї проблематики.

1.4. Історико-правові засади становлення інституту застосування примусових заходів виховного характеру в Україні

Європейський вектор розвитку України зумовлює необхідність модернізації національної кримінально-правової політики з урахуванням сучасних європейських стандартів, орієнтованих на захист прав дитини, пріоритет виховного впливу над репресивними заходами та утвердження засади верховенства права. У цьому контексті особливого значення набуває розвиток альтернативних форм кримінально-правового реагування щодо неповнолітніх, зокрема інституту примусових заходів виховного характеру, який виступає одним із ключових елементів гуманізації ювенальної юстиції.

Водночас, удосконалення правового регулювання застосування примусових заходів виховного характеру, пошук оптимального співвідношення між каральними та виховними засобами впливу, а також подолання наявних колізій і прогалин у правозастосуванні неможливі без ґрунтового осмислення історичного шляху становлення та розвитку цього інституту. Ігнорування історичного досвіду формування підходів до реагування на протиправну поведінку неповнолітніх створює ризик повторення концептуальних помилок минулого та запровадження формально нових, але змістовно неефективних моделей правового впливу. Вчені-історики слушно наголошують, що під час жодного реформування неможливо розраховувати на позитивні результати без

знання і дослідження історії об'єкта реформування, умов та етапів його розвитку [157, с. 7].

Історія розвитку інституту примусових заходів виховного характеру відображає еволюцію уявлень про дитину як суб'єкта правовідносин, зміну парадигми від карального до виховного підходу, а також поступове усвідомлення необхідності диференційованого реагування на протиправну поведінку неповнолітніх з урахуванням їх вікових, психологічних та соціальних особливостей. Аналіз історичних етапів становлення цього інституту дозволяє простежити, яким чином формувалися його правова природа, цілі та механізми реалізації, а також як змінювалося співвідношення між кримінальною відповідальністю та альтернативними заходами впливу.

Поділяючи наукову позицію щодо значущості історичного методу у правових дослідженнях, слід наголосити, що саме історико-правовий підхід дає можливість оцінити інститут примусових заходів виховного характеру не лише як сукупність чинних норм, а як динамічне правове явище, яке розвивалося під впливом соціальних, політичних та правових факторів. Такий підхід дозволяє виявити внутрішню логіку його еволюції, встановити причини появи окремих рішень законодавця і на цій основі визначити перспективні напрями подальшого розвитку та удосконалення правового регулювання у сфері ювенальної юстиції. Тому слід погодитись із В. Стратоновим, який наголошує на важливості історичного підходу до вивчення правових явищ, що дає можливість розглядати кожне питання з позиції того, як відповідне явище історично виникло, які основні етапи свого розвитку пройшло, і вже з цієї точки зору спостерігати його удосконалення та перспективи розвитку [210, с. 116].

Л. В. Герасимчук історію розвитку правової регламентації звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності та покарання із застосуванням примусових виховних заходів умовно періодизує на три періоди: 1) дорадянський період (XIX ст. – 1917 р.); 2) радянський період (1917–1991 р.р.); 3) післярадянський період (з 1991 р. і дотепер) [81, с. 34]. Недоліком

запропонованої періодизації, на наш погляд, є жорстка прив'язка до факту перебування / неперехування України у складі СРСР, а не до особливостей розвитку зазначеного правового інституту.

Тому більш вдалим видається підхід Л. М. Палюх, яка виокремлює такі етапи розвитку законодавства, що регулює провадження у справах неповнолітніх, в тому числі щодо застосування до них примусових заходів виховного характеру:

1) етап зародження інституту застосування примусових заходів виховного характеру, закріплення в законодавстві окремих норм, що встановлювали гарантії підвищеного правового захисту прав і законних інтересів неповнолітніх у кримінальному процесі (XVII – перша половина XIX століття);

2) етап становлення та розвитку інституту застосування примусових заходів виховного характеру, посилення гарантій захисту прав та законних інтересів неповнолітніх, щодо яких здійснювалося провадження у кримінальній справі (друга половина XIX – початок XX століття);

3) етап посилення каральної спрямованості кримінальної політики держави щодо неповнолітніх, відхід від переважного застосування до неповнолітніх медико-педагогічних заходів, обов'язкового застосування їх до малолітніх (30 – 40 роки XX століття);

4) етап посилення процесуальних гарантій прав та законних інтересів неповнолітніх у кримінальному процесі, повернення до практики ширшого застосування до неповнолітніх заходів виховного характеру (з кінця 50-х років XX століття – до цього часу) [177, с. 119].

Погоджуємось з Л. В. Герасимчук, Л. М. Палюх та іншими науковцями у тому, що немає підстав виокремлювати якісь більш ранні етапи у контексті застосування примусових заходів виховного характеру, адже, як стверджує Н. М. Крестовська, у давньоруському суспільстві дитинство як пора людського життя ще не становило собою правової цінності [142, с. 10]. У цей період будь-які прояви протиправної поведінки дітей і підлітків оцінювалися крізь призму загальних уявлень про правопорушення та покарання, без урахування вікових,

психологічних або соціальних особливостей неповнолітніх. Правове реагування у таких випадках ґрунтувалося переважно на карально-репресивній логіці, а не на ідеї виховання чи виправлення. Ні кримінальне право, ні судочинство тих часів не передбачали відокремлення неповнолітніх у спеціальну категорію осіб, щодо яких могли б застосовуватися альтернативні виховні або превентивні заходи. Вік здебільшого не виступав юридично значущою ознакою, а питання відповідальності вирішувалося ситуативно, з огляду на звичаї, стану належність або розсуд влади.

Важливо також зазначити, що саме поняття виховання як правової мети з'являється значно пізніше – разом із розвитком гуманістичної філософії, ідей Просвітництва та становленням уявлень про природні права людини. До цього часу соціальні інститути не були зорієнтовані на ресоціалізацію чи реінтеграцію правопорушника, зокрема, й неповнолітнього.

Щоправда, варто відзначити, що уже в Литовському статуті 1566 р. неповноліття розглядалося в якості пом'якшуючої обставини, якщо кримінальне правопорушення було вчинене неповнолітнім вперше. У такому разі до неповнолітнього не застосовувалась смертна кара і тортури, а його батьки або родичі повинні були відшкодувати завдану шкоду. У разі, якщо у них не було коштів чи майна для виплати відшкодування, то неповнолітнього передавали «на вислугу, поки б те заслужив, що зашкодив» [209, с. 399-400].

У часи Гетьманщини законодавство характеризувалось більш гуманним ставленням до неповнолітніх осіб, ніж до дорослих. Це проявлялось у тому, що суб'єктами кримінального правопорушення, як стверджує І. Я. Терлюк, визнавалися особи, що досягли шістнадцятирічного віку [214, с. 24], а неповноліття визнавалось обставиною, що пом'якшує покарання [139, с. 115].

Надалі після входження входженням Гетьманської держави під протекторат Московії розпочався вплив законодавства московитів на правову систему на українських землях. Особливий підхід до неповнолітніх вчені пов'язують з Соборним уложенням 1649 р. [56, с. 13; 178, с. 26], в якому було передбачено, що за загальним правилом осіб віком до 20 років не допускали до

цілування хреста, коли вимагалось надання свідчень під присягою, а малолітніх віком до 15 років категорично не допускали до цього процесу, а замість них це робили інші особи, які представляли їх в суді.

У Військовому артикулі 1715 р. також йде мова про пом'якшення покарання за вчинення крадіжки дитиною або взагалі відмову від її покарання, якщо вона може бути передана батькам на виховання, однак, як зазначає В. М. Бурдін, не були визначені межі дитинства. Зазначеним документом була закріплена ідея не тільки виключення відповідальності дітей, але і пом'якшення їх відповідальності. І якщо погляди на вікові межі кримінальної відповідальності далі змінювались, то незмінним залишався основний принцип – пом'якшення кримінальної відповідальності, коли злочинцем виявлялась неповнолітня особа [56, с. 13-14].

Досліджуючи становлення правового регулювання відповідальності неповнолітніх у Гетьманщині, варто згадати кодифіковану у 1743 р. збірку законів – «Права, за якими судиться малоросійський народ», яка хоч і не була офіційно введена у дію, однак застосовувались на Лівобережній Україні. Артикул 10 цього документу передбачав, що неповнолітні хлопці віком до 16 років та дівчата віком до 13 років, спіймані на крадіжці, не можуть бути викриті перед судом і щодо них не може застосовуватись смертна кара. Натомість, до них могло бути застосоване побиття батогами або різкою, а батьки, родичі чи опікуни повинні були відшкодувати спричинену шкоду. У разі неможливості відшкодування шкоди неповнолітнього передавали «на вислугу» потерпілому. Аналогічний підхід використано і у п. 7 артикулу 44 Прав у контексті відповідальності неповнолітніх за вчинення убивства або завдання поранення [194].

У XVIII ст. в Російській імперії було проведено кодифікацію законодавства, результатом чого стало видання у 1832 р. Зводу законів Російській імперії, I книга XV тому якого стосувалась покарань кримінальних і виправних. Зокрема, у ст. 138 XV тому Зводу законів визначалося, що малолітніх віком до десяти років, які вчинили правопорушення, без втручання

суду віддавали батькам чи родичам для перевиховання. Особи віком від десяти до чотирнадцяти років, якщо було встановлено, що вони діяли «з розумінням», тобто усвідомлювали суспільну небезпеку своїх дій, підлягали загальним покаранням, за винятком каторжних робіт та деяких інших. Коли ж було встановлено, що вони діяли «без розуміння», їх віддавали батькам чи родичам [178, с. 26-27].

Наступна кодифікація кримінального законодавства пов'язана з підготовкою Уложення про покарання кримінальні та виправні, яке було остаточно затверджене 1845 р. В Уложенні були передбачені обставини, за наявності яких вчинене діяння не мало ставитись особі у провину. До таких, серед іншого, належало малолітство – до 7 років, тобто у такому віці, коли дитина не могла усвідомлювати вчиненого. Окрім того, визначались і пом'якшуючі обставини, до яких відносилось неповноліття. Так, ст. 143 Уложення встановлювала, що діти від 7 до 10 років, які не мають ще «належного своїм обов'язкам розуміння», не підлягають покаранню, а видаються батькам для нагляду. З цього випливало, що фактично Уложення передбачало вік настання кримінальної відповідальності з 10 років. Ця ж стаття давала також суду право встановлювати, «з розумінням» чи без нього діяла малолітня особа у віці від 10 до 14 років. Якщо з'ясовували останнє, то покарання практично не визначали, а дітей віддавали батькам або родичам для нагляду за ними [218]. Уложення також передбачало для різних вікових груп неповнолітніх осіб (від 10 до 14 років, від 14 до 21 року) пом'якшення покарання різною мірою. Наприклад, за злочин, вчинений з необережності, неповнолітній у віці від 14 до 21 року підлягав лише домашньому виправному покаранню (ст. 148 Уложення) [51, с. 617, 627].

Значні зміни у кримінальному судочинстві відбулися після проведення судової реформи, зокрема, ухвалення Статуту про покарання, які накладаються мировими суддями 1864 р. Цей нормативний акт з наступними змінами встановив диференційований підхід до відповідальності неповнолітніх і у ньому вперше прослідковується ухил на їх виховання. Так, у ст. 10 Статуту

визначено, що проступки не ставляться у провину особі, якщо вони вчинені у малолітстві до 10 років. Натомість, неповнолітні віком від 10 до 14 років, визнані винними, передаються на розсуд мирового судді під відповідальний нагляд – або їхнім батькам, або особам, під опікою яких вони перебувають, або іншим благонадійним особам, які дали на це згоду. Якщо за вчинене протиправного діяння законом передбачено покарання не нижче тюремного ув'язнення, або якщо з'ясується, що протиправні діяння вчинялися неповнолітніми систематично чи свідчать про їх звичку до злочинної діяльності, то такі особи можуть бути направлені до виховно-виправних закладів для неповнолітніх (ст. 11 Статуту) [219].

Неповнолітні віком від 14 до 17 років замість ув'язнення в тюрмі або направлялися до виховно-виправних закладів для неповнолітніх, де такі заклади створені, або поміщалися на строк, що визначався мировим суддею, до спеціальних приміщень, влаштованих для них при тюрмах або арештних домах. Неповнолітні, поміщені до виховно-виправних закладів, утримувалися в них до моменту їх виправлення. У будь-якому разі такі неповнолітні повинні були перебувати в закладах не менше одного року і не довше досягнення вісімнадцятирічного віку. Безпосереднє визначення тривалості перебування неповнолітніх у виховно-виправних закладах покладалася на педагогічні ради відповідних закладів (ст. 6 Статуту з приміткою) [219].

Наведені положення переконливо свідчать про формування ще наприкінці XIX – початку XX століття ранньої моделі виховного впливу на неповнолітніх правопорушників, яка принципово відрізнялася від класичної каральної парадигми кримінального законодавства. Хоча такі заходи застосовувалися в межах кримінально-правового реагування, їх зміст і спрямованість демонструють чітку орієнтацію не на відплату за вчинене, а на виправлення особи через виховно-педагогічний вплив.

Особливої уваги заслуговує відмова від жорстко фіксованих строків перебування у виховно-виправних закладах. Тривалість застосування заходу пов'язується не з санкцією норми, а з оцінкою динаміки поведінки

неповнолітнього, що свідчить про ранні спроби індивідуалізації правового реагування. Такий підхід фактично передбачає пріоритет оцінки особистості правопорушника над оцінкою самого правопорушення, що є характерною ознакою більш сучасних моделей ювенального правосуддя.

Важливим концептуальним елементом є і перенесення центру прийняття рішень щодо подальшої долі неповнолітнього з суду на педагогічні органи. Наділення педагогічних рад повноваженнями щодо визначення тривалості перебування у виховно-виправних закладах засвідчує усвідомлення того, що ефективність виховного впливу не може бути забезпечена виключно засобами юридичного примусу і потребує спеціальних знань у сфері педагогіки, психології та соціальної роботи.

В сукупності зазначене дає підстави стверджувати, що таким чином закладалися засадничі елементи того, що в сучасній доктрині розглядається як примусові заходи виховного характеру. Цільова спрямованість на виправлення, індивідуалізований характер, відносна автономія від класичних кримінальних санкцій та акцент на виховання – саме ці підходи згодом стали основою формування сучасного ювенального правосуддя.

Т. В. Журавель відзначає, що 70-90 рр. XIX століття відзначені діяльністю цілої плеяди педагогів, психологів, фізіологів, психіатрів, які досліджували «педагогічні патології», де головним об'єктом аналізу виступала особистість важковиховуваного підлітка. Завдяки результатам наукових пошуків розгорнулася хвиля реформування підходів до виправлення неповнолітніх злочинців засобами перевиховання та на засадах поваги до особистості [110].

Підхід, закладений у Статуті, знайшов відображення й у подальших нормативних актах. Відповідно до Закону «Про малолітніх та неповнолітніх злочинців» 1897 р. неповнолітні правопорушники могли бути віддані під нагляд батьків і опікунів, а також поміщені до притулків для неповнолітніх. Важливо, що у випадку вчинення необережного злочину, неповнолітні піддавались домашньому виправленню [58, с. 38].

Кримінальне уложення 1903 р. також містило досить прогресивні положення щодо неповнолітніх правопорушників. Як і раніше, не ставилося у провину злочинне діяння малолітньому, який не досяг десятирічного віку. Такий підхід застосовувався й до неповнолітніх віком від 10 до 17 років, які не могли усвідомлювати значення вчинюваного ними діяння. Такі неповнолітні могли бути передані під відповідальний нагляд батьків або осіб, на піклуванні яких вони перебувають, або інших благонадійних осіб, які виявили на це свою згоду, а у випадку вчинення тяжких злочинів – могли поміщатися і до виховно-виправних закладів. Неповнолітні віком від 14 до 17 років, які вчинили тяжкі злочини, переважно направлялися до виховно-виправних закладів, а за неможливості поміщення до них – до спеціально пристосованих для неповнолітніх приміщень при тюрмах або арештних домах. Неповнолітні дівчата у разі неможливості поміщення їх до виховно-виправних закладів, могли передаватися до жіночих монастирів, якщо в них не заборонялось проживання сторонніх осіб. Кримінальне уложення також визначало максимально допустимий строк перебування неповнолітніх у зазначених закладах – не довше, ніж до досягнення ними 21 року [217].

Схожа ситуація із гуманізацією відповідальності неповнолітніх спостерігалась і на західноукраїнських землях, які перебували під владою Австрії, а пізніше – Австро-Угорщини. В австрійському КК 1852 р., який діяв аж до розпаду Австро-Угорської імперії у 1918 р., кримінальні правопорушення поділялись на злочини (тяжкі і нетяжкі) та проступки, визначалась система покарань і обставини, що його пом'якшували, до яких, серед іншого, відносилось і неповноліття [50, с. 250-251].

З аналізу норм КК 1852 р. М. Ю. Шуп'яна дійшла висновку про доцільність виділення таких вікових категорій неповнолітніх, з якими пов'язане настання кримінальної відповідальності:

1) дитинство – особи, які не досягли десяти років, до яких за вчинення кримінально караних діянь не застосовувались жодні передбачені КК

покарання; натомість, застосовувались домашні покарання (зауваження батьків з приводу її поведінки, фізичні покарання тощо);

2) малолітство – особи віком від одинадцяти до чотирнадцяти років, які за вчинення протиправних діянь, якщо вони містили ознаки тяжкого злочину, несли відповідальність, що передбачена за вчинення нетяжкого (звичайного) злочину та проступку для неповнолітніх, а якщо вони містили ознаки нетяжкого (звичайного) злочину чи проступку, то до них застосовувався домашній докір або докір працівника органу безпеки;

3) неповноліття – особи у віці від чотирнадцяти до двадцяти років, оскільки недосягнення особою двадцяти років було пом'якшуючою обставиною при призначенні їй покарання за вчинення кримінально караного діяння. Також у цьому віці до особи не застосовувалось таке покарання, як смертна кара [240, с. 63-64].

Таким чином, аналіз положень австрійського КК 1852 р. засвідчує, що вже у другій половині XIX ст. на західноукраїнських землях простежувалася тенденція до диференціації кримінальної відповідальності неповнолітніх залежно від віку та рівня соціально-психологічної зрілості. Законодавець передбачав пом'якшені або альтернативні заходи реагування, а також виключав застосування найсуворішого покарання – смертної кари. У такий спосіб закладалися передумови для подальшого розвитку спеціалізованих механізмів реагування на протиправну поведінку неповнолітніх, які згодом трансформувалися у більш системний інститут примусових заходів виховного характеру.

Все ж, як зазначає Я. П. Мальована, на початку XX століття в австрійському суспільстві та серед правників заходи правового реагування на злочинність неповнолітніх досить гостро критикувались, відстоювалася ідея відмови від відплати як основної мети покарання на користь виправлення злочинця. Домінували погляди, відповідно до яких головним засобом у протидії злочинності неповнолітніх мав стати соціальний захист і некаральний вплив на неповнолітніх правопорушників через виховні заходи і спеціальні суди для

неповнолітніх. Як результат, були видані розпорядження австрійського міністерства юстиції про пом'якшення судами вироків щодо неповнолітніх (1902 р.) та про утворення у в'язницях окремих відділів для підлітків однієї статі та віку (1905 р.). При цьому підлітки зобов'язані були відвідувати тюремну школу [159, с. 23].

Після розпаду Російської і Австро-Угорської імперій (в період української державності 1917-1920 років) не відбулось істотних змін у підходах до відповідальності неповнолітніх правопорушників, що можна пояснити подальшим застосуванням попереднього законодавства. За досить короткий період незалежна Українська держава не встигла затвердити нових нормативних актів, які б урегулювати питання ювенальної юстиції.

Аналізуючи наукові погляди правознавців з початку 1910 до середини 1920-х років, Н. М. Опольська дійшла висновку, що за цей період внаслідок досліджень вчених та практиків, було отримано багато наукових здобутків у сфері забезпечення прав дитини. Серед основних досягнень – висновки про необхідність охорони дитинства, забезпечення права дитини на виховання у сім'ї, про те, що замінником сім'ї повинна виступати держава, про необхідність захисту дитини від економічної експлуатації та жорстокого ставлення, створення дитячих судів, здійснення кодифікації законодавства у сфері захисту прав дитини тощо [175, с. 26].

У післяреволюційний період на територію України поступово почали поширювати свій вплив нормативно-правові акти радянської Росії, серед яких потрібно згадати декрет РНК 1918 р. «Про комісії для неповнолітніх», в якому зазначалося, що неповнолітніми вважаються особи, які на момент вчинення правопорушення не досягли 17-річного віку, а їх справи розглядали комісії для неповнолітніх. До компетенції комісій входило вирішення питань, пов'язаних із звільненням неповнолітніх від кримінальної відповідальності або направлення їх до одного з «притулків» суспільного піклування відповідно характеру діяння. На основі цього О. О. Ямкова констатує яскраво виражену медико-психологічну і педагогічну спрямованість діяльності комісій для неповнолітніх

[254, с. 25]. У подальшому, упорядковуючи діяльність комісій у справах неповнолітніх, була затверджена Інструкція комісії зі справ про неповнолітніх, відповідно до якої комісії розглядали справи щодо неповнолітніх та малолітніх осіб у віці до 18 років на підставі протоколів і заяв відповідних державних і громадських органів, батьків, родичів і приватних осіб, а також з власної ініціативи. Важливо, що Інструкція регламентувала види заходів медико-педагогічного характеру, що застосовувалися щодо неповнолітніх, які були затримані у зв'язку із вчиненням суспільно небезпечних діянь, зокрема, до них відносились: 1) бесіда, роз'яснення, зауваження вихователя; 2) звільнення і передання під нагляд батьків, родичів; 3) призначення на роботу; 4) поміщення до школи; 5) відправлення на батьківщину; 6) поміщення до дитячого будинку або до однієї з лікувально-виховних колоній і установ; 7) поміщення до спеціальних ізоляційних відділень психіатричних лікарень [254, с. 25-26].

Аналогічний нормативний акт був пізніше прийнятий і 1920 р. в УСРР – Декрет РНК «Про відповідальність неповнолітніх». Згідно з цим Декретом, усі справи щодо неповнолітніх, обвинувачених у вчиненні злочинів, віком до 18 років, передавалися для розгляду в комісії. Не поширювалась така вимога лише на справи щодо неповнолітніх віком від 14 до 18 років, які обвинувачувались у контрреволюційних злочинах, державній зраді, шпигунстві та інших злочинах, вказаних у Тимчасовому положенні про народні суди і революційні трибунали. Якщо комісія у таких справах визнавала неможливим обмежитися заходами медико-виховного характеру, вони передавались для вирішення слідчим і судовим органам. Окрім того, як стверджує Л. В. Герасимчук, у 1921 р. постановою РНК УСРР «Про заходи боротьби з дитячою безпритульністю» на комісії в справах неповнолітніх також покладался розгляд справ про визнання неповнолітніх безпритульними з можливим обмеженням або позбавленням батьківських чи опікунських прав батьків неповнолітніх або осіб, на піклуванні яких вони знаходилися. Із метою виховання та виправлення безпритульних і бездоглядних дітей та підлітків, які вчиняли протиправні дії внаслідок того, що фактично були позбавлені нормальних умов життя і виховання, значна

кількість справ про правопорушення неповнолітніх була передана на розгляд комісій у справах неповнолітніх як органів спеціальної юрисдикції [81, с. 43].

У порівнянні з нормативними актами радянської Росії, ті, що були прийняті на території УСРР в частині встановлення особливостей відповідальності неповнолітніх, на думку В. М. Бурдіна, були більш ліберальними, оскільки передбачали більше можливостей для застосування до неповнолітніх медико-педагогічних заходів [55, с. 15]. Такий підхід був сприйнятий і у перших кодифікованих актах – КК УССР 1922 р. передбачив, що покарання не застосовувалось до малолітніх віком до 14 років, а також до неповнолітніх віком від 14 до 16 років, щодо яких комісією було визнано можливим обмежитись заходами медико-педагогічного характеру. А відповідно до КК УРСР 1927 р. до малолітніх віком до 14 років, які вчинили правопорушення, обов'язково застосовувались заходи медико-педагогічного характеру, а до неповнолітніх віком від 14 до 16 років застосовувались заходи судово-виправного характеру, якщо комісія визнавала неможливим застосування до них заходів медико-педагогічного характеру. Ст. 24 КК УСРР 1927 р. до медико-педагогічних заходів, які застосовувалися до неповнолітніх, відносила такі: 1) встановлення опіки; 2) віддання неповнолітніх на піклування батькам, родичам або іншим особам, а також установам і організаціям; 3) поміщення до спеціальних закладів. Є. М. Вечерова звертає увагу, що КК УРСР 1927 р. повністю відмовився від поняття «покарання», яке ототожнювалося з відплатою, натомість, використовуючи термін «заходи соціального захисту судово-виправного характеру», що мав відображати новий підхід до злочинця і боротьби зі злочинністю. Однак уже з середини 30-х р.р. кримінальне законодавство повернулося до терміну «покарання» [58, с. 43-44].

Застосування медико-педагогічних заходів їх відбувалося у зв'язку зі звільненням неповнолітніх від кримінальної відповідальності (покарання). Практика засвідчила, що саме цим заходам, а не кримінальній відповідальності, належала основна роль у попередженні злочинності неповнолітніх. Про масштаби роботи комісій щодо неповнолітніх свідчать дані щодо кількості осіб,

справи яких були розглянуті – тільки у 1925 р. комісіями було розглянуто справи щодо 20000 неповнолітніх правопорушників, у 1926 р. – 22500, у 1927 р. – 17715, у 1928 р. – 11328 [201, с. 233]. Незважаючи на інше найменування («медико-педагогічні заходи»), вважаємо, що саме з моменту їх застосування можна вести мову про формування у вітчизняному кримінальному праві інституту примусових заходів виховного характеру у його класичному розумінні.

У зв'язку із поширенням вчинення неповнолітніми злочинів підвищеної суспільної небезпеки, розпочався пошук нових шляхів боротьби із злочинністю неповнолітніх, що призвело зрештою до звуження на початку 30-х рр. повноважень комісій у справах неповнолітніх та розширення судових форм впливу на правопорушників, посилення каральної політики щодо неповнолітніх. Такий підхід в цілому не випадав із загальної репресивної політики СРСР, в рамках якої були запроваджені органи позасудової розправи («двійки», «трійки», «особливі наради», «особливі комісії»), а псевдосудочинство здійснювалось за вигаданими політичними обвинуваченнями [88, с. 41-42]. Формальною віхою каральної переорієнтації радянської кримінальної політики щодо неповнолітніх на думку вчених стала постанови ЦВК і РНК СРСР 1935 р. «Про заходи боротьби зі злочинністю серед неповнолітніх» і «Про ліквідацію дитячої безпритульності та бездоглядності», згідно з якими вік кримінальної відповідальності було знижено до 12 років, відновлено застосування до неповнолітніх всіх видів покарань, обмежено можливості у застосуванні заходів медико-педагогічного характеру, ліквідовано окреме провадження в справах неповнолітніх та комісії в справах неповнолітніх [142, с. 13]. Зокрема, було встановлено, що неповнолітні, починаючи з 12-річного віку, які вчинили крадіжку, насильство, тілесні ушкодження, каліцтво, вбивство або спробу вбивства, притягуються до кримінальної відповідальності із застосуванням усіх заходів кримінального покарання [81, с. 47]. Лише у 1941 р. було повернуто мінімальний вік притягнення до кримінальної відповідальності 14 років [83, с. 146]. Замість

комісій у справах неповнолітніх було організовано секції боротьби з дитячою безпритульністю, бездоглядністю і вуличними правопорушеннями неповнолітніх, а справи про злочини неповнолітніх почали розглядати суди загальної юрисдикції у спеціальних складах судів [178, с. 33].

Черговий виклик у протидії злочинності неповнолітніх був пов'язаний із Другою світовою війною і післявоєнний часом. Низка нормативних актів (постанови РНК УРСР «Про влаштування дітей, які залишилися без батьків» 1942 р., «Про організацію допомоги дітям-сиротам, батьки яких загинули в боях з фашистськими окупантами, закатовані або розстріляні фашистськими загарбниками під час окупації районів УРСР» 1943 р., «Про заходи щодо боротьби з бездоглядністю і безпритульністю дітей в Українській РСР» 1944 р.) були спрямовані на вирішення питання щодо зменшення злочинності серед дітей-сиріт. Відповідно до цих актів діти-сироти влаштовувалися до дитячих будинків, трудових і виховних колоній, надзвичайних комісій при виконкомах та інституті громадських інспекторів [201, с. 233].

Відповідно до постанови РНК СРСР 1943 р. «Про посилення боротьби з дитячою бездоглядністю, безпритульністю і хуліганством» неповнолітні віком від 14 до 16 років, які вчиняли малозначні злочини (дрібне хуліганство, дрібні крадіжки), якщо порушення кримінального переслідування визнавалося недоцільним, могли звільнитися від кримінальної відповідальності з направленням їх до закритих виховних установ зі спеціальним режимом – трудових виховних колоній для неповнолітніх (надалі вони були реорганізовані у спеціальні школи і спеціальні професійно-технічні училища). Поряд з трудовими колоніями були створені будинки нормального типу для безпритульних неповнолітніх та дитячі будинки для важковиховуваних дітей. Ці установи не були установами закритого типу, до них за рішенням адміністративних органів направлялись неповнолітні, що вчинили суспільно небезпечне діяння до досягнення віку, з якого наставала кримінальна відповідальність [81, с. 48-49].

Наступним важливим етапом у розвитку правового регулювання відповідальності неповнолітніх стало прийняття Основ кримінального законодавства СРСР та союзних республік 1958 р., які встановили сучасний підхід до віку, з якого настає кримінальна відповідальність – загальний (16 років) і понижений (14 років) за окремі злочини. Відповідно до положень цього нормативного акта був прийнятий КК УРСР 1960 р., який з низкою змін та доповнень діяв в Україні до 2001 р., коли набув чинності діючий КК України.

КК УРСР 1960 р. встановив можливість звільнення неповнолітніх осіб від кримінальної відповідальності та покарання за різними підставами, зокрема, з переданням матеріалів справи на розгляд комісії в справах неповнолітніх для застосування заходів виховного характеру. Крім того, ст. 11 КК УРСР 1960 р. передбачила можливість застосування до осіб, які вчинили злочини у віці до 18 років, таких примусових заходів виховного характеру: 1) зобов'язання публічно або в іншій формі попросити вибачення в потерпілого; 2) застереження; 3) передача неповнолітнього під нагляд батькам або особам, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічному або трудовому колективу за його згодою, а також окремим громадянам на їх прохання; 4) покладення на неповнолітнього, який досяг п'ятнадцятирічного віку і має майно або заробіток, обов'язку відшкодувати заподіяні збитки; 5) направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення, але на строк, що не перевищує трьох років [149]. Як бачимо, у переважній більшості, ці заходи застосовуються і на сьогоднішній день.

У продовження 1961 р. Президія ВР УРСР затвердила Положення про комісії у справах неповнолітніх. Метою роботи цих комісій, як стверджує С. В. Несинова, стала розробка та здійснення різних заходів, спрямованих на попередження бездоглядності та безпритульності, захист інтересів неповнолітніх, конкретна допомога сім'ї, школі, колективам трудящих у соціалізації «важких» дітей і підлітків, охорона їхніх прав. Комісії стали основним органом, який здійснював охорону прав дітей, сприяв попередженню

бездоглядності та правопорушень неповнолітніх, координуючим центром для органів і громадських організацій, що займалися питаннями неповнолітніх [171, с. 155]. Дещо пізніше, у 1967 р. було затверджене нове Положення про комісії в справах неповнолітніх, яке діяло з наступними змінами до 1993 р., коли було скасоване у зв'язку із внесенням змін до КК України.

Відповідно до ст. 1 Положення про комісії в справах неповнолітніх головними завданнями комісій в справах неповнолітніх є організація роботи по запобіганню бездоглядності, правопорушенням неповнолітніх, влаштуванню дітей і підлітків та охороні їх прав, координація зусиль державних органів і громадських організацій в цих питаннях, розгляд справ про правопорушення неповнолітніх і здійснення контролю за умовами утримання та проведенням виховної роботи з неповнолітніми в установах Міністерства внутрішніх справ і спеціальних навчально-виховних і лікувально-виховних установах [180].

Заходи впливу, що застосовувалися комісіями, включали в себе психологічну підтримку, професійну підготовку та навчання, виховні заходи та соціальну адаптацію. Неповнолітнім надавалися можливості для зміни їхньої поведінки, засвоєння цінностей та навичок, які сприяли соціальній інтеграції та запобігали повторним правопорушенням. Зокрема, відповідно до ст. 18 Положення комісії у справах неповнолітніх могли застосувати до неповнолітніх такі заходи впливу: зобов'язати публічно або в іншій формі попросити пробачення у потерпілого; зробити попередження; оголосити догану або сувору догану; покласти на неповнолітнього, який досяг п'ятнадцяти років, обов'язок відшкодувати заподіяну матеріальну шкоду, якщо неповнолітній має самостійний заробіток, або своєю працею усунути заподіяну матеріальну шкоду; накласти на неповнолітнього, який досяг шістнадцяти років і має самостійний заробіток, штраф; передати неповнолітнього під нагляд батьків або осіб, які їх замінюють, чи громадських вихователів, а також під нагляд трудового колективу або громадської організації за їх згодою; передати неповнолітнього на поруки трудовому колективу, громадській організації за їх клопотаннями [180].

Л. В. Герасимчук слушно відзначає, що за своєю природою заходи впливу, призначувані комісіями, були державним примусом, однак за своїм походженням і суб'єктом їхнього застосування вони мали виховний та педагогічний характер. Їхня реалізація мала спрямовану мету щодо виховного впливу на неповнолітнього [81, с. 52].

Змінами до КК України 1993 р. було передбачено можливість застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх, які не досягли віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, однак не було визначено навіть нижньої вікової межі. Застосування зазначених заходів здійснювалося судом під час закриття кримінальної справи. Оскільки в жодному з випадків примусові заходи виховного характеру не призначалися обвинувальним вироком суду, слід погодитись із О. В. Кузьменком, що їх застосування потрібно було розглядати фактично як звільнення від кримінальної відповідальності [156, с. 10].

Із прийняттям Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» 1995 р. [113], право розглядати справи щодо злочинів неповнолітніх, зокрема, вирішувати питання про застосування до них примусових заходів виховного характеру остаточно стало відноситися виключно до компетенції суду.

Новий, сучасний етап регулювання кримінально-правових відносин пов'язаний із прийняттям КК України 2001 р., який діє і на даний час та передбачає систему примусових заходів виховного характеру, сутність кожного з яких буде проаналізовано у розділі 2 дисертації.

Таким чином, законодавець на різних етапах історії України, вирішуючи проблеми протидії злочинності неповнолітніх, робив це як шляхом посилення, так і пом'якшення каральної політики. Неодноразово змінювалися вікові межі настання кримінальної відповідальності, багато разів переглядалася компетенція державних органів, які боролися зі злочинністю неповнолітніх. Еволюційно законодавець дійшов обґрунтованого висновку про необхідність

закріплення в нормативних актах заходів виховного спрямування, що поступово сформувались як самостійний правовий інститут.

Водночас, наголосимо на тому, що визначені у КК України примусові заходи виховного характеру відображають «спадковість» сучасного кримінально-правового регулювання від радянського історичного надбання. Закріплені у чинному кримінальному законодавстві України примусові заходи виховного характеру майже не змінювались з моменту їх запровадження ще КК УРСР 1960 р. і не повною мірою враховують особливості сучасного інформаційно-технічного етапу розвитку цивілізації, рівень технічного прогресу та сформовані ним інтереси і потреби дітей. Відповідно, на шляху цивілізаційних змін з метою удосконалення інституту примусових заходів виховного характеру правова система України має імплементувати позитивний досвід держав європейського та північноатлантичного правового простору та демократій азійського регіону.

Висновки до розділу 1

1. Кримінально-правова політика протидії злочинності неповнолітніх – це єдина державна концепція, що передбачає стратегію, основні завдання, принципи, напрями, заходи та цілі, спрямовані на запобігання, виявлення, припинення та розслідування кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми особами, їх ресоціалізацію, реінтеграцію і базується на принципах забезпечення найкращих інтересів дитини, пріоритету виховних заходів над покаранням, використання засобів відновного правосуддя. Вона повинна включати: виявлення факторів, що детермінують злочинність неповнолітніх; імплементацию міжнародних стандартів у сфері поводження з неповнолітніми правопорушниками; реалізацію комплексу заходів, спрямованих на профілактику кримінальних правопорушень, які вчиняють неповнолітні; протидію вчиненню неповнолітніми кримінальних

правопорушень шляхом застосування норм кримінального та кримінального процесуального законодавства.

2. Примусові заходи виховного характеру – це урегульована законом про кримінальну відповідальність форму кримінально-правового реагування держави на вчинення неповнолітнім кримінального правопорушення, що не є тяжким, або суспільно небезпечного діяння, що за своїми об'єктивними ознаками підпадає під кримінально-правову заборону, яка має примусовий характер, може застосовуватися судом як єдиний захід впливу на неповнолітнього, який не досяг віку кримінальної відповідальності, або як альтернатива кримінальній відповідальності або покаранню і спрямована на виправлення неповнолітнього через виховання, ресоціалізацію і реінтеграцію, а також запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень (суспільно небезпечних діянь) і забезпечення найкращих інтересів дитини.

3. Соціальна зумовленість примусових заходів виховного характеру впливає з особливостей становлення особистості неповнолітнього та специфіки причин і умов вчинення ним кримінальних правопорушень (суспільно небезпечних діянь). На відміну від дорослих осіб, кримінально протиправна поведінка неповнолітніх у більшості випадків є наслідком не стійкої злочинної установки, а дефіциту соціального контролю, порушень процесу соціалізації, негативного впливу сімейного середовища, освітніх інституцій, а також обмеженого життєвого досвіду.

4. Застосування примусових заходів виховного характеру слід розглядати як самостійний комплексний інститут кримінального і кримінального процесуального права, який є системою матеріальних і процесуальних правових норм, що регулюють суспільні відносини, пов'язані з реагуванням держави на вчинення неповнолітньою особою кримінального правопорушення або суспільно небезпечного діяння, яке містить його об'єктивні ознаки, у формі застосування заходів виховного характеру. Міжгалузевий правовий інститут застосування примусових заходів виховного характеру має внутрішньо диференційовану структуру, в межах якої доцільно виокремлювати два

субінститути: 1) застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх, які є суб'єктами кримінальних правопорушень; 2) застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх, які не досягли віку кримінальної відповідальності.

5. Інститут застосування примусових заходів виховного характеру пройшов еволюційний шлях становлення від поступового відходу від суто карального реагування на протиправну поведінку неповнолітніх до формування самостійного правового механізму, орієнтованого на виховання, ресоціалізацію та реінтеграцію дитини. Його розвиток відображає загальну трансформацію кримінально-правової політики держави – від домінування репресивних засобів впливу до утвердження гуманістичних засад, заснованих на визнанні особливої правової природи дитинства, вікової зумовленості поведінки неповнолітніх та пріоритету їх найкращих інтересів.

РОЗДІЛ 2

СИСТЕМА ПРИМУСОВИХ ЗАХОДІВ ВИХОВНОГО ХАРАКТЕРУ, ПІДСТАВИ ТА УМОВИ ЇХ ЗАСТОСУВАННЯ

2.1. Класифікація та види примусових заходів виховного характеру

Дослідження правової природи примусових заходів виховного характеру неможливе без ґрунтовного аналізу їх системної побудови та кримінально-правової характеристики кожного із цих заходів. Законодавець, закріплюючи перелік примусових заходів виховного характеру, виходив із необхідності створення диференційованих інструментів виховного впливу на неповнолітнього правопорушника. Така диференціація зумовлена як різним ступенем суспільної небезпечності вчинених діянь, так і індивідуальними особливостями особи неповнолітніх, соціального середовища їх перебування, рівня розвитку, схильності до девіантної поведінки та перспектив виправлення без застосування кримінальної відповідальності чи покарання.

У цьому контексті система примусових заходів виховного характеру не є механічним переліком правових засобів. Вона становить цілісну, внутрішньо узгоджену сукупність заходів із різним ступенем інтенсивності державного примусу – від мінімального виховного впливу до ізоляційних форм, пов'язаних із поміщенням до спеціальних навчально-виховних установ. Кожен із таких заходів має власне функціональне призначення, специфічні умови застосування та межі реалізації, що забезпечує гнучкість державного реагування на протиправні діяння неповнолітніх.

Відповідно до ч. 2 ст. 105 КК України до неповнолітнього можуть бути застосовані такі примусові заходи виховного характеру:

- 1) застереження;
- 2) обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього;

3) передача неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання;

4) покладення на неповнолітнього, який досяг п'ятнадцятирічного віку і має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків;

5) направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення, але на строк, що не перевищує трьох років [148].

Зазначений перелік примусових заходів виховного характеру є вичерпним і побудований за принципом розташування у порядку зростання їх суворості. При цьому законодавець допускає одночасне застосування декількох заходів, але лише у тому випадку, якщо вони за змістом не суперечать один одному. Наприклад, виникає очевидна конкуренція правових обмежень під час направлення неповнолітнього до спеціальної установи і передачі під нагляд батьків, що виключає можливість їх одночасного призначення [173, с. 111].

О. О. Ямкова, характеризуючи систему примусових заходів виховного характеру, звертає увагу на такі основні її ознаки: 1) визначені заходи можуть бути застосовані лише судом щодо неповнолітніх на підставах і за умов, визначених кримінальним законом; 2) цей перелік видів примусових заходів виховного характеру є обов'язковим для суду; 3) цей перелік є вичерпним; 4) цей перелік видів примусових заходів виховного характеру розташований у певному порядку [254, с. 127]. Дозволимо собі відзначити, що перша із наведених ознак є іманентною ознакою самих примусових заходів виховного характеру, однак навряд чи вона характеризує їх систему.

Водночас, законодавча конструкція системи примусових заходів виховного характеру породжує низку теоретичних і практичних питань, серед яких проблема критеріїв їх класифікації, співвідношення між окремими видами заходів, можливість їх поєднання, питання співмірності виховного впливу із тяжкістю вчиненого діяння тощо. Особливої уваги потребує оцінка того,

наскільки чинна система примусових заходів виховного характеру відповідає сучасним міжнародним стандартам ювенальної юстиції, принципу найкращих інтересів дитини, а також наскільки вона є ефективною з точки зору досягнення відповідної мети.

Перша проблема теоретичного характеру, яка звертає на себе увагу, – це класифікація примусових заходів виховного характеру. На жаль, у вітчизняній доктрині кримінального права проблема класифікації примусових заходів виховного характеру фактично не отримала належного теоретичного опрацювання. Попри наявність значної кількості досліджень, присвячених правовій природі цих заходів, підставам їх застосування, співвідношенню з кримінальною відповідальністю та покаранням, питання їх внутрішньої систематизації залишається переважно поза межами спеціального аналізу. Навіть на рівні спеціальних дисертаційних досліджень [81; 254] відповідне питання не піднімається. Як правило, вчені обмежуються виключно характеристикою окремих примусових заходів виховного характеру, передбачених законом про кримінальну відповідальність, без спроби виробити узагальнюючі критерії їх поділу на певні групи. В окремих випадках простежується фрагментарне згадування про різний ступінь їх суворості або інтенсивності впливу, однак такі зауваги не набувають форми цілісної класифікаційної моделі.

Аналогічна ситуація спостерігається й у навчальній літературі. У підручниках і навчальних посібниках із кримінального права, навіть у тих, що містять окремі розділи про особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх, примусові заходи виховного характеру подаються у вигляді нормативного переліку з короткими поясненнями їх змісту. Системні класифікації за характером впливу, тривалістю застосування, ступенем втручання у права неповнолітнього, рівнем інтенсивності державного примусу чи іншими критеріями зазвичай відсутні.

Така ситуація видається певною мірою парадоксальною, оскільки класифікація є одним із базових інструментів юридичної науки. Саме через

класифікаційні моделі розкривається внутрішня структура певного правового явища, виявляється його правова природа, закономірності, співвідношення елементів та логіка їх побудови. Відсутність розробленої системи класифікацій примусових заходів виховного характеру ускладнює як теоретичне осмислення їх природи, так і практику їх індивідуалізації судами. Понад те, з огляду на міжгалузевий характер інституту застосування примусових заходів виховного характеру та його тісний зв'язок із стандартами ювенальної юстиції, систематизація таких заходів має не лише академічне, а й прикладне значення. Вона дозволяє: 1) більш чітко визначати межі допустимого втручання держави у сферу прав неповнолітнього; 2) співвідносити інтенсивність заходу з тяжкістю вчиненого діяння та особливостями особи правопорушника; 3) забезпечувати дотримання принципів пропорційності та мінімального достатнього втручання.

Таким чином, розроблення класифікацій примусових заходів виховного характеру не є штучною теоретичною «забаганкою», а виступає необхідним елементом поглибленого дослідження цього правового інституту та передумовою його подальшого вдосконалення.

Одна з небагатьох запропонованих класифікацій стосується поділу примусових заходів виховного характеру на строкові і безстрокові. Так, Т. І. Нікіфорова зазначає, що до безстрокових заходів виховного характеру належать: 1) застереження 2) покладення на неповнолітнього, який досяг п'ятнадцятирічного віку і має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування завданих майнових збитків; 3) призначення неповнолітньому вихователя (застосування зазначеного заходу здійснюється лише як додаткове).

Натомість, до строкових примусових заходів виховного характеру віднесено такі: 1) обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього; 2) передача неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, або під нагляд педагогічного чи трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їх прохання; 3) направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і

підлітків до його виправлення [173, с. 111]. Водночас, критерій для такого поділу не наводиться.

Мабуть, авторка критерієм класифікації примусових заходів виховного характеру на строкові та безстрокові вважає наявність або відсутність в законі та/або в судовому рішенні чітко визначеного строку їх застосування. Певну дискусію може викликати вживання терміну «безстрокові», оскільки він ніби вказує на постійний характер застосування заходу. Але безстроковість тут не означає безмежності у часі, а свідчить лише про відсутність заздалегідь установлені темпоральної межі його тривалості та залежність припинення заходу не від спливу певного строку, а від настання юридично значущих обставин (досягнення мети виховання, зміни поведінки, скасування судом тощо).

На наш погляд, за критерієм тривалості впливу примусових заходів виховного характеру у часі їх можна класифікувати на дві групи:

1) одномоментні заходи, реалізація яких вичерпується одноразовою дією суду. Таким заходом є застереження, яке фактично реалізується в момент проголошення судового рішення, а юридичний зміст його вичерпується самим фактом офіційного осуду поведінки неповнолітнього;

2) тривалі заходи, реалізація яких передбачає пролонгований контроль чи виховний вплив. До цієї групи належать: обмеження дозвілля та встановлення особливих вимог до поведінки; передача неповнолітнього під нагляд; направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи; покладення обов'язку відшкодувати шкоду (до моменту виконання цього обов'язку). Спільною рисою цих заходів є те, що вони потребують контролю за їх виконанням і допускають можливість реагування на ухилення від їх виконання.

Ще одну класифікація примусових заходів виховного характеру може бути здійснена за критерієм домінуючого способу впливу на особу неповнолітнього, через який досягається мета виправлення, превенції та

забезпечення його найкращих інтересів. За цим критерієм можна виокремити три групи:

1) заходи, які реалізуються виключно через морально-психологічний вплив – є найменш суворими за ступенем втручання у права особи, реалізуються у звичайному соціальному середовищі неповнолітнього та відповідають принципу мінімального достатнього втручання (*principle of minimum intervention*), який лежить в основі ювенальної політики. До цієї групи вважаємо за доцільне віднести застереження і передачу неповнолітнього під нагляд батьків, осіб, що їх замінюють, педагогічного чи трудового колективу або окремих громадян;

2) заходи, які реалізуються через майновий вплив (майнову відповідальність) – їх виховна сутність полягає у формуванні відповідальності через усвідомлення матеріальних наслідків вчиненого діяння. Таким заходом є покладення на неповнолітнього обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків. Цей захід не є каральним у фінансовому розумінні, оскільки спрямований не на стягнення штрафу в дохід держави, а на компенсацію завданої шкоди;

3) заходи, які реалізуються через фізичні (просторові) обмеження – передбачають більше або менше обмеження свободи пересування, способу проведення вільного часу, зміну соціального середовища неповнолітнього. До цієї групи варто віднести направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи, а також обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього.

Розглянемо надалі сутність і особливості кожного примусового заходу виховного характеру, передбаченого ч. 2 ст. 105 КК України.

Застереження є найменш суворим видом примусових заходів виховного характеру, що й зумовлює межі його застосування. Його законодавче закріплення відображає орієнтацію кримінально-правової політики щодо неповнолітніх на мінімізацію державного примусу та пріоритет виховного впливу.

За своєю сутністю застереження полягає у формальному осуді судом протиправної поведінки неповнолітнього з одночасним офіційним попередженням про неприпустимість вчинення нових кримінальних правопорушень. За роз'ясненнями Пленуму ВСУ застереження може бути зроблено шляхом роз'яснення судом неповнолітньому наслідків його дій – шкоди, завданої охоронюваним законом правам особи (осіб), інтересам суспільства або держави, – та оголошення неповнолітньому осуду за ці дії, а також попередження про більш суворі правові наслідки, які можуть настати в разі продовження ним протиправної поведінки чи вчинення нового злочину [193].

Застереження не пов'язане з реальними обмеженнями прав чи свобод неповнолітньої особи, є одномоментним заходом і не передбачає встановлення якогось контролю або нагляду. Водночас, його примусовий характер не викликає сумнівів, оскільки воно застосовується виключно судом у межах кримінального провадження і незалежно від волі неповнолітнього.

Л. В. Герасимчук слушно наголошує, що у низці випадків недоліки у вихованні неповнолітнього, який вчинив протиправне діяння, полягають саме у тому, що йому своєчасно не було роз'яснено батьками, особами, які їх замінюють, іншими родичами, учителями небезпечність такої поведінки та її негативні наслідки (фізична, моральна, майнова шкода) для потерпілого і наслідки (можливість притягнення до кримінальної відповідальності) для самого неповнолітнього [81, с. 148]. Тому примусовий захід виховного характеру у виді застереження як раз і спрямований на усунення таких недоліків і відповідну корекцію поведінки підлітка.

Варто погодитись із висловленими у кримінально-правовій доктрині думками про те, що застосування застереження є доцільним при вчиненні найменш тяжких кримінальних правопорушень у тих випадках, коли попередня поведінка неповнолітнього була позитивною, а також у разі, якщо підліток цілком усвідомлює свою неправильну поведінку і кається у вчиненому [254, с. 134].

У доктрині кримінального права застереження оцінюється неоднозначно. З одного боку, воно розглядається як самостійний захід кримінально-правового реагування, який дозволяє реалізувати мету виправлення без застосування більш суворих форм втручання. З іншого – висловлюється позиція про його формальний характер та сумнівну ефективність, оскільки фактично виховний вплив вже здійснюється самим фактом судового розгляду, публічним осудом та переживанням неповнолітнім кримінального процесу.

Так, наприклад В. М. Бурдін вважає, що аналогічний вплив та досягнення таких самих цілей ставиться і перед будь-яким судовим процесом. Тому, коли суд виносить рішення, відповідно до якого застосовує до неповнолітнього застереження, він вчергове піддає неповнолітнього виховному впливу у концентрованій формі, який той уже мав отримати протягом судового розгляду. До цього вчений додає, що жодних додаткових негативних наслідків неповнолітній від застосування застереження не зазнає, а тому пропонує «очистити» КК України від тих заходів [55, с. 80-81]. Пропозиція щодо виключення застереження із переліку примусових заходів виховного характеру знайшла підтримку й серед інших науковців, які, водночас, вважають за доцільне зберегти його значення як заходу індивідуально-профілактичного впливу або як заходу дисциплінарного впливу [81, с. 148]. Інші вчені пропонують виключити застереження з переліку примусових заходів виховного характеру, які можуть застосовуватися у випадку звільнення неповнолітнього від покарання, оскільки він не здатен забезпечити перевиховання та запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень неповнолітніми [239, с. 51].

Ми все ж не можемо погодитись із таким підходом, зокрема, й зважаючи на реалізацію подібних заходів у низці провідних європейських держав. Навіть за відсутності реальних обмежень застереження виконує роль офіційного сигналу держави про неприпустимість подібної поведінки, покликане формувати у неповнолітнього усвідомлення правових наслідків протиправних дій та створює психологічну передумову для подальшої правомірної поведінки.

Разом з тим, проблема ефективності застереження безпосередньо пов'язана з відсутністю механізму контролю за його «виконанням». На відміну від інших заходів, воно не передбачає строку реалізації, не встановлює обов'язків і не створює підстав для скасування у разі «ухилення». Це породжує дискусію щодо доцільності його поєднання з іншими формами виховного впливу. На практиці досить часто застереження поєднується із переданням неповнолітнього під нагляд батьків, осіб, які їх замінюють, інших родичів [72; 75] або під нагляд педагогічного колективу [64], інколи – із обмеженням його дозвілля [67].

Опрацювання судових рішень дає підстави зробити висновок, що застереження здебільшого застосовується за наявності сукупності таких обставин: вчинення правопорушення вперше, щире каяття, повне або часткове відшкодування шкоди, позитивна характеристика з місця навчання чи проживання, сприяння розкриттю кримінального правопорушення. Водночас, досить часто суди обмежуються лише формальним посиленням на можливість виправлення неповнолітнього без детального мотивування, що суперечить вимогам індивідуалізації кримінально-правового реагування.

Істотною проблемою у реалізації примусового заходу виховного характеру у виді застереження, на наш погляд, є досить часто формальний підхід суду до його застосування. Замість формального оголошення застереження неповнолітньому правопорушнику повинні бути роз'яснені норми закону, які були порушені, продемонстровані наслідки вчиненого протиправного діяння, з'ясовано, чи усвідомив неповнолітній протиправність свого діяння та наслідки, які можуть настати у разі повторного вчинення правопорушення. Ключова мета цього – створити у неповнолітнього правопорушника розуміння відповідальності за свої вчинки та підвищити його правосвідомість.

Крім того, вважаємо, що такий підхід повинен знайти відображення і в судовому рішенні, що на сьогодні має місце вкрай рідко. Зазвичай в резолютивній частині судового рішення суди обмежуються виключно

вказівкою на застосування до неповнолітнього примусового заходу виховного характеру у виді застереження. Натомість, правильною вважаємо практику тих судів, які окремо в резолютивній частині про роз'яснення неповнолітньому наслідків його дій, оголошення осуду за такі дії, попередження про більш суворі правові наслідки, які можуть настати у разі продовження ним протиправної поведінки [70; 72; 73].

Аналіз судової статистики дає підстави зробити висновок, що застереження на практиці застосовується досить часто: 101 випадок у 2025 році (30 % від загальної кількості), 255 – у 2024 році (33 %), 256 – у 2023 році (25 %), 202 – у 2022 році (24 %), 394 – у 2021 році (28 %) (див. додаток Л).

Таким чином, застереження слід розглядати як мінімальну форму державного реагування, що має виключно морально-виховний характер і застосовується за наявності переконливих підстав вважати, що самого факту судового осуду та відповідних роз'яснень достатньо для досягнення мети виправлення неповнолітнього. Такий підхід забезпечує баланс між необхідністю захисту суспільства від правопорушень і захистом прав неповнолітніх, зважаючи на їх вразливість і потребу в особливому підході до їхнього виховання. Водночас, застереження часто поєднується із застосуванням інших примусових заходів виховного характеру.

Обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього є примусовим заходом виховного характеру, що полягає у встановленні певних рамок для проведення вільного часу неповнолітнього. На відміну від застереження, цей захід пов'язаний із встановленням конкретних обов'язків та заборон, дотримання яких підлягає контролю.

Його правова природа полягає у поєднанні виховного впливу та елементів превентивного обмеження. Законодавець прямо не конкретизує зміст «обмеження дозвілля», що на практиці зумовлює значну варіативність судових рішень. Найчастіше мова йде про заборону відвідування певних місць (розважальних закладів, нічних клубів, барів), обмеження перебування поза

домом у визначений час доби, заборону спілкування з конкретними особами, обов'язок продовжувати навчання або працевлаштуватися тощо.

Метою такого заходу є зниження ризику впливу негативного соціального середовища та сприяння формуванню у правопорушника конструктивного підходу до організації свого вільного часу. Замість сумнівних або шкідливих розваг неповнолітній може бути залучений до освітніх, спортивних або культурних заходів, що сприяють його розвитку. Тому цілком правильним видається твердження О. О. Ямкової, що завдання виправлення підлітка у цьому випадку досягається шляхом перенесення неповнолітнього в умови, що дозволяють відгородити його від негативних впливів мікросередовища і домогтися від нього нормальної, правомірної поведінки [254, с. 136].

У цьому контексті особливої уваги заслуговує питання співвідношення цього заходу з обмеженнями, що застосовуються в межах кримінального покарання. Попри зовнішню схожість, обмеження дозвілля не є формою покарання, оскільки не переслідує каральної мети та застосовується за умови визнання можливості виправлення неповнолітнього без призначення покарання. Водночас, за своїм змістом воно може мати відчутний обмежувальний ефект, що наближає його до каральних заходів кримінально-правового характеру.

У доктрині слушно звертається увага на проблему визначеності цього заходу. Відсутність чіткого законодавчого переліку допустимих обмежень створює ризик надмірної дискреції суду. Індивідуалізація заходу, безумовно, є позитивним явищем, проте вона повинна здійснюватися в межах принципу правової визначеності. Судове рішення має чітко формулювати зміст встановлених обмежень, строк їх дії та механізм контролю.

У цьому аспекті важливим орієнтиром є позиція Пленуму ВСУ, відповідно до якої обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог щодо поведінки неповнолітнього слід розуміти як: обмеження перебування поза домівкою в певний час доби; заборону відвідувати певні місця, змінювати без згоди органу, який здійснює за ним нагляд, місце проживання, навчання чи

роботи, виїжджати в іншу місцевість; покладення обов'язку продовжити навчання, пройти курс лікування (за наявності хворобливого потягу до спиртного або в разі вживання наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів) тощо [193].

Важливо також звернути увагу на строковість цього заходу. Законодавство не встановлює чітких мінімальних чи максимальних строків для обмеження дозвілля, що знову ж таки залишає широке поле для судової дискреції. Водночас строк має бути співмірним тяжкості вчиненого діяння та особі правопорушника, а також достатнім для досягнення мети його виправлення. Цілком слушно вчені відзначають, що з урахуванням даних про особу неповнолітнього та характеру вчиненого ним правопорушення суд визначає, які види дозвілля слід обмежити, а які – заборонити, або які обов'язки покласти на неповнолітнього і на який саме строк [81, с. 151].

Вивчення судових рішень, ухвалених протягом останніх років дозволяє констатувати, що в цілому суди дотримуються вимог щодо визначення конкретних заборон та обов'язків, які покладаються на неповнолітніх, та строку їх застосування. Водночас, в окремих судових рішеннях трапляються певні неточності, які не узгоджуються із принципом правової визначеності. Наприклад, Баштанський районний суд Миколаївської області, застосовуючи обмеження дозвілля неповнолітнього, встановив йому заборону відвідувати у вечірній час парки, розважальні заклади після 21-00 [60]. При цьому не зрозуміло, до якої години поширюється ця заборона, що потенційно може створювати складнощі у визначенні факту дотримання / ухилення від виконання цього заходу.

Судова практика засвідчує, що найбільш часто суди в межах обмеження дозвілля визначають заборону у вечірній та нічний час доби (зазвичай, з 22-00 до 06-00) перебувати поза місцем проживання (залишати місце мешкання) [62; 74; 222; 223]. Водночас, у цьому контексті хочемо звернути увагу на позитивну практику Солом'янського районного суду м. Києва, який, встановлюючи заборону виходу з будинку, який є місцем її проживання, у

період з 22-00 до 07-00 без присутності батьків або осіб, що їх замінюють, передбачив виняток – необхідність прямування та перебування в укритті під час повітряної тривоги, а також необхідності отримання екстреної медичної допомоги [227]. Такий підхід є абсолютно виправданим в умовах воєнного стану та постійної загрози обстрілу державою-агресором.

Серед інших заборон і обов'язків, які покладаються на неповнолітніх з урахуванням обставин провадження в межах обмеження дозвілля, можна виокремити: заборону вживати напої, які містять алкоголь [62; 66]; заборону керувати транспортними засобами [224]; заборону виїжджати в іншу місцевість без супроводу батьків без дозволу служби у справах дітей [69]; заборону перебування поза домівкою без супроводу дорослих [71]; обов'язок докласти зусиль до навчання в навчальному закладі та його закінчення [65; 76; 77] тощо.

Трапляються і випадки покладання більш конкретизованих обов'язків. Наприклад, вироком Дніпровського районного суду м. Києва на неповнолітнього обвинуваченого було покладено обов'язок пройти он-лайн курс на платформі «Ed-Era» «Людина та держава. Правила гри», який спрямований на розуміння своїх прав та обов'язків, допоможе усвідомити відповідальність за власні дії, рішення та їх наслідки [68]. Зазначена практика заслуговує на схвалення, оскільки вона повною мірою відповідає виховній природі примусових заходів виховного характеру, оскільки спрямована не на формальне обмеження неповнолітнього, а на формування у нього правової свідомості, розуміння змісту прав та обов'язків, здійснюється через освітній вплив. Крім того, використання сучасних освітніх платформ свідчить про намагання адаптувати судову практику до умов сьогодення і дозволяє поєднати правове реагування з можливостями цифрових освітніх ресурсів, що підвищує ефективність виховного впливу.

Таким чином, обмеження дозвілля та встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього є досить гнучким інструментом виховного впливу, який дозволяє поєднати індивідуалізацію реагування із забезпеченням контролю за поведінкою неповнолітнього. Однак його ефективність

безпосередньо залежить від обґрунтованості та конкретності встановлених судовим рішенням обмежень, а також від реального здійснення контролю за виконанням встановлених вимог. Встановлення обмеження дозвілля і особливих вимог до поведінки неповнолітнього має на меті допомогти неповнолітньому знайти позитивні орієнтири у житті, навчитися організовувати свій час і приймати правильні рішення.

Хоча такий примусовий захід виховного характеру видається досить ефективним для досягнення мети превенції, судова статистика засвідчує, що він не досить активно застосовується судами: 56 випадків у 2025 році (лише 16 % від загальної кількості), 23 – у 2024 році (9 %), 28 – у 2023 році (11 %), 25 – у 2022 році (12 %), 46 – у 2021 році (12 %) (див. додаток Л).

В. М. Бурдін цілком справедливо піднімає питання місця досліджуваного заходу в системі примусових заходів виховного характеру. Враховуючи розміщення примусових заходів виховного характеру від найменш суворого до найбільш суворого, вчений не розуміє, чому обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього поставлено перед передачею неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу, чи окремих громадян [55, с. 82-83]. Дійсно з урахуванням ступеня суворості і рівня обмежень зазначений примусовий захід виховного характеру доцільно розташувати перед направленням неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків [81, с. 152].

Передача неповнолітнього під нагляд батьків, осіб, які їх замінюють, або під нагляд педагогічного чи трудового колективу є одним із найбільш поширених та, водночас, найбільш соціально орієнтованих примусових заходів виховного характеру. На відміну від обмеження дозвілля, яке передбачає встановлення конкретних заборон чи обов'язків, цей захід ґрунтується на активному залученні найближчого соціального оточення неповнолітнього до процесу його виправлення.

Правова природа зазначеного заходу полягає у делегуванні державою частини функції контролю та виховного впливу уповноваженим особам чи колективам. При цьому держава не самоусувається від контролю, а зберігає можливість скасування заходу у разі його невиконання або ухилення неповнолітнього від встановленого нагляду.

Особливістю цього заходу є наявність обов'язкової згоди осіб або колективів, яким передається неповнолітній під нагляд. Як зазначає В. В. Навроцька, при встановленні нагляду над неповнолітнім законодавець не вимагає отримання згоди законних представників як умови застосування цього заходу. Однак застосування відповідного заходу без такої згоди, на думку авторки, є недоцільним, у цьому випадку воно точно не дасть позитивного результату [162, с. 107]. Така ж позиція викладена у постанові Пленуму ВСУ – хоча в законі не передбачено обов'язкове отримання згоди батьків або осіб, які їх замінюють, на передачу їм неповнолітнього під нагляд, суд має отримати таку згоду [193].

Така згода повинна бути добровільною, усвідомленою та зафіксованою у матеріалах провадження. Вона може бути висловлена у формі прохання особи взяти на себе зобов'язання щодо здійснення нагляду за неповнолітнім або чітко і однозначно висловленого незаперечення. Відсутність належної перевірки реальної можливості здійснювати нагляд або формальне отримання згоди без з'ясування фактичних умов може нівелювати виховний потенціал цього заходу.

Судова практика свідчить, що найчастіше неповнолітніх передають під нагляд батьків (здебільшого – матері [77; 78; 229]). Проте тут виникає сумнів, наскільки для такого заходу притаманний примусовий характер. Адже відповідно до ч.ч. 1, 3 ст. 150 СК України батьки і без того зобов'язані виховувати дитину в дусі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, своєї Батьківщини, забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, готувати її до самостійного життя [205]. Цілком слушно у цьому контексті В. М. Бурдін ставить питання – чому неповнолітній раніше перебував без нагляду батьків? Фактично, на думку

вченого, рішенням про передання неповнолітнього під нагляд батьків суд фактично визнає факт ухилення батьків від виконання своїх батьківських обов'язків [55, с. 86]. Якщо батьки не справились з наглядом за дитиною раніше, що й сприяло вчиненню правопорушення, то чому суд, застосовуючи цей захід виховного характеру, вважає, що вони зроблять це у майбутньому? Тобто таким рішенням суд зобов'язує батьків неповнолітнього виконувати обов'язки, які вони і так зобов'язані виконувати відповідно до вимог законодавства. А неповнолітній, до якого застосовано цей примусовий захід виховного характеру, фактично звільняється від будь-яких негативних наслідків за вчинене протиправне діяння [156, с. 13].

Ефективність такого заходу прямо залежить від того, чи не є саме сімейне середовище одним із факторів, що сприяли вчиненню правопорушення. У випадках, коли батьки неналежно виконують свої обов'язки, перебувають у складних життєвих обставинах або не здійснюють належного контролю, передача неповнолітнього під їх нагляд буде носити декларативний характер. Тому суди повинні переконатися у тому, що батьки чи особи, які їх замінюють, не ухиляються від виховання дитини, спроможні забезпечити належну поведінку неповнолітнього, мають авторитет, проявляють турботу щодо нього. Для цього суди мають дослідити в судовому засіданні матеріали, які характеризують цих осіб, перевірити умови життя та виховання неповнолітнього. П. 1 ч. 1 ст. 487 КПК України визначає, що при дослідженні умов життя та виховання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого належить з'ясувати склад сім'ї неповнолітнього, обстановку в ній, взаємини між дорослими членами сім'ї та дорослими і дітьми, ставлення батьків до виховання неповнолітнього, форми контролю за його поведінкою, морально-побутові умови сім'ї [150]. Проте, аналіз мотивувальної частини судових рішень засвідчує, що ці вимоги закону судами далеко не завжди виконуються. В окремих судових рішеннях можна віднайти мотивування на кшталт «неповнолітній має добрі стосунки із матір'ю, яка цікавиться його життям та навчанням, відповідально ставиться до його виховання в сім'ї, здатна

забезпечити позитивний виховний вплив на нього та постійний контроль за його поведінкою» [78], а в інших, окрім констатації факту згоди батьків на передачу неповнолітнього їм під нагляд, жодних мотивів взагалі не наводиться [228; 230].

На наш погляд, рішення про передачу неповнолітнього під нагляд батьків є своєрідним «попередженням» суду про неналежне виконання ними своїх батьківських обов'язків і необхідність здійснення більш суворого контролю за поведінкою неповнолітнього. В окремих судових рішеннях суд прямо зобов'язує відповідну особу посилити контроль, нагляд та виховний вплив над неповнолітнім і систематично контролювати його поведінку [72].

Передача під нагляд педагогічного колективу або окремих громадян застосовується значно рідше, що пов'язано як із організаційними труднощами, так і з небажанням відповідних суб'єктів брати на себе додаткову відповідальність. Водночас, саме ця форма може мати підвищений виховний потенціал у випадках, коли негативний вплив сім'ї є очевидним. Нагляд педагогічного або трудового колективу застосовується за їхньою згодою і може включати підтримку у навчанні або професійному розвитку неповнолітнього, а також допомогу у формуванні його соціальної відповідальності. Безумовно, суд повинен врахувати характер взаємовідносин між неповнолітнім і відповідним колективом, його здатність впливати на поведінку неповнолітнього, реальну можливість забезпечити постійний нагляд за ним.

Наприклад, вироком Волочиського районного суду Хмельницької області неповнолітнього обвинуваченого було звільнено від покарання із передачею його під нагляд педагогічного колективу Державного навчального закладу «Тернопільський професійний коледж з посиленою військовою та фізичною підготовкою» на строк до досягнення обвинуваченим повноліття. Згоду на передачу неповнолітнього під нагляд педагогічного колективу була надана шляхом прийняття відповідного рішення педагогічної ради навчального закладу [64]. Аналогічне рішення прийняв Луцький міськрайонний суд Волинської області, передавши неповнолітнього під нагляд педагогічного

колективу Волинського обласного ліцею з посиленою військово-фізичною підготовкою імені Героїв Небесної Сотні [226]. Такі рішення суду видаються обґрунтованим, оскільки неповнолітні є курсантами цих навчальних закладів, а тому педагогічні колективи спроможні забезпечити нагляд за ними. Крім того, такий примусовий захід дає можливість продовжити здобуття неповнолітніми освіти.

Закон допускає передачу неповнолітнього і під нагляд окремих громадян на їх прохання. Суд повинен бути переконаним у тому, що такий громадянин зможе здійснювати належний нагляд за неповнолітнім, тобто він повинен викликати особливу довіру суду. З іншої сторони, і сам громадянин повинен мати бажання і можливості реалізувати цей примусовий захід виховного характеру. Мабуть через ці фактори цей захід фактично не застосовується на практиці, принаймні нам не зустрічались приклади таких судових рішень.

Таким чином, передача неповнолітнього під нагляд є заходом, що поєднує виховний вплив із елементами соціального контролю, допомагає зміцнити зв'язок між неповнолітнім і його родиною, колективом, що є важливим чинником успішної соціалізації. Цей виховний захід ґрунтується на переконанні, що найкращим середовищем для виправлення неповнолітніх є підтримка близьких людей або колективу, де дитина може отримати допомогу, нагляд і наставництво без необхідності її ізоляції від суспільства. Проте його ефективність значною мірою залежить від реальної спроможності осіб, які будуть здійснювати нагляд, виконувати покладені на них обов'язки.

Судова статистика дає можливість дійти висновку, передача неповнолітнього під нагляд є найбільш поширеним примусовим заходом виховного характеру: 175 випадків у 2025 році (51 % від загальної кількості), 137 – у 2024 році (54 %), 150 – у 2023 році (59 %), 120 – у 2022 році (59 %), 213 – у 2021 році (54 %) (див. додаток Л).

Важливо також звернути увагу, що цей примусовий захід кримінально-правового характеру слід відрізнити від аналогічного за назвою спеціального запобіжного заходу, який має на меті забезпечити виконання неповнолітнім

процесуальних обов'язків, а також запобігти його спробам перешкоджати кримінальному провадженню або вчиненню іншого правопорушення (ст. 493 КПК України). Такий кримінально-процесуальний захід характеризується власним змістовними ознаками, порядком застосування, контролем виконання, а також мірою відповідальності у випадку невиконання [257, с. 241].

Покладення на неповнолітнього обов'язку відшкодування майнових збитків є важливим але не поширеним на практиці заходом виховного впливу, що поєднує виховний вплив із елементами відновного правосуддя і застосовується у випадках, коли неповнолітній вчинив правопорушення, що спричинило майнову шкоду потерпілому. Його зміст полягає у формуванні у неповнолітнього усвідомлення причинно-наслідкового зв'язку між вчиненим діянням та його майновими наслідками. У контексті примусових заходів виховного характеру відшкодування шкоди виконує насамперед виховну функцію. Воно спрямоване не стільки на компенсацію майнових втрат потерпілого (хоча це є важливим результатом), скільки на формування у неповнолітнього почуття відповідальності та правосвідомості.

Вказаний примусовий захід виховного характеру може бути застосований за наявності декількох умов: 1) неповнолітній правопорушник досяг п'ятнадцятирічного віку; 2) він має власні ресурси – майно, кошти або заробіток (заробітну плату, стипендію тощо); 3) встановлення факту заподіяння майнової шкоди та наявності реальної можливості її відшкодування.

Такий підхід спрямований на те, щоб неповнолітній усвідомив матеріальну відповідальність за завдану шкоду. Це може стати важливим етапом у його вихованні та корекції поведінки, оскільки дозволяє відчутти реальні наслідки своїх вчинків. Крім того, покладення цього обов'язку сприяє відновленню справедливості для потерпілої сторони, яка отримує компенсацію за завдану їй шкоду.

На думку В. М. Бурдіна, такий обов'язок за своєю природою є цивільно-правовим, а тому, на його думку, шкода може бути усунена і власною працею неповнолітнього і доцільно було б доповнити КК України положенням про те,

що відшкодування збитків допускається і власною працею неповнолітнього. Але при цьому потрібно зазначити, що покладення такого обов'язку можливо не тільки при наявності в неповнолітнього майна, коштів чи заробітку, а і відповідних трудових навичок [55, с. 90]. Подібні думки висловлювали й інші науковці [161, с. 102]. Така пропозиція хоч і є дискусійною, але має зовнішню привабливість з позицій підходу відновного правосуддя.

На практиці цей примусовий захід виховного характеру майже не застосовується. Судова статистика демонструє, що за 2021-2025 роки не було взагалі жодного судового рішення про застосування цього примусового заходу до неповнолітніх. Як зазначає Т. І. Нікіфорова, така практика є виправданою, адже серед неповнолітніх правопорушників небагато є тих, хто має власні кошти, майно або заробіток. Крім того, дуже часто на момент розгляду кримінального провадження заподіяні правопорушенням збитки або шкода вже відшкодовані батьками [172, с. 498].

Найбільш суворим із примусових заходів виховного характеру виступає *направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків*. Його застосування пов'язане з тимчасовою ізоляцією неповнолітнього від звичного соціального середовища. Правова природа цього примусового заходу виховного характеру є комплексною – з одного боку, він має виразну виховну мету – створення спеціальних умов для навчання, психологічної корекції та соціальної адаптації, а з іншого – він пов'язаний із суттєвим обмеженням особистої свободи, що потребує особливої обережності при його застосуванні.

Судова практика свідчить, що цей захід застосовується у випадках систематичної протиправної поведінки, відсутності належного сімейного контролю, негативного впливу соціального оточення на неповнолітнього. Пленум ВСУ роз'яснив судам, що до спеціальних навчально-виховних установ направляють неповнолітніх, котрі вийшли з-під контролю батьків чи осіб, які їх замінюють, не піддаються виховному впливу та не можуть бути виправлені шляхом застосування інших примусових заходів виховного характеру [193].

Тобто направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи повинно бути крайнім заходом (*ultima ratio*) і використовуватися лише тоді, коли інші примусові заходи є явно недостатніми.

Наприклад, Вінницький міський суд Вінницької області направив до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків неповнолітнього, який вчинив три суспільно небезпечні діяння, що підпадають під ознаки кримінальних правопорушень, одне з яких підпадає під ознаки розбою, а два інших під ознаки кваліфікованого хуліганства щодо малолітніх дівчат із застосуванням при цьому колючо-ріжучих предметів. При визначенні виду примусового заходу виховного характеру суд врахував ставлення неповнолітнього до вчиненого, а саме повне заперечення всіх обставин подій та своїх дій, відсутність щирості дитини, його вік, стан здоров'я, умови життя, виховання, негативну характеристику його матері, яка не може забезпечити позитивний виховний вплив на малолітнього сина, факт того, що за місцем проживання та навчання характеризується негативно, факт того, що неповнолітній систематично вчиняв насильницькі дії [221].

Відповідно до ст. 8 Закону України «Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх» спеціальними навчально-виховними закладами для неповнолітніх, які потребують особливих умов виховання, є загальноосвітні школи та професійні училища соціальної реабілітації. До цих закладів можуть направлятися особи, які вчинили злочин у віці до 18 років або правопорушення до досягнення віку, з якого настає кримінальна відповідальність. До загальноосвітніх шкіл соціальної реабілітації направляються за рішенням суду неповнолітні віком від 11 до 14 років, а до професійних училищ соціальної реабілітації – віком від 14 років [113].

Відповідно до Положення про школу соціальної реабілітації [182] школа соціальної реабілітації є державним закладом освіти для дітей, які потребують особливих умов виховання, що належить до сфери управління МОН. Школа створює належні умови для життя, навчання і виховання учнів (вихованців), підвищення їх загальноосвітнього і культурного рівня, розвитку індивідуальних

здібностей і нахилів, забезпечення необхідної медичної допомоги; забезпечення соціальної реабілітації учнів, їх правового виховання та соціального захисту в умовах постійного педагогічного режиму.

Професійне училище соціальної реабілітації є державним закладом професійної (професійно-технічної) освіти для дітей, які потребують особливих умов виховання, що належить до сфери управління МОН. Головним завданням училища є забезпечення захисту прав дітей, які потребують особливих умов виховання, на професійну (професійно-технічну) освіту, оволодіння робітничими професіями, спеціальностями, кваліфікацією відповідно до їх інтересів, здібностей, стану здоров'я [181].

Особливості педагогічного режиму, умов виховання та утримання учнів (вихованців) у школі чи училищі соціальної реабілітації визначаються: спеціальним режимом дня та системою навчально-виховної роботи; постійним наглядом та педагогічним контролем за ними; обмеженням можливості вільного виходу учнів за межі території школи без супроводу спеціально уповноважених осіб у порядку, встановленому МОН.

Мережа цих установ затверджена постановою КМУ від 13 жовтня 1993 р. № 734 «Про організацію діяльності загальноосвітніх шкіл соціальної реабілітації та професійних училищ соціальної реабілітації» [185]. Проте на сьогодні вона дуже істотно скорочена і наразі таких установ в Україні сьогодні є лише два. Мова йде про Комишуваську школу соціальної реабілітації та Центральноукраїнське училище соціальної реабілітації (до 14 серпня 2024 р. – Макіївське професійне училище соціальної реабілітації А. С. Макаренка). Макіївське професійне училище соціальної реабілітації було релоковане у Кіровоградську область відповідно до наказу МОН України від 07 серпня 2014 р. № 915 [235]. Учні Комишуваської школи соціальної реабілітації у зв'язку з наближенням лінії фронту також були евакуйовані до Макіївського професійного училища соціальної реабілітації ім. А. С. Макаренка відповідно до наказу МОН України від 05 березня 2022 р. № 234 [165].

Така незначна мережа спеціальних навчально-виховних установ для неповнолітніх правопорушників на сьогодні пояснюється тим, що примусовий захід у виді направлення неповнолітнього до таких установ застосовується не часто: 2 випадки у 2025 році (0,6 % від загальної кількості), 4 – у 2024 році (1,6 %), 8 – у 2023 році (3,1 %), 5 – у 2022 році (2,5 %), 20 – у 2021 році (5 %) (див. додаток Л).

Відповідно до роз'яснень Пленуму ВСУ до таких установ не можна направляти осіб із інвалідністю, а також тих, кому згідно з висновком відповідних спеціалістів перебування там протипоказане за станом здоров'я через наявність певних захворювань [193]. Порядок медичного обстеження дітей і підлітків, які направляються до загальноосвітніх шкіл та професійних училищ соціальної реабілітації, які потребують особливих умов виховання, а також перелік захворювань, за наявності яких діти і підлітки не підлягають направленню цих установ, визначає Інструкція від 05 травня 1997 р. [126].

Кримінальне законодавство встановлює максимальний строк перебування неповнолітнього у спеціальній навчально-виховній установі – не більше трьох років, але у будь-якому разі не довше, ніж до досягнення повноліття. Водночас, Закон України «Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх» передбачає, що у виняткових випадках у загальноосвітніх школах соціальної реабілітації неповнолітніх можуть тримати до досягнення ними 15 років, а у професійних училищах соціальної реабілітації – до досягнення 19 років, якщо це необхідно для завершення навчального року або професійної підготовки [113].

У спеціальних навчально-виховних установах проводиться системна виховна і психологічна робота з учнями. Наприклад, в Центральноукраїнському училищі соціальної реабілітації регулярна робота психолога здійснюється за напрямками: діагностична робота (основна проблематика – рівень агресивності, акцентуації характеру, схильність до адикцій, готовність до праці); корекційна робота (спрямована на подолання «кримінального мислення», розвиток емпатії, зниження рівня тривожності, попередження випадків агресії, конфліктності,

жорстокості, насильства, булінгу, суїцидальних спроб); консультування (з проблем професійного самовизначення, усвідомлення власної особистості, самооцінки); психологічна просвіта та профілактика (ментальна гігієна в умовах воєнного стану та адаптація до правових норм, профілактика шкідливих звичок, пропаганда здорового способу життя, ВІЛ/СНІД, попередження самоушкоджуючої поведінки); робота з педагогічним колективом та батьками (щодо підтримки учня після звільнення та комфортних відносин в сім'ї); робота з педагогічними працівниками (щодо успішної адаптації нових учнів до умов режиму училища, сприятливого психологічного клімату в учнівському колективі) [114].

Після закінчення строку перебування в спеціальній навчально-виховній установі неповнолітній підлягає поверненню до звичайного соціального середовища, де він продовжує навчання або розпочинає трудову діяльність. Проте, важливою складовою цього процесу є подальша соціальна підтримка та контроль з боку відповідних органів та установ. Після повернення неповнолітнього до звичайних умов життя необхідно забезпечити належний супровід, щоб запобігти можливим рецидивам правопорушень і забезпечити ефективну реінтеграцію в суспільство.

Після виходу з навчально-виховної установи, важливо продовжувати роботу з психологами, соціальними працівниками та педагогами, які допомагають неповнолітньому адаптуватися до нових умов, підтримують у вирішенні проблем, пов'язаних із навчанням, трудовою діяльністю та соціальними контактами. Така «післявиховна» допомога спрямована на зміцнення позитивних змін у поведінці підлітка та закріплення досягнутих результатів.

Ефективність застосування примусових заходів виховного характеру значною мірою залежить від їхньої адекватної індивідуалізації, тобто врахування особистісних характеристик неповнолітнього, його віку, стану здоров'я, оточення, умов сімейного виховання, мотивації та рівня соціальної дезадаптації, а також ступеня суспільної небезпеки вчиненого діяння тощо.

2.2. Підстави та умови застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх

Однією із проблем, що не знайшла однозначного вирішення у доктрині кримінального права і викликає складнощі на практиці, є проблема визначення підстав та умов для застосування примусових заходів виховного характеру. На наш погляд, така ситуація може бути зумовлена декількома чинниками. По-перше, складності додає все той же факт, що фактично примусові заходи виховного характеру можуть застосовуватися: 1) при звільненні від кримінальної відповідальності; 2) при звільненні від покарання; 3) до особи, яка на момент вчинення суспільно небезпечного діяння не досягла віку, з якого настає кримінальна відповідальність [45, с. 366]. Тобто примусові заходи виховного характеру не є «однорідним» механізмом, що реалізується за єдиною моделлю, а тому підстави та умови різняться залежно від конкретної ситуації.

По-друге, сама природа примусових заходів виховного характеру як некаральних заходів з домінуючою виховною спрямованістю зумовлює необхідність подвійного обґрунтування: 1) нормативного (чи взагалі кримінальний закон допускає застосування примусових заходів виховного характеру у конкретному випадку); 2) індивідуалізованого (чи справді, з огляду на особу неповнолітнього та його посткримінальну поведінку, мета виправлення може бути досягнута без традиційного притягнення до відповідальності і призначення покарання).

Т. І. Нікіфорова вважає, що чинним кримінальним законом визначаються як підстави, так і необхідні правові умови застосування примусових заходів виховного характеру. На її думку, підставою слід вважати наявну можливість виправлення неповнолітнього без призначення покарання, про що свідчать встановлені обставини:

а) щире каяття неповнолітнього – має місце, якщо неповнолітній визнав свою вину повністю; усунув заподіяну кримінальним правопорушенням шкоду; повністю або частково (в межах належного йому майна або заробітної плати)

відшкодував завдані збитки або сприяв відновленню порушених вчиненим кримінальним правопорушенням прав потерпілого; приніс вибачення потерпілому тощо;

б) після вчинення кримінального правопорушення неповнолітній характеризується бездоганною поведінкою – зазначена обставина підтверджується характеристиками з місця проживання, навчання або роботи; відомості про соціально корисну діяльність, яка була розпочата неповнолітнім до вчинення кримінального правопорушення або після нього, але обов'язково мала місце в момент прийняття рішення про застосування примусових заходів виховного характеру тощо.

Водночас, вчена виокремлює необхідні правові умови застосування примусових заходів виховного характеру: 1) для звільнення від кримінальної відповідальності (ч. 1 ст. 97 КК України): вчинення кримінального правопорушення вперше; діяння належить до категорії кримінальних проступків або нетяжких злочинів, якщо воно було вчинене з необережною формою вини; 2) для звільнення від покарання (ч. 1 ст. 105 КК України): вчинення кримінального проступку або нетяжкого злочину; 3) для призначення їх особам від одинадцяти до чотирнадцяти років – вчинення об'єктивно протиправного діяння, передбаченого КК (ч. 2 ст. 97 КК України) [173, с. 104].

На думку К. В. Юртаєвої, умовою застосування примусових заходів виховного характеру є вчинення неповнолітнім уперше злочину невеликої тяжкості або необережного злочину середньої тяжкості (*кримінального проступку або нетяжкого злочину – М. Я.*). Натомість, підставою є встановлена судом можливість виправлення неповнолітнього без застосування покарання [144, с. 383].

Подібну позицію репрезентують і представники Харківської школи кримінального права, вказуючи, що підставою звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру виступає можливість їх виправлення без призначення покарання. Можливість такого виправлення повинна впливати з оцінки поведінки

неповнолітнього до і після вчинення кримінального правопорушення, його ставлення до навчання, роботи та інших обставин, що свідчать про невелику небезпечність особи неповнолітнього. А до необхідних правових умов застосування таких заходів автори відносять: 1) вчинення кримінального правопорушення вперше; 2) належить кримінального правопорушення до категорії невеликої тяжкості (ч. 2 ст. 12 КК України) [147, с. 418].

Інші вчені виокремлюють виключно умови звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру, до яких відносять є: 1) неповноліття особи; 2) вчинення вперше кримінального проступку або необережного нетяжкого злочину; 3) можливість виправлення неповнолітнього без застосування покарання, яка має визначатися з урахуванням особи винного, його поведінки після вчинення кримінального правопорушення [146, с. 288]. Також науковці, коментуючи зміст ст. 97 КК України, зазначають, що у ній встановлені умови звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру та підстави для їх скасування [145, с. 426].

Є. С. Назимко і Т. І. Пономарьова виокремлюють матеріальну і формальну підстави застосування примусових заходів виховного характеру. Матеріальною підставою звільнення неповнолітнього від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру вважають щире розкаяння та подальшу бездоганну поведінку, яка на момент постановлення вироку свідчитиме про те, що він не потребує застосування покарання. При цьому, на їх думку, матеріальна підстава має бути різною в залежності від можливості застосування до неповнолітнього того чи іншого примусового заходу. Натомість, від формальною підставою звільнення неповнолітніх від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру вчені розуміють неповнолітній вік особи та вчинення кримінального правопорушення певної тяжкості [164, с. 91, 92, 109].

О. О. Ямкова вважає, що в усіх випадках підставою для застосування примусових заходів виховного характеру є: вчинення суспільно небезпечного

діяння неповнолітнім (малолітнім), а також акт судового органу [253, с. 9]. Окрім того, авторка додає, що, вирішуючи питання про наявність підстав для застосування до неповнолітнього примусових заходів виховного характеру у зв'язку із звільненням від кримінальної відповідальності та покарання, необхідно, щоб:

- вчинене діяння містило ознаки кримінального правопорушення, що не є тяжким, а при звільненні від кримінальної відповідальності також було вчинене вперше;

- воно було вчинене особою, яка досягла віку кримінальної відповідальності, але вчинила кримінальне правопорушення до досягнення вісімнадцяти років, тобто неповнолітнім;

- була можливість виправлення особи, яка його вчинила, без застосування кримінального покарання за допомогою примусових заходів виховного характеру [254, с. 188].

Л. В. Герасимчук, розглядаючи перелік умов та підстав для звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності та покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру, зазначає, що він зумовлюється тяжкістю вчиненого кримінального правопорушення та особистісними характеристиками неповнолітнього, який його вчинив. З цього вчена робить висновок, що для застосування звільнення від кримінальної відповідальності та покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру необхідна сукупність двох передумов: об'єктивної (обставини справи) та суб'єктивної (характеристика особистості винного). Наявність лише однієї із вказаних передумов не може слугувати приводом для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру [81, с. 106].

Окремі науковців взагалі уникають чіткого визначення підстав та умов застосування примусових заходів виховного характеру і ведуть мову про певні «обставини». Наприклад, в одному із підручників з кримінального права автори зазначають, що звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності із

застосуванням примусових заходів виховного впливу можливе лише за наявності двох обов'язкових обставин: 1) вчинене кримінальне правопорушення належить до категорії «кримінальний проступок»; 2) виправлення неповнолітнього суб'єкта може бути досягнуто із застосуванням заходів, передбачених ч. 2 ст. 105 КК України [212, с. 465]. Не зрозуміло, чи вказані «обставини» є підставами, чи умовами застосування примусових заходів виховного впливу. Окрім того, чомусь автори всупереч ч. 1 ст. 97 КК України пов'язують застосування цих заходів виключно із вчиненням кримінального проступку.

У практиці ВС з цього приводу висловлено такий підхід – підставою застосування ст. 105 КК України є висновок суду про те, що неповнолітній для досягнення мети виправлення, попередження вчинення нових кримінальних правопорушень на момент ухвалення вироку не потребує застосування покарання. Умовами застосування зазначеної норми є: вчинення неповнолітнім злочину невеликої або середньої тяжкості (*зараз – кримінального проступку або нетяжкого злочину* – М. Я.); щире розкаяння у вчиненому та бездоганна поведінка на момент ухвалення вироку, які свідчать, що неповнолітній не потребує застосування покарання для досягнення мети виправлення [186].

Таким чином, законодавство не передбачає чіткого розмежування підстав і умов застосування примусових заходів виховного характеру, чим зумовлює абсолютно різні доктринальні підходи до цього питання. З огляду на це, запропонуємо власний підхід до розуміння і розмежування підстав і умов застосування примусових заходів виховного характеру.

Видається, що варто вести мову про трискладову підставу застосування примусових заходів виховного характеру, що включає три елементи – формальну, матеріальну і процесуальну підставу.

Формальна підстава становить сукупність юридичних ознак, які вказують на наявність ситуації, за якої кримінальний закон принципово допускає застосування примусових заходів виховного характеру. Формальна підстава вбачається як двоелементна конструкція, що включає:

1. Вчинення кримінально значущого діяння – кримінального правопорушення або суспільно небезпечного діяння, що містить його об'єктивні ознаки. Без вчинення особою діяння, забороненого законом про кримінальну відповідальність, не може бути і мови про застосування будь-яких примусових заходів виховного характеру [249, с. 94]. Закон прямо пов'язує застосування примусових заходів виховного характеру із вчиненням протиправного діяння, водночас, встановлюючи обмеження, зважаючи на тяжкість вчиненого і конкретну ситуаційну модель:

- у разі звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності закон прив'язує можливість застосування примусових заходів виховного характеру до вчиненого вперше кримінального проступку або необережного нетяжкого злочину (ч. 1 ст. 97 КК України). Розмежування кримінальних правопорушень за ступенем їх тяжкості викладено самим законодавцем у ст. 12 КК України. Роль формального класифікатора за цим критерієм, як слушно наголошують науковці, виконують санкції статей Особливої частини КК України, а точніше – розмір та види покарань [143, с. 18].

Відповідно, кримінальним проступком є передбачене КК України діяння (дія чи бездіяльність), за вчинення якого передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або інше покарання, не пов'язане з позбавленням волі, а нетяжким злочином – передбачене КК України діяння (дія чи бездіяльність), за вчинення якого передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк не більше п'яти років.

Водночас, ч. 1 ст. 97 КК України допускає звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру у разі вчинення нетяжкого злочину лише тоді, коли форма вини – необережність, тобто, якщо особа передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння, але легковажно розраховувала на їх відвернення (кримінально протиправна самовпевненість), або не передбачала

можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння, хоча повинна була і могла їх передбачити (кримінальна протиправна недбалість). Таким чином, вчинення умисного нетяжкого злочину за жодних умов не може спричинити звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру.

Окрім того, закон допускає звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру виключно тоді, коли зазначене кримінальне правопорушення вчинене вперше. Для розуміння змісту поняття вчинення кримінального правопорушення «вперше» доцільно звернутись до правової позиції ВС, викладеної у постанові від 23 січня 2020 року. Так, особа вважається такою, що вчинила злочин уперше, якщо раніше не вчиняла злочинів або раніше вчинила злочин, що вже втратив правове значення. Тобто, під вчиненням злочину вперше розуміється, що особа раніше не вчиняла будь-якого діяння, передбаченого Особливою частиною КК України, а також і у випадку, якщо злочин фактично був вчинений нею хоча і не вперше, але на день його вчинення: 1) особу було звільнено від кримінальної відповідальності за підставами, встановленими КК України; 2) особа хоча і була засуджена за попередньо вчинений злочин, однак судимість була погашена або знята; 3) особа не підлягає кримінальній відповідальності, оскільки злочинність раніше вчиненого діяння скасована новим кримінальним законом [188].

У згаданому контексті науковий інтерес становлять випадки вчинення неповнолітнім продовжуваних, триваючих кримінальних правопорушень, а також декількох правопорушень, які утворюють ідеальну сукупність. Чи можна у таких випадках констатувати, що кримінальне правопорушення вчинене особою вперше? Даючи відповідь на це питання, зауважимо, що в теорії кримінального права виокремлюються так звані «ускладнені» одиничні кримінальні правопорушення, до яких, зокрема, належать: а) триваюче кримінальне правопорушення - це кримінально протиправне діяння, яке безперервно може вчинятися протягом більш-менш тривалого проміжку часу, а

його початком є дія чи бездіяльність, вчинивши яку особа починає перебувати у «кримінально протиправному стані»; б) продовжуване кримінальне правопорушення, яке складається з двох або більше тотожних діянь, об'єднаних єдиним кримінально протиправним наміром, при цьому кожне з цих діянь, взяте окремо, може містити або не містити усі ознаки відповідного складу кримінального правопорушення [146, с. 152-153]. Не зважаючи на наявність ускладнених ознак таких кримінальних правопорушень, вони все одно залишаються одиничними, а тому за відсутності інших діянь не можуть тлумачитись як повторне вчинення кримінального правопорушення.

Більш дискусійне питання щодо ідеальної сукупності кримінальних правопорушень, що має місце у тому випадку, коли особа одним діянням (дією чи бездіяльністю) вчиняє два або більше кримінальних правопорушень, що мають різні склади і кваліфікуються окремо. Тобто діяння особи кваліфікується за декількома статтями Особливої частини КК України.

На вказану дилему звертав увагу у своїх постановках ВС у контексті звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям та передачею особи на поруки. Так, вчинення триваючого або продовжуваного кримінального правопорушення, двох або більше кримінальних правопорушень, які утворюють сукупність, не перешкоджає застосуванню ст. 47 КК України лише за умови, що вони не становлять реальної сукупності. При цьому, на думку ВС, ідеальна сукупність виникає, коли особа однією дією вчиняє одночасно два або більше кримінальних правопорушень, відповідальність за які передбачено різними статтями КК України. Ознаками ідеальної сукупності є вчинення злочину: а) одним діянням; б) в одному місці; в) одночасно; г) наявність усіх необхідних ознак, передбачених двома чи більше різними статтями КК України. За результатами розгляду ВС констатував відсутність підстав для звільнення особи від кримінальної відповідальності за вказаними підставами у випадку наявності лише реальної сукупності кримінальних правопорушень [191];

- у разі звільнення неповнолітнього від покарання закон прив'язує можливість застосування примусових заходів виховного характеру до вчинення кримінального проступку або нетяжкого злочину (ч. 1 ст. 105 КК України). Можемо побачити, що, як і у попередній ситуаційній моделі, мова йде виключно про кримінальні проступки і нетяжкі злочини, однак у разі звільнення від покарання не вимагається, щоб таке кримінальне правопорушення було вчинене вперше, а також відсутня залежність звільнення від покарання і застосування примусових заходів виховного характеру від форми вини особи.

Наприклад, Хмельницький міськрайонний суд Хмельницької області засудив неповнолітнього за вчинення кримінального правопорушення, яке передбачене ч. 1 ст. 309 КК України і є кримінальним проступком, застосувавши одразу три примусових заходи виховного характеру – застереження, обмеження дозвілля і передання неповнолітнього під нагляд матері [77]. Вироком Старокостянтинівського районного суду Хмельницької області неповнолітній був визнаний винуватим, звільнений від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру у виді застереження та передати неповнолітнього під нагляд бабусі до досягнення ним повноліття за вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 287 КК України, що є умисним нетяжким злочином [75].

В одному із кримінальних проваджень до неповнолітнього, який вчинив закінчену крадіжку і наступного дня замах на крадіжку (дії кваліфіковано за ч. 1 ст. 185, ч. 2 ст. 15, ч. 2 ст. 185 КК України) застосовано примусові заходи виховного характеру зі звільненням від покарання. Проте прокурор оскаржував відповідне судове рішення, зважаючи на те, що в діях неповнолітнього наявна повторність кримінальних правопорушень. ВС дійсно підтвердив, що неповнолітній вчинив два аналогічні кримінальні правопорушення, які утворюють повторність, водночас, вказав, що ст. 105 КК України не містить заборони до застосування інституту звільнення від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру в разі вчинення неповнолітнім двох

аналогічних кримінальних правопорушень невеликої або середньої тяжкості (зараз – кримінального проступку або нетяжкого злочину – М. Я.), які утворюють повторність [186];

- у разі вчинення діяння особою до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, законодавець не передбачає якихось обмежень щодо тяжкості вчиненого суспільно небезпечного діяння та їх множинності (ч. 2 ст. 97 КК України). Ключовим тут залишається те, що вчинене неповнолітнім об'єктивно повинно підпадати під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК України.

Наприклад, Вінницький міський суд Вінницької області застосував примусовий захід виховного характеру у виді направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до малолітнього учня 8 класу, який в умовах воєнного стану вчинив розбійний напад на малолітню дівчину із використанням засобу схожого на ніж, відібравши у неї мобільний телефон, а також двічі вчинив напади на малолітніх дівчат із застосуванням заздалегідь заготовленого предмета – ножиць з хуліганських спонукань наносив тілесні ушкодження та відрізував пучки волосся з їх голів [221]. Таким чином, малолітній вчинив суспільно небезпечні діяння, що підпадають під ознаки кримінальних правопорушень, передбачених ч. 4 ст. 187 (є особливо тяжким злочином), ч. 4 ст. 296 КК України (є тяжким злочином).

Аналіз судової статистики засвідчує, що питання про застосування примусових заходів виховного характеру у 2025 році вирішувалось щодо 114 осіб – у кримінальному провадженні про кримінальні правопорушення (суспільно небезпечні діяння), які є кримінальними проступками, 75 – нетяжкими злочинами, 136 – тяжкими злочинами, 16 – особливо тяжкими злочинами [122].

Таким чином, перший елемент формальної підстави застосування примусових заходів виховного характеру утворює не будь-яке кримінально протиправне діяння, а таке, що має визначений законом ступінь тяжкості та

інші додаткові характеристики – ці умови вже «підтягуються» до формальної підстави залежно від конкретної ситуаційної моделі застосування.

2. Неповнолітній вік правопорушника – примусові заходи виховного характеру можуть застосовуватися лише до осіб які вчинили кримінальне правопорушення у віці до вісімнадцяти років або суспільно небезпечне діяння у віці від одинадцяти років, але до настання віку, з якого настає кримінальна відповідальність.

Другий елемент формальної підстави – неповнолітній вік особи, щодо якої вирішується питання про застосування примусових заходів виховного характеру, має подвійне значення: 1) встановлює обмеження – примусові заходи виховного характеру не можуть застосовуватись до повнолітніх осіб, навіть якщо діяння вчинене у неповнолітньому віці; 2) зумовлює цілі – саме неповноліття зумовлює пріоритет виховного впливу, ресоціалізації та найкращих інтересів дитини.

Водночас, судова практика додає, що такі заходи не можуть застосовуватися до особи, яка вчинила кримінальне правопорушення у неповнолітньому віці, однак досягла повноліття на час направлення обвинувального акта до суду або на час судового розгляду кримінального провадження стосовно неї [189]. Так, в одній із постанов ВС вказав, що примусові заходи виховного характеру застосовуються не лише за умови вчинення особою, яка після досягнення 11-річного віку до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинила суспільно небезпечне діяння, а і якщо під час постановлення ухвали про застосування таких заходів, особа перебувала у неповнолітньому віці. Таким чином, ВС констатував порушення вимог закону судом першої інстанції, який застосував примусові заходи виховного характеру до особи, яка на момент розгляду справи досягла повноліття, тобто неправильно застосував закон України про кримінальну відповідальність [187].

Матеріальна підстава відображає ті обставини, які свідчать про недоцільність застосування до правопорушника кримінального покарання і можливість його виправлення іншим шляхом, зокрема, про:

- відсутність потреби застосовувати до неповнолітнього традиційне кримінальне покарання як основний засіб державного реагування;

- наявність реальної можливості виправлення іншим шляхом – через виховання, ресоціалізацію та реінтеграцію;

- спроможність примусових заходів виховного характеру забезпечити превентивний ефект у межах, сумісних із найкращими інтересами дитини.

Це означає, що матеріальна підстава застосування примусових заходів виховного характеру завжди має індивідуалізований характер – вона не може бути встановлена «автоматично» лише з тяжкості вчиненого діяння чи неповнолітнього віку особи, а потребує оцінки особи правопорушника і її посткримінальної поведінки.

У нормах КК України по-різному визначено матеріальну підставу застосування примусових заходів виховного характеру залежно від ситуаційної моделі їх застосування:

- у разі звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності законодавець формулює її лише в загальних рисах як «можливість виправлення без застосування покарання» (ч. 1 ст. 97 КК України);

- у разі звільнення неповнолітнього від покарання законодавець конкретизує матеріальну підставу через поєднання «щирого розкаяння» та «подальшої бездоганної поведінки», що засвідчують відсутність потреби застосування покарання (ч. 1 ст. 105 КК України).

Звідси випливає важливий висновок – матеріальна підстава застосування примусових заходів виховного характеру має різний ступінь нормативної визначеності залежно від ситуаційної моделі їх застосування. Але в обох випадках вона є оціночною категорією [26, с. 46], яка потребує належного доказового підґрунтя.

Оціночний характер матеріальної підстави зумовлює досить широкі передумови для розсуду суду під час вирішення питання про застосування примусових заходів виховного характеру, яке зрештою залежатиме від його суб'єктивної оцінки. Прийняття правильного рішення про застосування примусових виховних заходів, безумовно, можливе лише за результатами ретельного вивчення особистості неповнолітнього, умов його життя та виховання, з'ясування причин та умов, що сприяли вчиненню кримінального правопорушення. Не дарма ст. 485 КПК України вимагає з'ясувати під час досудового розслідування та судового розгляду кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми: 1) повні і всебічні відомості про особу неповнолітнього (його вік, стан здоров'я та рівень розвитку, інші соціально-психологічні риси особи, які необхідно враховувати при індивідуалізації відповідальності чи обранні заходу виховного характеру); 2) ставлення неповнолітнього до вчиненого ним діяння; 3) умови життя та виховання неповнолітнього; 4) наявність дорослих підбурювачів та інших співучасників кримінального правопорушення. При цьому, відповідно до ст. 487 КПК України, досліджуючи умови життя та виховання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого, належить з'ясувати: 1) склад сім'ї неповнолітнього, обстановку в ній, взаємини між дорослими членами сім'ї та дорослими і дітьми, ставлення батьків до виховання неповнолітнього, форми контролю за його поведінкою, морально-побутові умови сім'ї; 2) обстановку в школі чи іншому навчальному закладі або на виробництві, де навчається або працює неповнолітній, його ставлення до навчання чи роботи, взаємини з вихователями, учителями, однолітками, характер і ефективність виховних заходів, які раніше застосовувалися до нього; 3) зв'язки і поведінку неповнолітнього поза домом, навчальним закладом та роботою [150].

Ці обставини, за слушним твердженням В. В. Навроцької, дозволяють зробити висновок про педагогічну занедбаність неповнолітнього та вирішити питання про можливість його перевиховання та виправлення шляхом застосування відповідних заходів. Вчена підкреслює, що істотну роль у

визначенні ймовірності виправлення дитини без застосування покарання відіграє особистість неповнолітнього, а саме його психоемоційний стан, мотиви, якими він керувався під час вчинення кримінального правопорушення (або іншого суспільно небезпечного діяння), мета протиправної поведінки. Крім того, потрібно враховувати, що дії та рішення дитини значним чином залежать від мікросередовища, яке її сформувало. Інформація про людей, що оточують підлітка, та їх можливий негативний вплив на неповнолітнього матиме значення для вирішення питання про можливість застосування примусових виховних заходів. Також необхідно встановити такі обставини щодо негативної поведінки неповнолітнього в минулому: чи вчиняв він раніше кримінальні правопорушення, якщо так, то коли і скільки, чи був засуджений і в якому віці та за які кримінальні правопорушення, де відбував покарання, чи не піддавався покаранням, не пов'язаним з позбавленням волі, чи направлявся на перевиховання до колективу, чи перебував у спеціальній установі для неповнолітніх (якщо так, то в якій і як довго перебував) [26, с. 46].

Виходячи з встановлених обставин, на користь застосування до неповнолітнього примусових заходів виховного характеру можуть свідчити такі факти: 1) наявність кількох несприятливих обставин одночасно, що зумовили вчинення кримінального правопорушення (скрутного фінансового становища, наявність гострого конфлікту з найближчим оточенням, позбавлення дитини з неблагополучної сім'ї уваги та контролю з боку дорослих тощо); 2) вчинення протиправного діяння під впливом дорослих; 3) невчинення неповнолітнім раніше будь-яких протиправних дій; 4) наявність позитивної характеристики за місцем навчання, роботи чи проживання; 5) щире каяття та сприяння у розкритті кримінального правопорушення; 6) добровільне відшкодування завданої шкоди, завданої кримінальним правопорушенням (повернення викрадених речей, відновлення пошкодженого майна, відшкодування вартості знищеного майна, відшкодування моральної шкоди тощо) [26, с. 46-47].

У контексті досліджуваного питання важливо визначити зміст категорій «щире розкаяння» та «подальша бездоганна поведінка». З правової точки зору

щире розкаяння неповнолітнього слід розглядати не лише як обставину, що пом'якшує його відповідальність, а й як показник наявності потенціалу для ресоціалізації та перевиховання, що виправдовує застосування примусових заходів виховного характеру замість застосування більш суворіших санкцій.

Щире розкаяння неповнолітнього у вчиненні кримінального правопорушення є складним явищем, що потребує міждисциплінарного аналізу. Його зміст не зводиться лише до формального визнання вини, а передбачає глибоке внутрішнє усвідомлення неправомірності власних дій. У неповнолітньому віці процес такого усвідомлення має свої специфічні риси, зумовлені незавершеним психологічним розвитком. Насамперед, йдеться про недостатню сформованість вольової сфери, що ускладнює здатність до самоконтролю та критичної оцінки власної поведінки.

Крім того, підлітки відзначаються підвищеною емоційністю та схильністю до перебільшення у сприйнятті світу. Це означає, що їхні прояви розкаяння можуть бути надмірно драматизованими або, навпаки, поверхневими та ситуативними. Водночас, нерідко підлітки схильні демонструвати каяття як спосіб уникнення більш суворої відповідальності, а не як результат реальної моральної переоцінки вчиненого.

Законодавець поняття «каяття» використовує і при формулюванні інших підстав для звільнення від кримінальної відповідальності (наприклад, у ст.ст. 45, 47 КК України) [133, с. 380; 134, с. 250]. На наш погляд, вони мають той самий зміст, що і «розкаяння» у ст. 105 КК України.

Судова практика ВС орієнтує правозастосовні органи на розуміння поняття «щире каяття»:

- щире каяття особи суб'єктивне ставлення винної особи до вчиненого злочину, яке виявляється в тому, що вона визнає свою провину, висловлює жаль з приводу вчиненого, бажання виправити ситуацію, що склалася, та засуджує свою поведінку (постанова ВС від 08 листопада 2018 року) [190];

- щирим каяттям є відверта негативна оцінка винною особою свого кримінально караного діяння, яка характеризує її поведінку з позицій

психологічної переорієнтації після вчинення злочину, коли вона справді засуджує свій вчинок, про що мають свідчити відповідні об'єктивні дані. Саме по собі визнання своєї провини ще не означає самоосуду свого вчинку, і щире каяття слід відрізнити від визнання провини з метою створити формальні підстави для пом'якшення кримінальної відповідальності. Не заперечення і визнання об'єктивного розвитку подій та своєї винуватості автоматично не свідчить про щире каяття, про відвертий осуд своєї поведінки і відповідне суб'єктивне ставлення обвинуваченого до вчиненого (постанова ВС від 05 вересня 2024 року) [192];

- розкаяння передбачає, окрім визнання особою факту вчинення злочину, ще й дійсне, відверте, а не уявне визнання своєї провини у вчиненому певному злочині, щирий жаль з приводу цього та осуд своєї поведінки, готовність нести покарання. Щире каяття це не формальна вказівка на визнання своєї вини, а відповідне ставлення до скоєного, яке передбачає належну критичну оцінку винним своєї протиправної поведінки, її осуд та бажання залагодити провину, що має підтверджуватися конкретними діями, спрямованими на виправлення зумовленої кримінальним правопорушенням ситуації (ухвала ВС від 17 червня 2021 року) [225].

Водночас, аналіз судової практики засвідчує, що в судових рішеннях суди не пояснюють у чому проявилось щире розкаяння (каяття) з боку неповнолітнього, а лише констатують цей факт у мотивувальній частині.

На наш погляд, під поняттям *«щире розкаяння»* необхідно розуміти складне психолого-правове явище, що виражається у внутрішньому усвідомленні неповнолітнім суспільної небезпеки та неправомірності власних дій, яке супроводжується прагненням відшкодувати завдану шкоду та уникати повторного вчинення протиправних діянь. Його специфіка зумовлена особливостями вікового розвитку неповнолітнього – недостатнім рівнем сформованості вольової сфери, незавершеним процесом психологічного становлення особистості, підвищеною емоційністю та схильністю до перебільшення у сприйнятті навколишньої дійсності. У зв'язку з цим розкаяння

неповнолітнього може мати фрагментарний, ситуативний та амбівалентний характер, що потребує ретельної оцінки з боку суду.

Розкриття змісту категорії «подальша бездоганна поведінка неповнолітнього» потребує конкретизації її зовнішніх проявів. С. О. Ковальчук зазначає, що бездоганною є така поведінка особи в сім'ї, побуті, трудовому чи навчальному колективі, коли вона свідомо й добровільно дотримується загальноприйнятих правил людського співжиття [132, с. 391]. На наш погляд, вона може проявлятися в сукупності соціально значущих форм діяльності неповнолітнього, які допустимо згрупувати таким чином:

1) у ставленні неповнолітнього до вчиненого правопорушення – щире визнання протиправності власних дій без спроб перекласти відповідальність на інших осіб або обставини; активне сприяння правоохоронним органам у встановленні істини у кримінальному провадженні; добровільне відшкодування шкоди (повне або часткове) чи реальні дії, спрямовані на її усунення; вибачення перед потерпілим, участь у процедурах відновного правосуддя тощо; демонстрація усвідомлення причинно-наслідкового зв'язку між протиправною поведінкою та її негативними наслідками;

2) у правомірній поведінці неповнолітнього після вчинення діяння – відсутність нових кримінальних правопорушень чи адміністративних проступків; відсутність дисциплінарних порушень у навчальному закладі; дотримання громадського порядку та встановлених правил поведінки; виконання раніше покладених обов'язків тощо;

3) у сфері навчання та праці – систематичне відвідування навчального закладу; покращення успішності або стабільні результати навчання; участь у позашкільній діяльності (гуртки, секції, творчі колективи); працевлаштування (для осіб відповідного віку) або проходження професійного навчання; сумлінне виконання трудових обов'язків (якщо неповнолітній працює);

4) у ресоціалізації неповнолітнього – позитивна характеристика з місця навчання, роботи або проживання; припинення контактів із криміногенним оточенням; налагодження конструктивних стосунків у сім'ї; участь у соціально

корисній діяльності (волонтерство, громадські ініціативи, спортивні заходи); дотримання рекомендацій психолога, служби у справах дітей тощо;

5) в особистісній трансформації – демонстрація навичок самоконтролю та врегулювання конфліктів без агресії; усвідомлення негативності попередніх поведінкових моделей та прагнення їх подолати; участь у спеціалізованих програмах чи курсах (антибулінгових, антинаркотичних, правопросвітницьких тощо).

Подальша бездоганна поведінка неповнолітнього не зводиться до формальної відсутності нових правопорушень, а повинна розумітися як стійка позитивна динаміка ресоціалізації, яка підтверджує, що неповнолітній: здатний усвідомлювати наслідки своїх дій; дотримується правових і моральних норм без зовнішнього примусу; демонструє готовність до відповідальної інтеграції в суспільство; не потребує застосування покарання для забезпечення його правомірної поведінки.

На підставі викладеного можемо запропонувати визначення поняття *«подальша бездоганна поведінка»* як стійкої форми правомірної та соціально схвальної активності неповнолітнього, яка проявляється після вчинення кримінального правопорушення та засвідчує його здатність до самоконтролю, усвідомленого дотримання правових і моральних норм, відповідального ставлення до соціальних обов'язків та цілеспрямованого подолання попередніх негативних поведінкових моделей.

Навіть за наявності формальної та матеріальної підстав, примусові заходи виховного характеру як заходи державного реагування не можуть існувати поза процесуальною формою. Саме тому, на наш погляд, доцільно виділяти процесуальну підставу як третій, самостійний елемент.

Процесуальна підстава відображає ті процесуальні акти, в яких фіксується рішення суду про застосування примусових заходів виховного характеру – констатується наявність необхідних юридичних фактів та обставин, визначається вид (або сукупність) заходів, які підлягають застосуванню,

встановлюються параметри контролю / виконання, якщо це передбачено законом, тощо.

Такі судові рішення можуть бути постановлені у двох формах:

1) вироку – ухвалюється судом у разі засудження особи зі звільненням від покарання (без призначення покарання);

2) ухвали – ухвалюється судом у разі звільнення особи від кримінальної відповідальності, а також щодо особи, яка вчинила діяння у від одинадцяти до чотирнадцяти (шістнадцяти) років.

Варто погодитись із тим, що належне обґрунтування і мотивування судових рішень підтверджують правильність прийнятого рішення та забезпечують його переконливість [155, с. 153]. А тому судові рішення про застосування примусових заходів виховного характеру не повинно обмежуватися констатаціями, а має демонструвати, що воно дійсно спрямоване на забезпечення найкращих інтересів неповнолітнього. Воно має показувати: чому саме цей захід (або їх поєднання) є необхідним і достатнім; як суд оцінив альтернативи (зокрема, чому призначення покарання буде надмірним або менш ефективним у цій ситуації); які характеристики особи неповнолітнього або її поведінки суд визнав визначальними.

Окрім підстав застосування примусових заходів виховного характеру в цілому, можна вести мову про умови застосування кожного окремого заходу. Кожен примусовий захід виховного характеру має власний механізм виховного впливу, а тому і умови його застосування є відмінними. Спеціальні умови застосування кожного заходу повинні випливати з відповіді на питання, чи здатний саме цей захід досягти мети виправлення неповнолітнього у конкретній ситуації.

В розрізі окремих примусових заходів виховного характеру можна визначити такі ключові умови їх застосування:

- для застереження – незначний ступінь тяжкості вчиненого правопорушення, наявність мінімального рівня ризику повторної неправомірної поведінки неповнолітнього та позитивна характеристика його особи;

- для обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього – існування конкретних ризиків для поведінки неповнолітнього, зумовлених певним соціальним середовищем;

- для передачі неповнолітнього під нагляд – наявність суб'єкта, який спроможний забезпечити контроль за поведінкою неповнолітнього і позитивний виховний вплив, а також наявність його згоди на таку передачу;

- для покладення на неповнолітнього обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків – досягнення неповнолітнім п'ятнадцятирічного віку і наявність у нього майна, коштів або заробітку для реальної можливості виконання цього обов'язку;

- для направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків – високий ступінь тяжкості вчиненого правопорушення, а також встановлення неспроможності забезпечити виправлення неповнолітнього менш суворими виховними заходами.

Спеціальні умови застосування окремого виховного заходу можуть визначатися з урахуванням таких критеріїв: характер і ступінь тяжкості вчиненого діяння; особистісна характеристика неповнолітнього; характеристика соціальне середовища (оточення) неповнолітнього; ступінь ризику вчинення повторного правопорушення; реалістичність виконання виховного заходу.

Таким чином, підстави застосування примусових заходів виховного характеру вказують, чи можливе їх застосування у конкретній ситуації в принципі. Натомість, умови застосування примусових заходів виховного характеру дозволяють індивідуалізувати їх для конкретного неповнолітнього. Тобто навіть, якщо в цілому підстави застосування примусових заходів виховного характеру існують, це не означає, що можна застосувати будь-який захід. Навпаки, умови їх застосування дають можливість дати відповідь на питання, який саме захід впливу є найбільш доцільним.

Такий підхід до розуміння та розмежування підстав і умов застосування примусових заходів виховного характеру відповідає принципу індивідуалізації,

пропорційності державного реагування, забезпечує реальну, а не формальну досяжність мети виправлення неповнолітнього.

Висновки до розділу 2

1. Кримінальний закон передбачає виключний перелік примусових заходів виховного характеру, що побудований за принципом розташування у порядку зростання їх суворості. При цьому законодавець допускає одночасне застосування декількох заходів, але лише у тому випадку, якщо вони за змістом не суперечать один одному.

2. Примусові заходи виховного характеру можуть бути класифіковані: 1) за наявністю або відсутністю в законі та / або в судовому рішенні чітко визначеного строку їх застосування – на строкові і безстрокові; 2) за тривалістю впливу примусових заходів виховного характеру у часі – на одномоментні і тривалі; 3) за домінуючим способом впливу на особу неповнолітнього – на заходи, які реалізуються виключно через морально-психологічний вплив, заходи, які реалізуються через майновий вплив (майнову відповідальність), заходи, які реалізуються через фізичні (просторові) обмеження.

3. Ефективність застосування примусових заходів виховного характеру значною мірою залежить від їхньої адекватної індивідуалізації, тобто врахування особистісних характеристик неповнолітнього, його віку, стану здоров'я, оточення, умов сімейного виховання, мотивації та рівня соціальної дезадаптації, а також ступеня суспільної небезпеки вчиненого діяння тощо.

4. Підстави застосування примусових заходів виховного характеру вказують, чи можливе їх застосування у конкретній ситуації в принципі. Натомість, умови застосування примусових заходів виховного характеру дозволяють індивідуалізувати їх для конкретного неповнолітнього і дають можливість дати відповідь на питання, який саме захід впливу є найбільш доцільним.

5. Запропоновано вести мову про трискладову підставу застосування примусових заходів виховного характеру, що включає три елементи – формальну, матеріальну і процесуальну підставу. Формальна підстава включає два елементи – вчинення кримінально значущого діяння (кримінального правопорушення або суспільно небезпечного діяння) і неповнолітній вік правопорушника. Матеріальна підстава відображає ті обставини, які свідчать про недоцільність застосування до правопорушника кримінального покарання і можливість його виправлення іншим шляхом. Процесуальна підстава відображає ті процесуальні акти, в яких фіксується рішення суду про застосування примусових заходів виховного характеру.

6. Кожен примусовий захід виховного характеру має власний механізм виховного впливу, а тому і умови його застосування є відмінними. Спеціальні умови застосування окремого виховного заходу можуть визначатися з урахуванням таких критеріїв: характер і ступінь тяжкості вчиненого діяння; особистісна характеристика неповнолітнього; характеристика соціального середовища (оточення) неповнолітнього; ступінь ризику вчинення повторного правопорушення; реалістичність виконання виховного заходу.

РОЗДІЛ 3

ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ПРИМУСОВИХ ЗАХОДІВ ВИХОВНОГО ХАРАКТЕРУ

3.1. Зарубіжний досвід застосування примусових заходів виховного характеру

У більшості демократичних країн спостерігається стійка тенденція до гуманізації кримінально-правового реагування на протиправну поведінку неповнолітніх, що виявляється у пріоритетності виховних, реабілітаційних та відновних заходів над каральними [246, с. 1146]. Такий підхід ґрунтується на міжнародних стандартах захисту прав дитини, зокрема положеннях Конвенції ООН про права дитини, Мінімальних стандартних правилах ООН щодо здійснення правосуддя стосовно неповнолітніх (Пекінських правилах), Ер-Ріадських принципах та практиці Європейського суду з прав людини. Водночас імплементація зазначених стандартів у національні правові системи здійснюється з урахуванням правових традицій, рівня соціально-економічного розвитку та особливостей кримінальної політики відповідних держав, що зумовлює різноманітність моделей застосування примусових заходів виховного характеру.

Аналіз досвіду зарубіжних держав відкриває можливості для удосконалення кримінального законодавства України, імплементації кращих європейських стандартів у сфері захисту прав дітей, забезпечення формування гуманістичної, превентивно орієнтованої моделі кримінальної юстиції. Узагальнення досвіду провідних держав щодо концептуальних засад застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх правопорушників, виявлення моделей правового регулювання та практики їх застосування з метою визначення можливостей використання позитивного зарубіжного досвіду для удосконалення національного законодавства повинно бути невід'ємним елементом наукових досліджень.

У Франції кримінальна відповідальність неповнолітніх настає з 13 років. Окрім того, до осіб молодше 13 років можуть застосовуватися виховні або захисні заходи, які не вважаються кримінальними покараннями. У французькому кримінальному праві питання кримінальної відповідальності та заходів виховного характеру щодо неповнолітніх має спеціальне нормативне врегулювання.

Безпосередньо у ст. 122-8 КК Франції (*Code pénal*) [5] встановлено, що неповнолітні, які здатні усвідомлювати свої дії, несуть кримінальну відповідальність за правопорушення, у вчиненні яких вони визнані винними, але за умов, визначених спеціальним законом. Таким чином, сам КК Франції містить лише відсилочну норму та не закріплює власних положень про заходи відповідальності для неповнолітніх правопорушників.

Спеціальним актом, який регулює ці питання, є Кодекс правосуддя у справах неповнолітніх (*Code de la justice pénale des mineurs* [4], далі – CJPM) Саме цей кодекс комплексно урегулює процесуальні та матеріальні особливості притягнення неповнолітніх до кримінальної відповідальності, визначає примусові виховні заходи, а також умови застосування кримінальних покарань.

Французьке кримінальне законодавство виходить із презумпції незрілості особистості неповнолітнього та необхідності застосування до нього заходів, спрямованих не на покарання, а на перевиховання, ресоціалізацію та попередження рецидиву [244, с. 380]. У ст. L111-1 CJPM зазначено, що до неповнолітніх можуть застосовуватися виховні заходи, серед яких: судове попередження (*avertissement judiciaire*) та судові виховні заходи (*mesure éducative judiciaire*). Ці положення демонструють, що французький законодавець виокремлює заходи виховного впливу як самостійну категорію, відмінну від класичних кримінальних покарань.

Подальші норми CJPM деталізують можливість застосування до неповнолітніх штрафів та кримінальних санкцій із певними обмеженнями. Так, ст. L121-6 CJPM встановлює, що максимальний розмір штрафів для

неповнолітніх не може перевищувати половини розміру, передбаченого для повнолітніх осіб. Водночас, ст. L121-7 передбачає виняткову можливість відмови суду від застосування так званої «пом'якшувальної обставини неповноліття» (*excuse de minorité*) щодо осіб віком понад 16 років, якщо йдеться про тяжкі злочини, але таке рішення може ухвалюватися лише за наявності спеціального обґрунтування [4]. Таким чином, навіть у випадках застосування класичних покарань французьке законодавство забезпечує додаткові гарантії гуманізації кримінальної відповідальності неповнолітніх.

Окрім цього, CJPM передбачає широкий спектр виховних заходів, спрямованих на ресоціалізацію та попередження повторного вчинення кримінальних правопорушень неповнолітніми. Виховні заходи у французькій системі не зводяться лише до формальних санкцій – вони можуть включати заходи пробаційного нагляду, зобов'язання відвідувати освітні чи соціальні програми, участь у спеціальних програмах профілактики правопорушень тощо. Законодавець виходить із принципу, що неповнолітній – це особа, яка перебуває у процесі становлення, і тому кримінально-правова реакція на його діяння має становити, передусім, виховний і корекційний, а не каральний характер.

Розглянемо більш детально визначені у законодавстві Франції типи заходів, які можуть застосовуватись до неповнолітніх.

1. Судове попередження (*avertissement judiciaire*) – передбачає здійснення усного офіційного зауваження суддею неповнолітньому;

2. Судові виховні заходи (*mesure éducative judiciaire*, далі – МЕЖ) – полягає в індивідуальній підтримці неповнолітнього на основі оцінки його особистого, сімейного, медичного та соціального стану, що може бути поєднане із застосуванням одного або декількох модулів, заборон чи зобов'язань, зокрема:

- модуль «інтеграція» (*insertion*) – може передбачати денний догляд, розміщення в інтернаті, улаштування в державному або приватному

навчальному закладі чи закладі професійної підготовки (професійну або шкільну реінтеграцію);

- модуль «відшкодування шкоди» (*réparation*) – може передбачати проведення медіації та/або роботи на користь потерпілої сторони чи громади;

- модуль «охорона здоров'я» (*santé*) – може передбачати медичну або психологічну реабілітацію, лікування або розміщення в медико-соціальному закладі;

- модуль «розміщення» (*placement*) – може передбачати широкий вибір типів влаштування неповнолітнього, починаючи від розміщення його вдома, у родині, під опікою і закінчуючи посиленими освітніми центрами, включаючи місця проживання дітей, а також соціальні дитячі будинки (за виключенням закритих навчальних центрів) [23].

Суд може також приєднувати наступні елементи в межах МЕІ: заборона з'являтися у конкретних місцях (на строк до 1 року); заборона контактувати з потерпілим або співучасниками (на строк до 1 року); комендантська година – не пересуватися між 22-00 і 6-00 без супроводу законного представника (на строк до 6 місяців); обов'язок повернути об'єкт, використаний чи одержаний у зв'язку з правопорушенням; проходження обов'язкового курсу (на строк до 1 місяця).

Застосування таких заходів здійснюється виключно судом у справах неповнолітніх, який має широкі дискреційні повноваження щодо вибору виду та тривалості відповідного впливу. При цьому враховується вік, психічний і соціальний розвиток дитини, обставини вчинення правопорушення, поведінка неповнолітнього після вчиненого та оцінка ризику повторного правопорушення. Значну роль у реалізації виховних заходів відіграють ювенальні судові служби та спеціалізовані органи пробації, які здійснюють нагляд, контроль і координацію виконання призначених заходів.

Французьке кримінальне право прагне уникати позбавлення волі як крайнього заходу, навіть у випадках серйозних злочинів, за умови наявності ефективних альтернативних форм виховного впливу. Такий гуманістичний і

превентивний підхід ґрунтується на міжнародно-правових стандартах, зокрема Конвенції ООН про права дитини 1989 року, що визнає найкращі інтереси дитини пріоритетом у всіх рішеннях, що її стосуються.

В цілому, примусові заходи виховного характеру у кримінальному праві Франції є прикладом сучасного, орієнтованого на ресоціалізацію, підходу до ювенальної юстиції, в основі якого лежить комплексна оцінка індивідуальних особливостей неповнолітнього правопорушника. Цей підхід має не лише правове, а й соціальне значення, оскільки спрямований на запобігання маргіналізації та повторній девіантній поведінці молоді.

У *КК Німеччини* (Strafgesetzbuch) питання кримінальної відповідальності неповнолітніх прямо не урегульоване. Відповідно до § 19 *КК Німеччини* той, хто на момент вчинення злочину не досяг 14-річного віку, вважається таким, що діяв без вини [17]. Таким чином, Кодекс лише визначає нижню вікову межу, з якої настає кримінальна відповідальність, але всі питання, що стосуються заходів виховного характеру і специфіки притягнення неповнолітніх до відповідальності, знаходяться у сфері регулювання спеціального закону – Закону про судочинство у справах неповнолітніх (Jugendgerichtsgesetz, далі – JGG) [245, с. 29].

У JGG докладно прописані заходи виховного характеру, які суд може застосовувати до неповнолітніх правопорушників. Закон побудований за принципом, що головною метою кримінально-правового реагування на протиправні діяння неповнолітніх є не кара, а виховання та ресоціалізація. Уже в § 2 JGG визначено, що застосування ювенального кримінального законодавства головним чином спрямоване на запобігання повторному вчиненню правопорушень неповнолітніми або молоддю. Для досягнення цієї мети правові наслідки та процедура, з поваги до права батьків на виховання, насамперед спрямовані на ідею освіти [46].

У відповідь на кримінальне правопорушення, вчинене неповнолітнім, можуть бути застосовані виховні заходи (erziehungsmaßnahmen). Якщо ж

виховних заходів недостатньо, неповнолітньому, який вчинив кримінальне правопорушення, можуть бути призначені дисциплінарні заходи або покарання.

Система виховних заходів включає:

- вказівки (weisungen) – це накази та заборони, що регулюють поведінку молодшої особи та спрямовані на сприяння та забезпечення її виховання;
- розпорядження (приписи) (anordnung) про надання допомоги у вихованні [169, с. 3348].

Суд має право покласти на неповнолітнього будь-які вказівки, які є корисними для його виховання та подальшого розвитку. Такі вказівки можуть мати як превентивний, так і відновний характер, що дозволяє максимально гнучко враховувати індивідуальні особливості неповнолітнього правопорушника.

Закон надає судді досить широкий інструментарій, завдяки якому заходи можуть поєднувати елементи контролю та виховного впливу. Зокрема, неповнолітній може бути зобов'язаний дотримуватися інструкцій щодо місця проживання, проживати разом із родиною або у спеціальному будинку, пройти навчання чи влаштуватися на роботу, виконувати певні громадські обов'язки, підпорядковуватися опіці та нагляду визначеної особи (так званого «помічника з догляду»), взяти участь у курсах соціального навчання, прагнути досягти врегулювання з потерпілою стороною (тобто пройти процедуру медіації між правопорушником і потерпілим), взяти участь у спеціалізованих навчальних курсах, наприклад, з правил дорожнього руху, а також утримуватися від контактів із певними особами або відвідування ресторанів чи розважальних закладів. Окремо закон регламентує можливість застосування лікувальних заходів (за згодою батьків чи законного представника неповнолітнього, якщо йому не виповнилось 16 років, або за згодою самого неповнолітнього, якщо йому виповнилось 16 років, суд має право призначити йому терапевтичне лікування у спеціаліста або пройти курс детоксикації) [46].

Після консультації з управлінням у справах молоді суддя може також зобов'язати молоду особу отримати допомогу у вихованні: 1) у формі освітньої

підтримки, що надається помічником з догляду з метою подолання проблем розвитку, залучаючи її у соціальне середовище, сприяння її самостійності, зберігаючи зв'язок з родиною; 2) у формі перебування у цілодобовому стаціонарному закладі чи в іншій формі проживання під наглядом.

Крім виховних заходів, JGG також передбачає можливість застосування дисциплінарних заходів (*zuchtmittel*) – попередження, встановлення зобов'язань, тримання неповнолітнього під вартою (у вихідні дні, короткострокове або більш тривале). Однак ці заходи мають допоміжний характер і застосовуються лише тоді, коли виховні заходи виявилися неефективними.

Встановлення зобов'язань (*auflagen*) може полягати у покладанні суддею на неповнолітнього: 1) обов'язку відшкодувати в міру своїх можливостей шкоду, завдану правопорушенням; 2) обов'язку особисто вибачитися перед потерпілою особою; 3) обов'язку виконати громадські роботи; 4) обов'язку сплатити певну суму грошей благодійній організації (§ 15 JGG [46]).

За подібним принципом здійснюється регулювання відповідальності неповнолітніх і в Швейцарії. Ст. 9 КК *Швейцарії* передбачає, що на осіб, які не досягли 18-річного віку на момент вчинення правопорушення, поширюються положення Закону про кримінальне право щодо неповнолітніх від 20 червня 2003 року (*Jugendstrafgesetz*, далі – JStG) [35]. Саме цим нормативно-правовим актом після врахування занепокоєнь та рекомендацій у Швейцарії було підвищено мінімальний вік для кримінальної відповідальності з 7 до 10 років [15, с. 33].

Водночас, ключовим керівним принципом застосування JStG є захист та виховання неповнолітніх і передбачає систему захисних (виховних і терапевтичних) заходів, які мають індивідуалізований, гнучкий та превентивний характер і спрямовані не на покарання, а на усунення причин протиправної поведінки неповнолітніх.

Найменш інтенсивним заходом є нагляд (*aufsicht*), який застосовується у випадках, коли існує реальна можливість того, що батьки або прийомні батьки

здатні забезпечити належне виховне або терапевтичне піклування про неповнолітнього. При цьому суд може призначити відповідну особу або установу, якій надається право контролю, отримання інформації та нагляду за умовами виховання неповнолітнього, а також може надавати батькам обов'язкові для виконання вказівки щодо виховання неповнолітнього.

Якщо нагляд є недостатнім, закон передбачає особисте виховне піклування (*persönliche Betreuung*), що є більш інтенсивним заходом. Суть його зводиться до того, що суд призначає спеціальну особу, яка підтримує батьків у виконанні виховної функції та здійснює безпосередній вплив на неповнолітнього, може передати цій особі окремі повноваження у сфері виховання, лікування або навчання, за необхідності може обмежити батьківські права і уповноважити таку особу управляти доходами неповнолітнього.

Як нагляд, так і особисте виховне піклування можуть застосовуватися і після досягнення особою повноліття, однак це можливо виключно за згодою особи. Це свідчить про повагу до автономії особи та дотримання принципу мінімального втручання.

У разі наявності у неповнолітнього психічних розладів, порушень розвитку особистості, залежності від психоактивних речовин або інших форм залежної поведінки, суд може призначити амбулаторне лікування (*ambulante Behandlung*). Цей захід не передбачає ізоляції неповнолітнього, може поєднуватися з наглядом, особистим піклуванням або навіть із розміщенням у виховному закладі та спрямований на лікування та стабілізацію психічного стану неповнолітнього як передумову його соціальної інтеграції.

Найбільш суворим захисним заходом є поміщення неповнолітнього (*unterbringung*) до приватних осіб або спеціалізованих виховних чи лікувальних установ. Цей захід застосовується лише тоді, коли необхідне виховання або лікування неможливо забезпечити іншими засобами. Поміщення у закриту установу допускається лише у виключних випадках якщо воно є абсолютно необхідним для захисту самого неповнолітнього або лікування психічного розладу або для захисту третіх осіб від серйозної загрози з боку

неповнолітнього. Перед таким поміщенням обов'язково проводиться медична або психологічна експертиза, що гарантує обґрунтоване та пропорційне втручання [2].

У кримінальному праві *Великої Британії* питання відповідальності неповнолітніх регламентуються не єдиним кодексом, а сукупністю законодавчих актів та судовою практикою. Основним нормативним актом є *Children and young persons act 1933*, а також низка спеціальних законів, зокрема, *Crime and Disorder Act 1998*, *Powers of Criminal Courts (Sentencing) Act 2000*, *Legal Aid, Sentencing and Punishment of Offenders Act 2012*, *Criminal Justice Act 1982* та ін.

Згідно з англійським правом кримінальна відповідальність настає з 10 років (ст. 50 *Children and young persons act* [3]). Основним принципом ювенальної юстиції є те, що метою покарання та заходів до неповнолітніх є реабілітація, ресоціалізація та попередження рецидиву, а не сувора кара. Це закріплено у ст. 37 *Crime and Disorder Act*, де прямо зазначено, що метою системи ювенальної юстиції є запобігання правопорушенням, вчиненим дітьми та молоддю.

Система виховних заходів у британському кримінальному праві, таким чином, включає:

1) *Youth Rehabilitation Orders (YRO)* – універсальний інструмент, який дозволяє суду накладати на неповнолітнього широкий спектр виховних обмежень і вимог. Серед них: обов'язок відвідувати навчальні курси чи тренінги, брати участь у програмах лікування від залежностей, проживати у певному місці, не займатись певною діяльністю, виконати певну безоплатну роботу, дотримуватися комендантської години, дотримуватися заборони відвідувати певні місця чи спілкуватися з конкретними особами, підлягати нагляду офіцера пробації тощо. Визначаючи характер та обсяг вимог, суд повинен в першу чергу враховувати ймовірність повторного вчинення правопорушення молоддю особою та ризик завдання нею серйозної шкоди [48];

2) Referral Orders – призначаються неповнолітнім, які вперше вчинили правопорушення. Особа направляється до спеціальної комісії з питань неповнолітніх (youth offender panel), яка розробляє індивідуальну програму виховного впливу: вибачення перед потерпілим, відшкодування шкоди, участь у громадських роботах, освітніх заходах тощо. Як засвідчує практика, з моменту запровадження такого заходу у 2002 році близько 48 % судових рішень щодо неповнолітніх передбачали застосування Referral Orders [31];

3) Reparation Orders – передбачає обов'язок неповнолітнього компенсувати шкоду потерпілому або громаді (через роботи на користь суспільства). Метою цього заходу є запобігання повторному вчиненню злочинів шляхом усвідомлення молодою людиною впливу злочину на її жертв, громаду, її сім'ю та саму молоду людину, а також надання молодій людині можливості взяти на себе відповідальність за свої дії та виправити ситуацію перед особою та/або громадою, проти якої вона вчинила злочини [32]. Тобто Reparation Orders поєднує елемент відповідальності з виховною функцією;

4) Supervision Orders – передбачає встановлення нагляду з боку соціальних служб чи пробаційних органів з метою виховання, консультування, підтримки та контролю поведінки підлітка і може стосуватись заборони контакту з жертвою або родиною жертви чи іншими особами, заборони певного виду поведінки, електронного моніторингу тощо;

5) Attendance Centre Orders – зобов'язання відвідувати спеціальні центри для занять, тренінгів та виховних програм. Тривалість сумарного застосування цього заходу встановлюється, як правило, у межах 12-24 годин, залежно від віку неповнолітнього [12].

Окрім наведених виховних заходів, британські суди можуть застосовувати і примусове розміщення у спеціалізованих установах (Youth Detention and Training Orders), яке поєднує короткострокову ізоляцію (утримання у виховному центрі) з подальшою реабілітацією під наглядом органів пробації. Такі заходи застосовуються лише у випадках, коли більш м'які інструменти неефективні.

Варто також наголосити на можливості застосування заходів безпеки дитини (Child Safety Orders) – у разі, якщо дитина вчинила суспільно небезпечне діяння у віці до 10 років. Такі заходи спрямовані на забезпечення того, щоб дитина отримувала належний догляд, захист та підтримку, була під належним контролем, а також на запобігання будь-якому повторенню поведінки, яка призвела до застосування таких заходів [9].

У кримінальному праві *Іспанії* питання відповідальності неповнолітніх не врегульовані безпосередньо КК Іспанії, а регулюються спеціальним законом – Органічним законом «Про кримінальну відповідальність неповнолітніх» (Ley Orgánica 5/2000, reguladora de la responsabilidad penal de los menores, далі – LORPM). LORPM виходить з принципу, що головною метою реагування на злочини дітей та підлітків є виховання, ресоціалізація та запобігання повторним правопорушенням неповнолітніх, враховуючи їхні особисті, сімейні та соціальні обставини. Закон дозволяє у виняткових випадках поширювати виховні заходи на молодих повнолітніх осіб віком до 21 року, якщо їх розвиток та психологічний стан є близькими до неповнолітніх [25].

Система виховних заходів, визначена у ст. 7 LORPM, є багаторівневою та дозволяє індивідуалізувати вплив на неповнолітнього залежно від тяжкості правопорушення, його особистості та соціальних умов. До виховних заходів належать такі:

- утримання у виховному центрі – цей захід може застосовуватися у трьох формах: закритій, напіввідкритій та відкритій. Закритий режим означає ізоляцію неповнолітнього у спеціалізованій установі з обмеженням пересування та контактів із зовнішнім світом. Напіввідкритий режим передбачає можливість тимчасових виходів (наприклад, для навчання чи роботи), але під контролем адміністрації. Відкритий режим дозволяє неповнолітньому значно вільніше пересуватися поза межами установи, однак під постійним наглядом і з обов'язковим поверненням до центру;

- нагляд за поведінкою – суд може звільнити неповнолітнього, передбачивши постійний нагляд соціальних служб чи пробаційного офіцера за

його поведінкою (відвідуванням школи, професійно-технічного навчального центру або робочого місця) з метою допомоги у подоланні факторів, що призвели до правопорушення. Це передбачає встановлення індивідуальних правил поведінки: відвідування освітніх закладів, заборона контактувати з певними особами, дотримання комендантської години, заборона залишати місце проживання без дозволу тощо;

- проживання у спеціалізованій сім'ї або виховній групі – застосовується у випадках, коли середовище проживання неповнолітнього негативно впливає на його поведінку. Його можуть тимчасово передати під опіку прийомної сім'ї чи виховної спільноти, що забезпечує належний соціальний контроль і позитивний виховний вплив;

- виконання робіт на користь громади – неповнолітній залучається до безоплатних суспільно корисних робіт, наприклад, прибирання територій, допомоги соціальним установам, з метою формування почуття відповідальності та відшкодування шкоди суспільству;

- участь у навчальних та соціально-виховних програмах – суд може зобов'язати підлітка відвідувати освітні курси, тренінги з розвитку соціальних навичок, програми протидії агресивній поведінці, заходи профілактики залежностей. Така форма спрямована на підвищення рівня свідомості та формування правослухняної поведінки неповнолітнього;

- обмежувальні заходи – до них належать заборона керування транспортними засобами, носіння зброї, позбавлення дозволів на певну діяльність (наприклад, полювання чи риболовлю). Ці заходи застосовуються у випадках, коли злочин пов'язаний із використанням таких засобів або коли існує ризик їхнього подальшого зловживання. Крім того, можуть бути встановлені обмеження в частині заборони наближення або спілкування з жертвою або будь-ким з її родичів чи іншими особами, визначеними суддею.

- лікувально-корекційні заходи – це примусове проходження лікування (стаціонарного чи амбулаторного) від алкогольної чи наркотичної залежності, а також психологічна терапія у випадках, коли злочин або девіантна поведінка

пов'язані з проблемами здоров'я, метою якого є не лише уникнення повторного вчинення правопорушень, а й забезпечення нормального розвитку особи;

- офіційне попередження суду – це найбільш м'який захід, який полягає у формальному застереженні з боку суду з метою вплинути на неповнолітнього психологічно, продемонструвавши серйозність вчиненого та наслідки у разі повторних порушень, закликаючи її не повторювати такі дії в майбутньому [25].

Іспанська модель поєднує різні рівні впливу – від найм'якших (попередження, участь у програмах) до найбільш суворих (ізоляція у закритому центрі). Вона дозволяє індивідуально підходити до кожного випадку, враховуючи особистість неповнолітнього та суспільну небезпеку його дій. Ключовою метою всіх цих заходів залишається виховання, соціальна інтеграція та попередження рецидиву.

В *Італії* неповнолітні особи визнаються такими, що підлягають кримінальній відповідальності з 14 років, однак лише за умови, що вони усвідомлювали протиправність своїх дій і могли керувати своєю поведінкою (ст. 97-98 КК Італії) [6]. Головним нормативним актом, що регулює порядок провадження у справах неповнолітніх, є Кримінальний процесуальний кодекс щодо неповнолітніх, затверджений Указом Президента від 22 вересня 1988 року № 448/1988, який закріплює принцип пріоритетності виховання та соціальної реінтеграції неповнолітнього над покаранням.

Особливістю італійського законодавства є акцент на можливість призупинення провадження з випробувальним терміном (*messa alla prova*). Щодо неповнолітніх цей інститут розглядається у комплексі з механізмом ресоціалізації. Тобто неповнолітній отримує доступ до програми громадянської та соціальної реінтеграції та перевиховання, яка після консультації зі службами ювенальної юстиції та відповідно до законодавства про дитячу працю включає виконання громадських робіт або безоплатну співпрацю певними організаціями, або виконання іншої діяльності на благо громади, на строк від

двох до восьми місяців [7]. На практиці більшість справ щодо неповнолітніх завершується саме застосуванням цього заходу.

Якщо неповнолітній відмовляється від участі в програмі реінтеграції та перевиховання або перериває її без поважної причини, суддя повертає справу державному прокурору, який може подати клопотання про негайне судове засідання на загальних засадах.

Загалом італійська система ювенальної юстиції максимально спрямована на застосування неізолюючих заходів, які передбачають нагляд за поведінкою неповнолітнього у спільноті, виконання певних обов'язків або дотримання правил поведінки, що спрямовані на те, щоб неповнолітній не розривав своїх соціальних контактів і зберігав доступ до освіти чи роботи. За якістю виконання цих умов стежить соціальна служба або офіцер пробації.

Кримінальна відповідальність у *Нідерландах* може наставати для неповнолітніх осіб віком від 12 до 18 років (ст. 77а КК Нідерландів), що здійснюється у спеціальному «ювенальному» порядку [10]. Діти, молодші 12 років, не підлягають кримінальній відповідальності, а вплив на їх поведінку здійснюється через систему соціальної опіки та спеціальні програми для молоді. У випадку правопорушень, вчинених цією категорією дітей, поліція може проводити бесіди з батьками або направляти дитину до бюро по догляду за молоддю (Bureau Jeugdzorg).

Менш серйозні правопорушення (наприклад, крадіжка або кримінальне пошкодження майна), як правило, розглядаються поліцією (Halt-afdoening). При цьому від неповнолітніх правопорушників можуть вимагати пройти певний курс, вибачитися перед потерпілим, відшкодувати завдану шкоду, іноді – відпрацювати певну кількість годин без оплати. Їхні батьки або опікуни також активно залучаються до цього процесу. Більш серйозні правопорушення передаються прокурору, який може накласти штраф або альтернативні санкції. Якщо прокурор вважає правопорушення серйозним, він може вирішити передати справу до суду у справах неповнолітніх (Kinderrechter). Водночас, за певних умов на неповнолітніх віком від 16 до 18 років також можуть

поширюватися положення кримінального законодавства щодо дорослих. Це залежить від особистості правопорушника, обставин провадження та тяжкості вчиненого правопорушення [43].

Кримінальний кодекс Нідерландів визначає, що основна мета будь-якого покарання чи заходу для неповнолітніх полягає у позитивному впливі на їх розвиток та ресоціалізацію. Таким чином, виховний характер державного реагування превалює над каральним. Суддя у справах неповнолітніх може застосовувати як покарання, так і альтернативні виховні заходи. До покарань належать: догана (офіційне судове застереження), штраф, у виняткових випадках – позбавлення волі тривалістю до 12 місяців для неповнолітніх віком до 16 років та до 24 місяців – для осіб віком 16-18 років [10]. Неповнолітніх, яких було засуджено до «ювенального» ув'язнення, направляють до виправної установи для неповнолітніх правопорушників, перебуваючи в якій вони відвідують школу та отримують додаткові заняття, наприклад, з соціальних навичок та управління гнівом [36].

Нідерландський вчений А. Волхауз (Annemieke Wolthuis) зазначає, що у голландській системі ювенальної юстиції передбачено альтернативні санкції, різні види яких можливі на різних рівнях. Наприклад, поліція може звернутися до програм, наприклад, HALT, а прокурор і суддя мають можливість використовувати штрафи та покласти обов'язки щодо навчання та роботи [43].

В Нідерландах окремо функціонують програми Stop Response і HALT, які спрямовані на раннє втручання та профілактику. Stop Response передбачає індивідуальні розмови з дитиною та її батьками, навчальні завдання та вибачення перед потерпілою стороною. Успіх заходу значною мірою залежить від співпраці сім'ї.

HALT – це програма для неповнолітніх, що фінансується Міністерством юстиції та безпеки Нідерландів, базується на педагогічних методах і пропонує молодим людям, обвинуваченим у вчиненні кримінального правопорушення, можливість уникнути засудження, дотримуючись погодженої угоди. Програма орієнтована на те, щоб дозволити молодій людині усвідомити наслідки своїх

дій та докласти зусиль для їх усунення шляхом відшкодування шкоди або усного чи письмового вибачення перед потерпілим [80, с. 69]. За деякими даними приблизно 15 тис. неповнолітніх (віком від дванадцяти до вісімнадцяти років) щороку направляються на програму HALT голландською поліцією, інспекторами шкільної практики або спеціальними слідчими. Ці молоді люди отримують можливість виконати альтернативні санкції та уникнути традиційного переслідування з боку державної прокуратури [44, с. 15].

Іншим видом альтернативних санкцій є громадські роботи, що повинні викликати у неповнолітнього правопорушника почуття відповідальності за вчинене правопорушення. Вид роботи, що має виконуватися, повинен сприяти потребам суспільства в цілому та мати освітню цінність. Громадський характер роботи повинен змінити неповнолітнього або його соціальну поведінку на краще.

Навчальні програми – ще один вид альтернативних санкцій, призначений для формування у неповнолітніх практичних та соціальних навичок. Залежно від характеру вчиненого правопорушення неповнолітній повинен пройти одну з трьох різних програм, розроблених та доступних по всій території Нідерландів:

- навчальна програма «Орієнтація на жертву» (Slachtoffer in Beeld) – підходить для випадків вчинення крадіжки, грабежу або нападу і спрямована на те, щоб неповнолітній правопорушник розумів наслідки своїх дій для потерпілого; при цьому потерпілий фізично не бере участі у програмі;

- навчальна програма з питань сексуального виховання (Seksuele Vorming) – може бути корисною у випадках вчинення сексуального насильства і спрямована на те, щоб допомогти молодому правопорушнику усвідомити протиправний характер власної поведінки, її юридичні та соціальні наслідки, розпізнавати межі особистої свободи іншої особи та поважати їх, подолати викривлені уявлення про сексуальність, гендерні ролі та міжособистісні відносини, розвинути навички самоконтролю тощо;

- навчальна програма соціальним навичкам (Sociale Vaardigheden) – базується на когнітивно-поведінковому підході та спрямована на формування

навичок кращої взаємодії неповнолітнього з іншими людьми. Соціальні навички в цьому контексті розуміються як здатність особи: ефективно комунікувати, регулювати власні емоції, конструктивно вирішувати конфлікти, приймати відповідальні рішення, враховувати інтереси та права інших осіб [43].

Найсудовішим спеціальним заходом у межах ювенального кримінального права Нідерландів є РІІ-наказ (*Plaatsing in een Inrichting voor Jeugdigen*), що передбачає поміщення неповнолітнього до спеціалізованої установи для молоді з інтенсивною терапевтичною та виховною програмою. Він поєднує в собі елементи обмеження свободи, лікувально-корекційного впливу та педагогічної реабілітації і застосовується у випадках вчинення тяжких злочинів та високого ризику рецидиву. Термін РІІ може становити від 3 до 7 років.

Варто також відзначити, що санкції щодо неповнолітніх, в яких освіта, лікування та реабілітація займають центральне місце, з 2014 року також можуть застосовуватися до правопорушників віком від 18 до 23 років. На думку вчених, основне припущення кримінального права щодо підлітків полягає в тому, що санкції щодо неповнолітніх більше підходять для молодих людей, оскільки позитивні зміни в поведінці можуть бути досягнуті з урахуванням їх розвитку [28].

КК *Польщі* передбачає, що особа, яка вчинила заборонене діяння після досягнення 17 років, притягується до відповідальності на загальних засадах. За окремі злочини, неповнолітній притягується до кримінальної відповідальності, якщо він вчинив окремі тяжкі діяння після досягнення 15 років (а в деяких випадках – 14 років) і обставини справи та рівень розвитку, характеристика винного це виправдовують, зокрема, якщо раніше застосовані виховні або виправні заходи виявилися неефективними і не забезпечили його ресоціалізацію [21].

Водночас, система виховних заходів, які можуть застосовуватись до неповнолітнього, урегульована окремим нормативним актом – Законом «Про підтримку та ресоціалізацію неповнолітніх». До них належать: 1) попередження; 2) зобов'язання щодо певної поведінки, зокрема, повного або

часткового відшкодування шкоди, компенсації завданої шкоди, виконання громадських робіт, вибачення перед потерпілим, навчання або працевлаштування, участі у відповідних освітніх або терапевтичних заходах, зокрема терапії залежності, психотерапії, психоосвіті або тренінгах, утримання від перебування в певних середовищах або місцях, утримання від контактів з потерпілим або іншими особами, утримання від вживання психоактивних речовин; 3) відповідальний нагляд з боку батьків або опікуна неповнолітнього; 4) нагляд з боку громадської організації, включаючи неурядову організацію, статутною метою якої є робота з неповнолітніми з освітньою, терапевтичною або навчальною метою, запобігання деморалізації неповнолітніх або сприяння соціальній реінтеграції неповнолітніх, або з боку роботодавця чи довіреної особи, яка надає гарантії за неповнолітнього; 5) нагляд з боку інспектора пробації; 6) направлення до центру пробації, а також до громадської організації або установи, яка працює з неповнолітніми, з освітньою, терапевтичною або навчальною метою, після попередньої консультації з цією організацією або установою; 7) заборона керувати будь-якими транспортними засобами або транспортними засобами певного типу; 8) конфіскація предметів, отриманих внаслідок забороненої дії, конфіскація предметів, які були використані або призначені для використання для вчинення забороненої дії, конфіскація еквівалентної вартості предметів, отриманих внаслідок забороненої дії, або предметів, які були використані або призначені для використання для вчинення забороненої дії, конфіскація предметів, виробництво, володіння, торгівля, передача, перевезення або зберігання яких заборонені, конфіскація бізнесу або його еквіваленту, конфіскація фінансової вигоди або її еквіваленту, або конфіскація предметів, отриманих внаслідок заборонених дій; 9) розміщення у спеціалізованій професійній прийомній сім'ї, яка пройшла навчання з догляду за неповнолітніми; 10) розміщення у центрі догляду за молоддю; 11) розміщення у районному центрі догляду [42].

Науковий інтерес становить також розвиток інституту примусових заходів виховного характеру у державах пострадянського простору. У

кримінальному законодавстві *Литви* питання відповідальності неповнолітніх врегульовані КК Литви 2000 року, відповідно до ст. 13 якого кримінальна відповідальність настає з 16 років, а за окремі тяжкі злочини – з 14 років [11].

Правовий інститут примусових заходів виховного характеру врегульований у статтях 82-89 КК Литви. Законодавець визначає їх не як різновид покарання, а як специфічні виправні заходи. Їх правова природа поєднує елементи профілактики, виховного впливу та, у певних випадках, обмеження прав і свобод неповнолітнього. До основних видів заходів виховного характеру належать: попередження (офіційне застереження неповнолітнього про недопустимість подальших протиправних дій; відшкодування чи усунення майнової шкоди; неоплачувані виправні роботи; влаштування на виховання та під нагляд батьків або інших фізичних чи юридичних осіб, які здійснюють догляд за дітьми; обмеження у поведінці (заборона відвідувати певні місця, брати участь у визначених заходах чи контактувати з конкретними особами); поміщення до спеціальної виховної установи [11]. Останній захід є найбільш суворим серед виховних і передбачає часткову ізоляцію неповнолітнього від суспільства при одночасному забезпеченні належних умов для виховання та навчання. Важливо підкреслити, що ст. 82 КК Литви надає суду право поєднувати кілька (але не більше трьох) взаємосумісних виховних заходів одночасно, враховуючи характер і ступінь суспільної небезпеки діяння, особу неповнолітнього, його поведінку та умови життя.

Особливістю литовської моделі є також можливість застосування виховних заходів не лише до неповнолітніх, а й до молодих осіб віком від 18 до 21 року. Це допускається у випадках, коли суд, враховуючи характер та причини вчиненого злочину, а також інші обставини справи, визнає, що за рівнем розвитку і соціальної зрілості такі особи прирівнюються до неповнолітніх. Таким чином, законодавець прагне максимально зберегти виховний потенціал ювенальної юстиції навіть для осіб, які формально вже є повнолітніми.

У Латвії відповідно до ст. 66 КК Латвії суд може, враховуючи конкретні обставини вчинення кримінального правопорушення та отриману інформацію щодо особи правопорушника, яка пом'якшує його відповідальність, звільнити неповнолітнього від призначеного покарання шляхом застосування примусових заходів виправного характеру [13]. Водночас, система та порядок застосування цих заходів визначається окремим законом, прийнятим 2002 р. Відповідно до Закону «Про застосування до дітей примусових заходів виховного характеру» примусові заходи виховного характеру застосовуються до дітей, які вчинили:

- 1) кримінальний злочин та звільнені від відбування покарання, призначеного судом;
- 2) проступок, передбачений кримінальним законом;
- 3) правопорушення у віці до 14 років.

Також зазначеним Законом визначена система примусових заходів виховного характеру, які можуть застосовуватися до дітей, зокрема:

- 1) винесення попередження;
- 2) покладання обов'язку вибачитися перед потерпілими, якщо вони погодяться зустрітися з кривдником;
- 3) передання дитини під опіку батьків або опікунів, а також інших осіб, установ чи організацій;
- 4) покладання обов'язку запобігати наслідкам шкоди, завданої власною поведінкою;
- 5) покладання обов'язку відшкодувати завдану шкоду (для дитини, яка досягла 15-річного віку та має дохід);
- 6) встановлення поведінкових обмежень;
- 7) покладання обов'язку виконувати громадські роботи;
- 8) поміщення дитини до соціально-корекційного навчального закладу;
- 9) спостереження за умовним терміном [24].

Одним із потенційно цікавих для вітчизняної практики виховних заходів є громадські роботи, виконання яких в Латвії було покладено на Державну службу пробації. Громадські роботи – це роботи, які дитина виконує безоплатно у районі свого місця проживання поза своєю основною роботою чи навчанням. Строк таких робіт може бути встановлений в межах від 10 до 40 годин. Громадські роботи не вважаються кримінальним покаранням, вони полягають у виконанні некваліфікованої роботи на користь суспільства. І хоча їх виконання подібне до виконання відповідного покарання у виді примусових робіт, але має обмеження, пов'язані з віком неповнолітнього [158, с. 275].

Згідно з положеннями КК *Казахстану* кримінальна відповідальність встановлюється з досягненням особою 16-річного віку. Водночас, за окремі категорії злочинів, які мають підвищений ступінь суспільної небезпеки, відповідальність може наставати з 14 років. Законодавство не містить спеціально розроблених видів покарання, які застосовуються виключно до неповнолітніх, однак передбачає певні обмеження у виборі санкцій. Із дванадцяти видів покарання, закріплених у КК *Казахстану* для всіх категорій правопорушників, до осіб, які не досягли повноліття, можуть бути застосовані лише шість: штраф, позбавлення права займатися певною діяльністю, залучення до громадських робіт, виправні роботи, обмеження волі та позбавлення волі (ст. 81 КК *Казахстану*) [27].

Як і в Україні, законодавство *Казахстану* передбачає можливість звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності або покарання із застосуванням примусових заходів виховного впливу, систему яких складають: 1) офіційне попередження; 2) передача під нагляд батьків, осіб, які їх замінюють, або спеціалізованого державного органу; 3) покладення обов'язку загладити завдану шкоду; 4) обмеження дозвілля та встановлення спеціальних вимог до поведінки; 5) поміщення до навчального закладу зі спеціальним режимом утримання; 6) покладення обов'язку принести вибачення потерпілому; 7) встановлення пробаційного контролю [27]. Особливе місце у системі займають навчальні заклади з особливим режимом утримання, куди можуть бути направлені неповнолітні віком від 11 до 18 років, які потребують спеціальних умов виховання, навчання та індивідуального педагогічного підходу.

Значну роль у системі протидії злочинності неповнолітніх відіграють Центри адаптації неповнолітніх, що перебувають у підпорядкуванні органів освіти та забезпечують тимчасове утримання дітей, у тому числі тих, які направлені до спеціальних навчальних закладів за рішенням суду. Строк перебування у таких центрах не може перевищувати трьох місяців. Станом на останні роки у *Казахстані* функціонувало 18 таких центрів. Затверджено також

спеціальний нормативний акт – Правила і умови утримання неповнолітніх в центрах адаптації неповнолітніх і центрах підтримки дітей, які потребують спеціальних соціальних послуг.

У Канаді у 2002 році ухвалено Закон «Про кримінальне правосуддя щодо неповнолітніх», який поширюється на неповнолітніх віком від 12 до 18 років і орієнтований не на покарання, а на реабілітацію та ресоціалізацію неповнолітніх. При цьому діти до 12 років узагалі не можуть бути обвинувачені у вчиненні злочину, до них застосовується законодавство у сфері охорони дитинства, яке передбачає широкий спектр виховних і соціальних заходів.

Закон заохочує позасудові заходи, що дозволяють уникати формального кримінального переслідування. Такі заходи включають поліцейські попередження, офіційні зауваження, скерування до програм примирення чи громадських організацій. Їхня мета – забезпечити швидке реагування на правопорушення, відшкодування завданої шкоди, залучення сім'ї та громади до процесу, надання потерпілим можливості брати участь у прийнятті рішень, пов'язаних з обраними заходами, та зберігши при цьому повагу до прав неповнолітніх [47].

Особливе місце займають сімейні конференції, під час яких батьки, інші родичі, представники громади та уповноважені особи спільно формують план догляду та виховання дитини. Такий план може передбачати соціальну, психологічну чи освітню підтримку, а також визначати тимчасове місце перебування дитини.

На завершення підкреслимо, що законодавство багатьох держав виокремлює виховний вплив як самостійну категорію заходів, відмінних від класичних кримінальних покарань, що можуть бути застосовані до неповнолітніх, а в окремих державах – також до молодих повнолітніх осіб (віком від 18 до 21 р.). Крім того, поширеною є практика регламентування застосування примусових заходів виховного характеру в окремих спеціалізованих законодавчих актах або їх поєднання з нормами, які регулюють порядок надання соціальних послуг. Такий підхід засвідчує спрямування на

підтримку, перевиховання, ресоціалізацію неповнолітніх правопорушників, профілактику повторних кримінальних правопорушень. Порівнюючи зарубіжний підхід до регулювання примусових заходів виховного характеру із вітчизняним, варто відзначити, що значною мірою вони є схожими, передбачають застосування заходів різного ступеня суворості і спрямування. Водночас, у більшості зарубіжних держав передбачено ширший перелік виховних заходів, ніж в Україні.

3.2. Проблеми реалізації і перспективи розвитку інституту застосування примусових заходів виховного характеру

Дослідження, проведене у попередніх підрозділах, демонструє, що інституту застосування примусових заходів виховного характеру має окремі недоліки і перспективи для удосконалення. На зазначені проблеми звертають увагу і сучасні провідні вчені у сфері кримінального права. Так, Ю. В. Цуркан-Сайфуліна наголошує, що правове регулювання і практика застосування примусових заходів виховного характеру демонструють низку суттєвих недоліків, зокрема: законодавчо не встановлено об'єктивних та уніфікованих критеріїв для диференціації і обрання конкретного виду примусового заходу виховного характеру, що спричиняє суб'єктивізм у судовій практиці; зміст окремих заходів недостатньо конкретизований, що ускладнює їхнє ефективне виконання та моніторинг; недостатньо регламентовано максимальні строки дії більшості заходів (за винятком направлення до спеціальних установ), а також механізми контролю за їх виконанням і відповідальності суб'єктів, що здійснюють нагляд; законодавство не завжди враховує вікові та психофізіологічні особливості неповнолітніх, що може знижувати ефективність застосовуваних заходів; на практиці часто спостерігається формальне обрання заходів без глибокого аналізу причин девіантної поведінки та індивідуальних потреб неповнолітнього правопорушника, що нівелює виховний потенціал; відсутність належної координації та комунікації між судовими органами,

службами у справах дітей, правоохоронними органами і освітніми установами перешкоджає цілісному та системному впливу; нестача кваліфікованих фахівців і адекватного фінансового забезпечення обмежує можливості для якісної реалізації виховних програм; відмічається системний брак механізмів для моніторингу виконання заходів та об'єктивної оцінки їхнього виправного і превентивного впливу, що ускладнює подальше вдосконалення системи; застосування примусових заходів, попри їх виховну мету, може призводити до соціальної стигматизації неповнолітнього, що ускладнює його реінтеграцію у суспільство та ін. [237, с. 385].

Передусім, у кримінально-процесуальній доктрині піднімається питання щодо того, що законодавець не розмежовує, які примусові заходи виховного характеру повинні застосовуватись до особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, а які – до особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння до виповнення віку, з якого настає кримінальна відповідальність. Крім того, вчені вбачають потребу диференціації примусових заходів виховного характеру залежно від того, звільняється неповнолітній від кримінальної відповідальності, чи лише від покарання [179, с. 469]. Наприклад, на думку Т. І. Пономарьової, окремі примусові заходи виховного характеру, можуть бути дієвими під час звільнення неповнолітніх від покарання, але є занадто репресивними під час звільнення їх від кримінальної відповідальності [184, с. 7-8].

На наш погляд, ситуація з можливістю звільнення неповнолітніх як від кримінальної відповідальності, так і від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру створює зайву плутанину, наслідки для неповнолітнього майже не відрізняються. Адже, як підтверджує Ю. А. Пономаренко, примусові заходи виховного характеру застосовуються до неповнолітнього або при звільненні від кримінальної відповідальності, або у випадках, які формально називаються звільненням від покарання, але фактично є звільненням від кримінальної відповідальності, оскільки жоден її захід при цьому не застосовується [183, с. 67]. Я. Шевченко, задаючись питанням, чи ідентичними є звільнення від кримінальної відповідальності та звільнення від

покарання, вважає відповідь на це запитання ствердною, адже вони, на думку вченої, ґрунтуються на однакових юридичних підставах [238, с. 14].

З останньою думкою не можна погодитись повністю. Відмінність між ними є, але полягає вона лише у наявності осуду з боку держави у разі звільнення від покарання. Однак, навіть якщо примусовий захід виховного характеру застосовувався у зв'язку зі звільненням від відповідальності, вважаємо, що осуд неправомірних дій також присутній. Навіть у разі застосування найменш суворого примусового заходу виховного характеру – застереження, здійснюється оголошення неповнолітньому осуду за ці дії [193].

Судова практика демонструє, що і судді далеко не завжди повністю розуміють, який із варіантів – звільнення від відповідальності чи звільнення від покарання – потрібно застосовувати у конкретному випадку. Досить часто в мотивувальній частині судових рішень суди посилаються на ч. 1 ст. 97 КК України, відповідно до якої неповнолітнього, який вперше вчинив кримінальний проступок або необережний нетяжкий злочин, може бути звільнено від кримінальної відповідальності, якщо його виправлення можливе без застосування покарання, а також на п. 16 Інформаційного листа ВССУ «Про практику здійснення судами кримінального провадження щодо неповнолітніх», відповідно до якого перед ухваленням вироку суду необхідно обов'язково розглянути питання щодо наявності підстав для застосування до неповнолітнього обвинуваченого примусових заходів виховного характеру. У разі обвинувачення неповнолітнього у вчиненні вперше кримінального проступку, злочину невеликої тяжкості або необережного злочину середньої тяжкості правильним вбачається застосовувати за наявності визначених законом умов, незважаючи на відсутність відповідного клопотання прокурора, примусові заходи виховного характеру, звільнивши неповнолітнього від кримінальної відповідальності [127]. При цьому, уже в резолютивній частині приймається рішення про звільнення неповнолітнього від покарання із застосуванням примусового заходу виховного характеру [61; 63].

Видається, що за наявності підстав і для звільнення неповнолітнього від відповідальності, і для звільнення від покарання, суд повинен застосовувати ту форму, яка є більш сприятливою для неповнолітнього, тобто звільнення від відповідальності. Аналогічно, якщо окрім підстав для застосування примусових заходів виховного характеру наявні й інші підстави для звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності (наприклад, передбачені ст.ст. 45-49 КК України), які за правовими наслідками є більш сприятливими для забезпечення його інтересів, мають бути обрані саме ці підстави [193].

Тому правильною є практика тих судів, які дійсно, незважаючи на подання клопотання про звільнення неповнолітнього від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру, перевіряють наявність підстав для звільнення його від кримінальної відповідальності на підставі ч. 1 ст. 97 КК України [231].

Тому видається, що варто залишити лише одну форму (ситуаційну модель) застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітнього, який вчинив кримінальне правопорушення.

С. С. Яценко свого часу висловив думку, що доцільно розглянути питання про можливість відмови від інституту звільнення від кримінальної відповідальності, розширення сфери дії інституту звільнення від покарання, вдосконалення інших засобів кримінально-правового реагування на вчинений злочин [255, с. 165]. Відмовитися від застосування зазначених заходів при звільненні неповнолітніх від кримінальної відповідальності пропонує й Л. В. Герасимчук. Вчена вважає, що у такому разі буде усунена поліфункціональність цих заходів [81, с. 99].

Ми дотримуємось дещо іншої думки. Зважаючи на мету урахування найкращих інтересів дитини, а також на незначну відмінність у наслідках, більш доцільним видається залишення саме можливості звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру. При цьому формальною підставою їх застосування, на наш погляд, має бути вчинення неповнолітнім вперше

кримінального проступку або нетяжкого злочину, оскільки повторне вчинення свідчить про те, що неповнолітній не став на шлях виправлення, а значить застосування до нього примусових заходів виховного характеру не було ефективним. Матеріальну підставу їх застосування вбачаємо як можливість з урахуванням щирого розкаяння та подальшої бездоганної поведінки виправлення неповнолітнього без притягнення до відповідальності.

Принагідно потрібно звернути увагу на те, що проєкт КК України (текст станом на 22 лютого 2026 року) серед переліку кримінально-правових засобів не містить примусових заходів виховного характеру [196]. Можна припустити, що розробники проєкту КК України взагалі не пов'язують застосування примусових заходів виховного характеру із притягненням неповнолітнього до кримінальної відповідальності. Можливо, як і в багатьох зарубіжних державах, вирішено винести їх за рамки КК України і урегулювати окремим законодавчим актом.

Наявність двох ситуаційних моделей застосування примусових заходів виховного характеру створює певну плутанину й в процесуальних правовідносинах, зумовлюючи диференційований підхід до їх ініціювання в стадії досудового розслідування. Під час застосування примусових заходів виховного характеру при звільненні неповнолітнього від покарання (ч. 1 ст. 105 КК України) прокурор звертається до суду з клопотанням про застосування до неповнолітнього примусових заходів виховного характеру. Однак, якщо це здійснюється у зв'язку зі звільненням від кримінальної відповідальності, як стверджують науковці, практика не є усталеною – одні прокурори звертаються до суду з клопотанням про звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності, а інші – з клопотанням про застосування примусових заходів виховного характеру [154, с. 885].

Інше досить дискусійне питання – система примусових заходів виховного характеру. По-перше, на сьогодні вона включає лише п'ять видів заходів, що у порівнянні з зарубіжними державами значно менше. Очевидно, що позитивний зарубіжний досвід реалізації таких заходів вартий імплементації у

законодавство і правозастосовну практику України. По-друге, як уже зазначалось, викликає заперечення послідовність розташування законодавцем примусових заходів виховного характеру у порядку зростання їх суворості. Варто погодитись із зауваженнями вчених [55, с. 82-83; 81, с. 152], що обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього є одним із найбільш суворих заходів і поступається лише направленню неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків.

Доцільно окремо зупинитись на такому примусовому заході виховного характеру, як покладення на неповнолітнього обов'язку відшкодування майнових збитків. У контексті аналізу цього заходу звертає на себе увагу використання законодавцем терміну «збитки», що звужує зміст відповідного заходу виключно до майнових втрат. Водночас, у системі приватно-правового регулювання також використовується термін «школа», який є ширшим і охоплює як майнову, так і моральну (немайнову) шкоду (ст. 22, 23 ЦК України).

Обмеження відшкодування лише «збитками» не повною мірою відображає реальний характер наслідків кримінального правопорушення, оскільки значна частина протиправних посягань, особливо проти особи, завдає потерпілому не лише майнових втрат, а й моральних страждань, приниження честі, гідності тощо. З огляду на це, заміна терміну «збитки» на термін «школа», на наш погляд, дозволила б: 1) узгодити кримінально-правове і цивільно-правове регулювання; 2) більш повно забезпечити відновлення порушених прав потерпілого; 3) надати виховному заходу більш вираженого відновного характеру; 4) посилити виховний ефект, оскільки усвідомлення необхідності відшкодування не лише матеріальних втрат, але й компенсації моральної шкоди, завданої правопорушенням сприяє формуванню емпатії та відповідальності у неповнолітнього.

Інше питання – чомусь законодавець вирішив обмежити можливість покладення обов'язку відшкодування майнових збитків на неповнолітнього,

який досяг 15 років. Водночас, ст. 32 ЦК України передбачає неповну цивільну дієздатність особи з 14 років. Зокрема, фізична особа у віці від 14 до 18 років (неповнолітня особа) має право самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами. Крім того, ст. 1179 ЦК України прямо передбачає, що неповнолітня особа (у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років) відповідає за завдану нею шкоду самостійно на загальних підставах [236].

Тому, на наш погляд, виникає очевидна колізія – цивільне законодавство визнає деліктоздатність неповнолітнього з 14 років, тоді як кримінальне – встановлює додатковий віковий поріг у 15 років для застосування відповідного примусового виховного заходу, що реалізується через майновий вплив. З точки зору системності законодавства та міжгалузевої узгодженості такий диференційований підхід видається недостатньо обґрунтованим.

Якщо особа з 14 років має неповну цивільну дієздатність, може самостійно розпоряджатися заробітком, стипендією чи іншими доходами, несе самостійну відповідальність за завдану шкоду, то обмеження можливості застосування до неї відповідного примусового заходу виховного характеру до досягнення 15 років виглядає концептуально нелогічним. Більше того, така норма фактично створює ситуацію, коли у цивільно-правовому порядку з 14-літньої особи шкода може бути стягнута, а у кримінальному провадженні як елемент виховного впливу – ні. Зважаючи на викладене, доцільним виглядає зниження вікового порогу застосування цього заходу виховного характеру до 14 років в КК України для узгодження із цивільно-правовим регулюванням,

Обов'язок відшкодування шкоди як примусовий захід виховного характеру, хоч і вкрай рідко застосовується на практиці, має виразний відновний і виховний потенціал. Запропоновані зміни, на наш погляд, дозволили б підвищити внутрішню логічність інституту застосування примусових заходів виховного характеру.

Інший примусовий захід виховного характеру передбачає можливість передання неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, або під

нагляд педагогічного колективу за його згодою. Безперечно, батьки можуть контролювати дитину і здійснювати виховний вплив на неї тоді, коли вона перебуває вдома. Однак здійснювати батькам контроль за дитиною, яка перебуває у навчальному закладі фактично неможливо з об'єктивних причин. Тому слід розглянути можливості залучення до виконання такої контрольної функції в період перебування неповнолітнього в навчальному закладі інших суб'єктів.

Передача неповнолітнього під нагляд педагогічного колективу може бути ефективним лише, якщо неповнолітній постійно перебуває на території навчального закладу, тобто такий заклад є «режимним». Наприклад, у попередньому розділі наводились випадки передачі неповнолітніх під нагляд педагогічних колективів коледжів з посиленою військовою підготовкою. Проте в умовах звичайних загальноосвітніх навчальних закладів навряд, чи такий захід можна належно реалізовувати.

Розпорядженням КМУ від 07 квітня 2023 р. № 301-р була схвалена Концепція безпеки закладів освіти, в якій, зокрема, наголошено на проблемі недостатнього рівня охоплення закладів освіти превентивними поліцейськими послугами, спрямованими на запобігання та попередження вчинення правопорушень. Ефективне попередження та протидію негативним безпековим явищам в освітньому середовищі вбачається забезпечити шляхом посилення поліцейської присутності у закладах освіти з наданням ефективних поліцейських послуг щодо недопущення вчинення правопорушень учасниками освітнього процесу та щодо них [138].

У цьому контексті виглядає важливою ініціатива формування у закладах освіти України безпечного освітнього середовища, що є особливо актуальним у зв'язку із воєнною агресією Росії проти України. На виконання згаданої Концепції МОН України спільно з МВС України і Національною поліцією України продовжується впровадження проєкту «Служба освітньої безпеки». Наказом МВС України від 01 жовтня 2024 року № 663 була затверджена Інструкція з організації роботи підрозділів Національної поліції України із

забезпечення безпечного освітнього середовища в закладах загальної середньої освіти. Інструкція передбачає, що під час забезпечення безпечного освітнього середовища в закладах загальної середньої освіти поліцейські в межах компетенції, зокрема: здійснюють превентивну та профілактичну діяльність із забезпечення безпечного освітнього середовища в закладах та вживають заходів, спрямованих на попередження та усунення загроз життю та здоров'ю учасників освітнього процесу; вживають заходів щодо запобігання та протидії булінгу (цькуванню) учасників освітнього процесу; вживають заходів із запобігання вживанню дітьми наркотичних засобів та психотропних речовин, алкогольних напоїв та також тютюнових виробів; вживають заходів із запобігання вчиненню дітьми ризикованої поведінки і вчинків, які призводять до травматизму та загибелі; беруть участь у межах компетенції поліції в реалізації державної політики у сфері національно-патріотичного виховання тощо [125]. Таким чином, бачимо, що діяльність офіцерів служби освітньої містить елементи профілактики правопорушень і виховання неповнолітніх, що кореспондує меті застосування примусових заходів виховного характеру.

У структурі Національної поліції України було створено окремий структурний підрозділ – Управління організації служби освітньої безпеки та відповідні територіальні підрозділи. На 2025 рік планувалося, що підрозділами служби освітньої безпеки буде охоплено близько 2000 закладів загальної середньої освіти [54, с. 82].

Подібні підрозділи функціонують і в інших державах Європейського Союзу та Північної Америки. Наприклад, в Угорщині у 2020 р. був створений інститут шкільних вартових, а в США уже давно поширеною є діяльність шкільних офіцерів безпеки (School Resource Officer) [54, с. 83-84].

Видається, що офіцери служби освітньої безпеки можуть також залучатись до реалізації примусових заходів виховного характеру під час перебування неповнолітнього в навчальному закладі. До прикладу офіцери могли б з певною періодичністю контролювати присутність неповнолітнього у навчальному закладі, його поведінку, проводити профілактичні бесіди тощо. Це

було б доцільним доповненням до нагляду, який здійснюється батьками або особами, які їх замінюють, та посилило б координацію між різними учасниками виховного процесу. З нормативної точки зору ця пропозиція могла б бути реалізована шляхом запровадження нового примусового заходу виховного характеру – встановлення профілактичного нагляду за неповнолітнім із залученням офіцера служби освітньої безпеки.

Зарубіжний досвід засвідчує досить широке залучення неповнолітніх, які перебувають у конфлікті з законом, до проходження різного роду корекційних програм. Часто причиною вчинення правопорушення неповнолітнім є дефіцит соціальних навичок, надмірна імпульсивність, відсутність правових знань, наявність негативного оточення, травматичний досвід тощо. Застосування карального впливу без корекційної роботи у таких випадках не усуває причин девіантної поведінки. Корисним у цьому контексті було б проходження неповнолітніми корекційних програм залежно від вчиненого правопорушення. Це могли б бути антибулінгові програми (спрямовані на формування навиків ведення діалогу, ненасильницького спілкування тощо), програми профілактики залежностей (антинаркотичні, програми боротьби з алкогольною залежністю, психологічної підтримки тощо [198, с. 3445]), програми протидії правопорушенням сексуального характеру (спрямовані на навчання концепції згоди, формування поваги до тілесної автономії, корекцію спотворених уявлень про гендерні ролі тощо), програми правової освіти. Досить поширеними за кордоном є й програми розвитку соціальних навичок – навчання комунікації, управлінню конфліктами, контролю агресії, розвитку емпатії тощо.

Подібні програми (*diversion programs*) довели свою ефективність і успішно реалізуються в США. Ключова ідея *diversion programs* полягає у тому, щоб дати можливість правопорушникам, які вперше вчинили правопорушення, уникнути засудження та відкоригувати свою поведінку в громаді [1].

Видається, що зобов'язання неповнолітнього пройти певну корекційну або навчальну програму повинно розглядатись як самостійний примусовий захід виховного характеру. Запровадження та застосування такого заходу

виховного характеру є доцільним з декількох причин: він відповідає принципу гуманізації кримінального права; він сприяє досягненню мети виправлення неповнолітнього; він має виражений превентивний ефект; він відповідає міжнародним стандартам ювенальної юстиції; він формує подальшу соціально відповідальну поведінку; він спрямований на усунення причини правопорушення, а не лише його наслідків.

Викликає інтерес здійснення виховного впливу на неповнолітнього правопорушника шляхом залучення його до суспільно корисної праці. У різних державах цей захід може мати різну назву (у т. ч. громадські роботи, виправні роботи тощо), однак його суть зводиться до покладання на неповнолітнього обов'язку безоплатно виконати певні роботи на користь громади або усунути своєю працею негативні наслідки своєї протиправної поведінки (наприклад, стерти або зафарбувати графіті).

Такий захід за своєю природою поєднує виховний вплив, елемент відповідальності, елемент відновного правосуддя та певний ефект соціалізації. Виконання суспільно корисної роботи не ізолює неповнолітнього від соціального середовища, а, навпаки, дає можливість відчувати наслідки своєї поведінки, усвідомлює соціальну цінність праці, сформувати навички дисципліни та відповідальності. Окрім формування певних трудових навичок, цей захід спроможний розвивати емпатію, особливо, якщо робота пов'язана з допомогою іншим, наприклад, особам похилого віку, особам з інвалідністю.

У контексті застосування примусових заходів виховного характеру у формі залучення неповнолітнього до суспільно корисної праці в сучасних умовах доцільним видається розгляд можливості участі неповнолітніх у волонтерській діяльності, зокрема, в умовах війни, коли наявна підвищена суспільна потреба у взаємній підтримці, солідарності та громадянській відповідальності. Волонтерська діяльність як різновид суспільно корисної праці має низку переваг у виховному аспекті. Вона не лише сприяє відпрацюванню певної кількості годин на користь громади, а й формує у неповнолітнього відчуття соціальної значущості, емпатії та відповідальності перед іншими

членами суспільства. На відміну від формального виконання технічної роботи, участь у волонтерській діяльності передбачає залучення до допомоги тим, хто її потребує, що безпосередньо впливає на корекцію ціннісних орієнтирів та моральних установок особи.

Особливо актуальним це є в умовах війни, коли значна кількість громадян опинилася у складних життєвих обставинах. Неповнолітні правопорушники могли б бути залучені, з урахуванням віку та стану здоров'я, до: допомоги у гуманітарних штабах (наприклад, сортування та пакування гуманітарної допомоги); виготовлення матеріалів для збройних сил (наприклад, плетіння маскувальних сіток); участі у благодійних ініціативах; підтримки внутрішньо переміщених осіб; догляду за особами, які потребують побутової допомоги (за відсутності медичних функцій) тощо. Okремо варто наголосити на можливості залучення неповнолітніх до допомоги людям похилого віку, людям з інвалідністю – прибирання подвір'я, закупівля продуктів, супровід до соціальних установ тощо. Така діяльність сприяє розвитку емпатії, формуванню поваги до старшого покоління та усвідомленню соціальної відповідальності. Вона має виразний виховний ефект, оскільки змінює фокус сприйняття з особистих інтересів на потреби інших.

Водночас, реалізація такого заходу повинна відбуватися з дотриманням низки умов: 1) безпечні умови виконання робіт; 2) відсутність ризиків для фізичного та психічного здоров'я; 3) контроль та координація з боку відповідних органів або уповноважених осіб; 4) чітке визначення тривалості виконання таких робіт.

Цікавим видається досвід Польщі та інших держав щодо застосування як виховного заходу розміщення неповнолітнього у спеціалізованій професійній прийомній сім'ї, яка пройшла навчання з догляду за неповнолітніми. Під «професійною» сім'єю в у цьому контексті розуміється прийомна або патронатна сім'я, члени якої пройшли спеціальну підготовку, отримують винагороду за здійснення догляду, працюють у координації з соціальними

службами і виконують чітко визначену програму виховання і реабілітації дитини.

У значній кількості випадків обставинами, які зумовили вчинення правопорушення, є неблагополучна сім'я, насильство в сім'ї, залежності батьків, абсолютна відсутність контролю, соціальна занедбаність тощо. Передання неповнолітнього під нагляд таких батьків буде формальним і не дасть змоги досягнути мети виправлення. Натомість, поміщення до професійної сім'ї дозволить змінити соціальне середовище, забезпечити стабільність, надати позитивну модель поведінки, забезпечити систематичний контроль за поведінкою неповнолітнього.

На відміну від поміщення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи, поміщення до професійної сім'ї не ізолює дитину у закритому середовищі, не посилює стигматизації та її відсторонення від суспільства, що може бути більш ефективним для зниження ризику рецидиву, ніж інституційне утримання.

В Україні функціонують прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу, однак наразі вони не є елементом кримінально-правового механізму застосування виховного впливу до неповнолітніх.

Таким чином, систему примусових заходів виховного характеру ми бачимо у такому вигляді:

- 1) застереження;
- 2) передання неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою;
- 3) поміщення неповнолітнього у прийомну сім'ю, яка пройшла навчання з догляду за неповнолітніми;
- 4) встановлення профілактичного нагляду за неповнолітнім із залученням офіцера служби освітньої безпеки;
- 5) покладення на неповнолітнього обов'язку пройти визначені корекційні або навчальні програми (курси), або курс лікування;

6) покладення на неповнолітнього обов'язку відшкодування заподіяної майнової або моральної шкоди;

7) покладення на неповнолітнього обов'язку усунути своєю працею завдану майнову шкоду або виконати суспільно корисні роботи;

8) обмеження дозвілля та встановлення певних заборон щодо поведінки неповнолітнього;

9) направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків.

При цьому для удосконалення нормативно-правового регулювання примусових заходів виховного характеру, на наш погляд, доцільно в КК України конкретизувати зміст окремих заходів та строки їх застосування (пропозиції викладені у додатку Б).

Потрібно також звернути увагу на положення ч. 3 ст. 97 КК України, відповідно до якого у разі ухилення неповнолітнього, що вчинив кримінальне правопорушення, від застосування до нього примусових заходів виховного характеру ці заходи скасовуються і він притягується до кримінальної відповідальності. Зазначена норма безальтернативно передбачає притягнення неповнолітнього до кримінальної відповідальності, хоча, на наш погляд, ще одним альтернативним наслідком ухилення від виконання умов примусового заходу виховного характеру може бути застосування більш суворого виховного заходу. До прикладу, якщо неповнолітній порушує заборони на відвідування певних розважальних закладів, враховуючи тяжкість правопорушення, йому можна було б змінити примусовий захід виховного характеру на направлення до спеціальної навчально-виховної установи. Реалізація такої ідеї потребувала б внесення змін до ч. 3 ст. 97 КК України, яку можна було б викласти у такій редакції: «У разі ухилення неповнолітнього, який вчинив кримінальне правопорушення, від застосування до нього примусових заходів виховного характеру ці заходи скасовуються і він притягується до кримінальної відповідальності або застосовуються більш суворі примусові заходи виховного характеру».

Особливої уваги потребує питання інституційної підтримки реалізації виховних заходів. У багатьох європейських країнах ефективність подібних заходів підвищується саме завдяки міжінституційній взаємодії судів, правоохоронних органів, соціальних служб, закладів освіти тощо. В Україні бракує розвиненої мережі відповідних служб, які могли б забезпечити контроль за виконанням примусових заходів виховного характеру, що значно обмежує їх потенціал. Ефективність системи залежить від того, наскільки реально здійснюється контроль за дотриманням встановлених обмежень. Якщо контроль носить лише декларативний характер, заходи не досягають своїх цілей і зводяться до формальності.

Водночас, виховний вплив на неповнолітніх повинен здійснюватися не лише під час застосування примусових заходів виховного характеру, але з метою недопущення вчинення правопорушень (з профілактичною метою). Важливим сучасним аспектом забезпечення профілактичного впливу на неповнолітніх є запобігання втягнення їх у злочинну діяльність російськими спецслужбами.

Так, наприклад, СБУ та інші правоохоронні підрозділи фіксують системний характер вербування підлітків через соціальні мережі і месенджери як один із елементів гібридної війни. За офіційними заявами СБУ, приблизно п'ята частина осіб, яких було вербовано для виконання диверсійних чи терористичних завдань, – це неповнолітні [34].

У низці окремих інцидентів це вербування набувало надзвичайно жорстокого характеру, коли неповнолітніх використовували як безпосередніх виконавців активації вибухових пристроїв. Так, 11 березня 2025 року в Івано-Франківську відбулося кілька вибухів: слідство встановило, що двоє підлітків (17 та 15 років) були завербовані через інтернет і перенесли вибуховий пристрій, який було дистанційно підірвано; один із підлітків загинув, інший отримав тяжкі поранення [59].

Інший задокументований приклад – затримання в Тернопільській області 14-річної дівчини, яку, за повідомленням правоохоронних органів, змусили

готувати теракт шляхом шантажу та загроз розголосу інтимних фото; справа висвітлювалася у пресі як випадок цілеспрямованого психологічного тиску для досягнення оперативної мети кураторів. Розслідування встановило, що російські агенти планували підірвати дівчину разом із вибухівкою біля місцевого відділу поліції [216].

Журналістські матеріали також описували низку випадків у Харкові та прилеглих регіонах, де підлітків вводили в «квест-ігри», під виглядом яких їм доручали збирати геолокації та фотографувати військові і цивільні об'єкти [33].

Підкреслимо, що частина засобів вербування – це методи маніпуляції, які експлуатують психологічні слабкості молоді: низьку правову обізнаність, потребу визнання, допитливість та схильність до ризикової поведінки. Більшість таких злочинів вдалося зупинити на ранніх етапах. Проте деякі діти загинули або були тяжко поранені під час виконання таких завдань. Серед вчинених дій – численні підпали, особливо автомобілів військовослужбовців, а також будівель центрів комплектування, місцевих органів влади, відділень пошти тощо.

Основним завданням профілактики є формування у неповнолітніх стійкого імунітету до радикальних ідеологій та навичок критичного мислення. Важливу роль тут відіграє освітнє середовище, де мають розвиватися програми правового виховання, патріотичного навчання та безпечного користування інформаційним простором. Поряд із цим необхідним є активне залучення батьків, педагогів, соціальних працівників і психологів, які повинні забезпечити своєчасне виявлення ризиків та ознак вербування. Забезпечення профілактичного виховного впливу на неповнолітніх є необхідною складовою протидії тероризму та гібридним загрозам національній безпеці України, що дозволяє не лише запобігати правопорушенням терористичного спрямування, а й формувати у молоді цінності громадянської свідомості та стійкості до зовнішніх маніпуляцій.

Висновки до розділу 3

1. Законодавство багатьох зарубіжних держав виокремлює виховний вплив як самостійну категорію заходів, відмінних від класичних кримінальних покарань, що можуть бути застосовані до неповнолітніх, а в окремих державах – також до молодих повнолітніх осіб (віком від 18 до 21 р.). Крім того, поширеною є практика регламентування застосування примусових заходів виховного характеру в окремих спеціалізованих законодавчих актах або їх поєднання з нормами, які регулюють порядок надання соціальних послуг. Такий підхід засвідчує спрямування на підтримку, перевиховання, ресоціалізацію неповнолітніх правопорушників, профілактику повторних кримінальних правопорушень.

2. Порівнюючи зарубіжний підхід до регулювання примусових заходів виховного характеру із вітчизняним, варто відзначити, що значною мірою вони є схожими, передбачають застосування заходів різного ступеня суворості і спрямування. Водночас, у більшості зарубіжних держав передбачено ширший перелік виховних заходів, ніж в Україні.

3. Видається, що варто залишити лише одну форму (ситуаційну модель) застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітнього, який вчинив кримінальне правопорушення. Зважаючи на мету урахування найкращих інтересів дитини, а також на незначну відмінність у наслідках, більш доцільним видається залишення саме можливості звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру. При цьому формальною підставою їх застосування, на наш погляд, має бути вчинення неповнолітнім вперше кримінального проступку або нетяжкого злочину. Матеріальну підставу їх застосування вбачаємо як можливість з урахуванням щирого розкаяння та подальшої бездоганної поведінки виправлення неповнолітнього без притягнення до відповідальності.

4. З урахуванням досвіду зарубіжних держав систему примусових заходів виховного характеру ми бачимо у такому вигляді: 1) застереження; 2) передання неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою; 3) поміщення неповнолітнього у прийомну сім'ю, яка пройшла навчання з догляду за неповнолітніми; 4) встановлення профілактичного нагляду за неповнолітнім із залученням офіцера служби освітньої безпеки; 5) покладення на неповнолітнього обов'язку пройти визначені корекційні або навчальні програми (курси), або курс лікування; 6) покладення на неповнолітнього обов'язку відшкодування заподіяної майнової або моральної шкоди; 7) покладення на неповнолітнього обов'язку усунути своєю працею завдану майнову шкоду або виконати суспільно корисні роботи; 8) обмеження дозвілля та встановлення певних заборон щодо поведінки неповнолітнього; 9) направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків.

ВИСНОВКИ

За результатами теоретичного осмислення та узагальнення наукових підходів, аналізу положень чинного кримінального законодавства України, практики його застосування, можемо сформулювати найбільш вагомі висновки:

1. Кримінально-правова політика протидії злочинності неповнолітніх – це єдина державна концепція, що передбачає стратегію, основні завдання, принципи, напрями, заходи та цілі, спрямовані на запобігання, виявлення, припинення та розслідування кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми особами, їх ресоціалізацію, реінтеграцію і базується на принципах забезпечення найкращих інтересів дитини, пріоритету виховних заходів над покаранням, використання засобів відновного правосуддя.

Вона повинна включати: виявлення факторів, що детермінують злочинність неповнолітніх; імплементацію міжнародних стандартів у сфері поводження з неповнолітніми правопорушниками; реалізацію комплексу заходів, спрямованих на профілактику кримінальних правопорушень, які вчиняють неповнолітні; протидію вчиненню неповнолітніми кримінальних правопорушень шляхом застосування норм кримінального та кримінального процесуального законодавства.

Кримінально-правова політика протидії злочинності неповнолітніх є елементом більш широкого поняття ювенальної політики – міжгалузевої державної концепції, спрямованої на забезпечення прав, свобод і законних інтересів дітей та молоді, створення умов для їх повноцінного розвитку, соціалізації, захисту від негативних соціальних впливів, а також на попередження девіантної та злочинної поведінки неповнолітніх. Вона охоплює систему правових, соціальних, освітніх, виховних, психологічних, медичних та інституційних заходів, що реалізуються органами державної влади, органами місцевого самоврядування та інститутами громадянського суспільства.

2. Примусові заходи виховного характеру – це урегульована законом про кримінальну відповідальність форма кримінально-правового реагування

держави на вчинення неповнолітнім кримінального правопорушення, що не є тяжким, або суспільно небезпечного діяння, що за своїми об'єктивними ознаками підпадає під кримінально-правову заборону, яка має примусовий характер, може застосовуватися судом як єдиний захід впливу на неповнолітнього, який не досяг віку кримінальної відповідальності, або як альтернатива кримінальній відповідальності або покаранню і спрямована на виправлення неповнолітнього через виховання, ресоціалізацію і реінтеграцію, а також запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень (суспільно небезпечних діянь) і забезпечення найкращих інтересів дитини.

Соціальна зумовленість примусових заходів виховного характеру впливає з особливостей становлення особистості неповнолітнього та специфіки причин і умов вчинення ним кримінальних правопорушень (суспільно небезпечних діянь). На відміну від дорослих осіб, кримінально протиправна поведінка неповнолітніх у більшості випадків є наслідком не стійкої злочинної установки, а дефіциту соціального контролю, порушень процесу соціалізації, негативного впливу сімейного середовища, освітніх інституцій, а також обмеженого життєвого досвіду.

Мету застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх доцільно розглядати не як одновимірну категорію, а як складну, багатокомпонентну систему, що поєднує три взаємопов'язані та взаємообумовлені елементи: 1) виправлення неповнолітнього через виховання, ресоціалізацію та реінтеграцію особи; 2) превенцію нових кримінальних правопорушень (суспільно небезпечних діянь); 3) забезпечення найкращих інтересів неповнолітнього.

3. Застосування примусових заходів виховного характеру слід розглядати як самостійний комплексний інститут кримінального і кримінального процесуального права, який є системою матеріальних і процесуальних правових норм, що регулюють суспільні відносини, пов'язані з реагуванням держави на вчинення неповнолітньою особою кримінального правопорушення

або суспільно небезпечного діяння, яке містить його об'єктивні ознаки, у формі застосування заходів виховного характеру.

Міжгалузевий правовий інститут застосування примусових заходів виховного характеру має внутрішньо диференційовану структуру, в межах якої доцільно виокремлювати два субінститути: 1) застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх, які є суб'єктами кримінальних правопорушень; 2) застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх, які не досягли віку кримінальної відповідальності.

4. Інститут застосування примусових заходів виховного характеру пройшов еволюційний шлях становлення від поступового відходу від суто карального реагування на протиправну поведінку неповнолітніх до формування самостійного правового механізму, орієнтованого на виховання, ресоціалізацію та реінтеграцію дитини. Його розвиток відображає загальну трансформацію кримінально-правової політики держави – від домінування репресивних засобів впливу до утвердження гуманістичних засад, заснованих на визнанні особливої правової природи дитинства, вікової зумовленості поведінки неповнолітніх та пріоритету їх найкращих інтересів.

Законодавець на різних етапах історії України, вирішуючи проблеми протидії злочинності неповнолітніх, робив це як шляхом посилення, так і пом'якшення каральної політики. Неодноразово змінювалися вікові межі настання кримінальної відповідальності, багато разів переглядалася компетенція державних органів, які боролися зі злочинністю неповнолітніх. Еволюційно законодавець дійшов обґрунтованого висновку про необхідність закріплення в нормативних актах заходів виховного спрямування, що поступово сформувалася як самостійний правовий інститут. Водночас, визначені на сьогодні у КК України примусові заходи виховного характеру відображають «спадковість» сучасного кримінально-правового регулювання від радянського історичного надбання і не повною мірою враховують особливості сучасного інформаційно-технічного етапу розвитку цивілізації, рівень технічного прогресу та сформовані ним інтереси і потреби дітей.

5. Кримінальний закон передбачає виключний перелік примусових заходів виховного характеру, що побудований за принципом розташування у порядку зростання їх суворості. При цьому законодавець допускає одночасне застосування декількох заходів, але лише у тому випадку, якщо вони за змістом не суперечать один одному.

Примусові заходи виховного характеру можуть бути класифіковані:

1) за наявністю або відсутністю в законі та / або в судовому рішенні чітко визначеного строку їх застосування – на строкові і безстрокові;

2) за тривалістю впливу примусових заходів виховного характеру у часі – на одномоментні і тривалі;

3) за домінуючим способом впливу на особу неповнолітнього – на заходи, які реалізуються виключно через морально-психологічний вплив, заходи, які реалізуються через майновий вплив (майнову відповідальність), заходи, які реалізуються через фізичні (просторові) обмеження.

Ефективність застосування примусових заходів виховного характеру значною мірою залежить від їхньої адекватної індивідуалізації, тобто врахування особистісних характеристик неповнолітнього, його віку, стану здоров'я, оточення, умов сімейного виховання, мотивації та рівня соціальної дезадаптації, а також ступеня суспільної небезпеки вчиненого діяння тощо.

Судова практика засвідчує, що протягом останніх п'яти років найбільш часто застосовувалися передача неповнолітнього під нагляд батьків (більше половини від усіх випадків), застереження і обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього. Натомість, направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків застосовувалось в одиничних випадках, а покладення на неповнолітнього обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків – взагалі не застосовувалося.

6. Запропоновано вести мову про трискладову підставу застосування примусових заходів виховного характеру, що включає три елементи – формальну, матеріальну і процесуальну підставу. Формальна підстава включає

два елементи – вчинення кримінально значущого діяння (кримінального правопорушення або суспільно небезпечного діяння) і неповнолітній вік правопорушника. Матеріальна підстава відображає ті обставини, які свідчать про недоцільність застосування до правопорушника кримінального покарання і можливість його виправлення іншим шляхом. Процесуальна підстава відображає ті процесуальні акти, в яких фіксується рішення суду про застосування примусових заходів виховного характеру.

При цьому «подальша бездоганна поведінка неповнолітнього», що характеризує матеріальну підставу, може проявлятися в сукупності соціально значущих форм діяльності неповнолітнього: 1) у ставленні неповнолітнього до вчиненого правопорушення; 2) у правомірній поведінці неповнолітнього після вчинення діяння; 3) у сфері навчання та праці; 4) у ресоціалізації неповнолітнього; 5) в особистісній трансформації неповнолітнього. Поняття «подальша бездоганна поведінка» слід розуміти як стійку форму правомірної та соціально схвальної активності неповнолітнього, яка проявляється після вчинення кримінального правопорушення та засвідчує його здатність до самоконтролю, усвідомленого дотримання правових і моральних норм, відповідального ставлення до соціальних обов'язків та цілеспрямованого подолання попередніх негативних поведінкових моделей.

Поняття «щире розкаяння» запропоновано розуміти як складне психолого-правове явище, що виражається у внутрішньому усвідомленні неповнолітнім суспільної небезпеки та неправомірності власних дій, яке супроводжується прагненням відшкодувати завдану шкоду та уникати повторного вчинення протиправних діянь. Його специфіка зумовлена особливостями вікового розвитку неповнолітнього і може мати фрагментарний, ситуативний та амбівалентний характер, що потребує ретельної оцінки з боку суду.

Необхідно розмежовувати підстави і умови застосування примусових заходів виховного характеру. Підстави застосування примусових заходів виховного характеру вказують, чи можливе їх застосування у конкретній

ситуації в принципі. Натомість, умови застосування примусових заходів виховного характеру дозволяють індивідуалізувати їх для конкретного неповнолітнього і дають можливість дати відповідь на питання, який саме захід впливу є найбільш доцільним. Спеціальні умови застосування окремого виховного заходу можуть визначатися з урахуванням таких критеріїв: характер і ступінь тяжкості вчиненого діяння; особистісна характеристика неповнолітнього; характеристика соціального середовища (оточення) неповнолітнього; ступінь ризику вчинення повторного правопорушення; реалістичність виконання виховного заходу.

7. Законодавство багатьох зарубіжних держав виокремлює виховний вплив як самостійну категорію заходів, відмінних від класичних кримінальних покарань, що можуть бути застосовані до неповнолітніх, а в окремих державах – також до молодих повнолітніх осіб (віком від 18 до 21 р.). Крім того, поширеною є практика регламентування застосування примусових заходів виховного характеру в окремих спеціалізованих законодавчих актах або їх поєднання з нормами, які регулюють порядок надання соціальних послуг. Такий підхід засвідчує спрямування на підтримку, перевиховання, ресоціалізацію неповнолітніх правопорушників, профілактику повторних кримінальних правопорушень.

Порівнюючи зарубіжний підхід до регулювання примусових заходів виховного характеру із вітчизняним, варто відзначити, що значною мірою вони є схожими, передбачають застосування заходів різного ступеня суворості і спрямування. Водночас, у більшості зарубіжних держав передбачено ширший перелік виховних заходів, ніж в Україні.

8. З урахуванням досвіду зарубіжних держав систему примусових заходів виховного характеру ми бачимо у такому вигляді: 1) застереження; 2) передання неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою; 3) поміщення неповнолітнього у прийомну сім'ю, яка пройшла навчання з догляду за неповнолітніми; 4) встановлення профілактичного нагляду за

неповнолітнім із залученням офіцера служби освітньої безпеки; 5) покладення на неповнолітнього обов'язку пройти визначені корекційні або навчальні програми (курси), або курс лікування; 6) покладення на неповнолітнього обов'язку відшкодування заподіяної майнової або моральної шкоди; 7) покладення на неповнолітнього обов'язку усунути своєю працею завдану майнову шкоду або виконати суспільно корисні роботи; 8) обмеження дозвілля та встановлення певних заборон щодо поведінки неповнолітнього; 9) направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків.

Видається, що варто залишити лише одну форму (ситуаційну модель) застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітнього, який вчинив кримінальне правопорушення. Зважаючи на мету урахування найкращих інтересів дитини, а також на незначну відмінність у наслідках, більш доцільним видається залишення саме можливості звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру. При цьому формальною підставою їх застосування, на наш погляд, має бути вчинення неповнолітнім вперше кримінального проступку або нетяжкого злочину. Матеріальну підставу їх застосування вбачаємо як можливість з урахуванням щирого розкаяння та подальшої бездоганної поведінки виправлення неповнолітнього без притягнення до відповідальності.

9. За результатами дослідження сформульовано пропозиції щодо удосконалення правового регулювання застосування примусових заходів виховного характеру, які узагальнено у Додатку Б.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Amell K. How The Criminal Diversion Program Can Transform Behavioral Health Responses in Law Enforcement. URL: <https://cutt.ly/utYMETlh> (дата звернення: 15.03.2026).
2. Bundesgesetz über das Jugendstrafrecht (Jugendstrafgesetz). *Die Publikationsplattform des Bundesrechts*. URL: <https://www.fedlex.admin.ch/eli/fga/2003/680/de> (дата звернення: 15.03.2026).
3. Children and young persons act 1933. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/Geo5/23-24/12> (дата звернення: 15.03.2026).
4. Code de la justice pénale des mineurs. Version en vigueur au 26 octobre 2025. *Legifrance*. URL: <https://cutt.ly/ir49xUmT> (дата звернення: 15.03.2026).
5. Code pénal. Version en vigueur au 26 octobre 2025. *Legifrance*. URL: <https://cutt.ly/hr49oid2> (дата звернення: 15.03.2026).
6. Codice penale. Testo del Regio Decreto 19 ottobre 1930, № 1398. *Altalex*. URL: <https://cutt.ly/BthE393V> (дата звернення: 15.03.2026).
7. Codice processo penale minorile. Testo del Decreto del Presidente della Repubblica 22 settembre 1988, № 448. *Altalex*. URL: <https://cutt.ly/7thE3Zwa> (дата звернення: 15.03.2026).
8. Convention on the Rights of the Child, adopted on 20 November 1989 by the United Nations General Assembly. *United Nations Children's Fund*. URL: <https://www.unicef.org/child-rights-convention/convention-text> (дата звернення: 15.03.2026).
9. Crime and disorder act 1998. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1998/37/contents> (дата звернення: 15.03.2026).
10. Criminal Code of the Kingdom of Netherlands. URL: <https://cutt.ly/3tYMW8jl> (дата звернення: 15.03.2026).
11. Criminal Code of the Republic of Lithuania. URL: <https://www.derechos.org/intlaw/doc/ltu1.html> (дата звернення: 15.03.2026).

12. Criminal Justice Act 1982. URL: <https://cutt.ly/OtYMWJ9G> (дата звернення: 15.03.2026).
13. Criminal Law of the Republic of Latvia. *Legal acts of the Republic of Latvia*. URL: <https://likumi.lv/ta/en/en/id/88966-criminal-law> (дата звернення: 15.03.2026).
14. Declaration of the Rights of the Child, adopted on 20 November 1959 by the United Nations General Assembly. *United Nations*. URL: <https://www.refworld.org/legal/resolution/unga/1959/en/17170> (дата звернення: 15.03.2026).
15. Evéquoz A., Heymann L. The Rights of the Child in the Swiss Juvenile Justice System. Analysis and Observations of the Swiss Section of the Defence for Children International. Genève, 2014. 78 p.
16. General comment № 10 (2007): Children's Rights in Juvenile Justice, adopted by the Committee on the Rights of the Child 15 January – 2 February 2007. *United Nations*. URL: <https://www.refworld.org/legal/general/crc/2007/en/43085> (дата звернення: 15.03.2026).
17. German Criminal Code (Strafgesetzbuch). *Federal Ministry of Justice and Consumer Protection*. URL: <https://cutt.ly/4tYMWv08> (дата звернення: 15.03.2026).
18. Guidelines for Action on Children in the Criminal Justice System, Recommended by Economic and Social Council resolution 1997/30 of 21 July 1997. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/system.pdf> (дата звернення: 15.03.2026).
19. Guidelines of the Committee of Ministers of the Council of Europe on child-friendly justice, adopted on 17 November 2010. URL: <https://rm.coe.int/16804b2cf3> (дата звернення: 15.03.2026).
20. Handbook on Restorative Justice Programmes. Second Edition. Vienna: United Nations publication, 2020. 116 p. URL: <https://cutt.ly/GtYMWqzI> (дата звернення: 15.03.2026).

21. Kodeks karny. *Internetowy System Aktów Prawnych*. URL: <https://cutt.ly/utYMQXF2> (дата звернення: 15.03.2026).
22. Kondra M. Impact of the principle of equality on forms of implementation of criminal responsibility in the Ukrainian criminal law. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2018. № 3 (vol. 1). P. 93-98.
23. La Mesure Éducative Judiciaire, Mode d'emploi. *Citoyens & Justice*. URL: <https://cutt.ly/nr7o5Kox> (дата звернення: 15.03.2026).
24. Law on the Imposition of Compulsory Measures of a Correctional Nature on Children. *Legal acts of the Republic of Latvia*. URL: <https://likumi.lv/ta/en/en/id/68489> (дата звернення: 15.03.2026).
25. Ley Orgánica 5/2000, reguladora de la responsabilidad penal de los menores. Ministro de la Presidencia, Justicia y Relaciones con las Cortes. URL: <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-2000-641> (дата звернення: 15.03.2026).
26. Navrotska V. V. Compulsory Educational Measures Applied to Minors: Debatable Issues of Legal Regulation. *Social and Legal Studios*. 2022. Vol. 5, № 2. P. 45-53.
27. Penal Code of the Republic of Kazakhstan. *Legal information system of Regulatory Legal Acts of the Republic of Kazakhstan*. URL: <https://adilet.zan.kz/eng/docs/K1400000226> (дата звернення: 15.03.2026).
28. Prop L. J. C., van der Laan A. M., Beerthuisen M. G. C. J., Barendregt Ch. S., van Nieuwenhuizen Ch. Juvenile sanctions for young adult offenders in the Netherlands: an opportunity for rehabilitation? *Child Adolesc Psychiatry Ment Health*. 2025. Vol. 19. Article 33. URL: <https://link.springer.com/article/10.1186/s13034-025-00888-3> (дата звернення: 15.03.2026).
29. Recommendation CM/Rec (2008) 11 of the Committee of Ministers to member states on the European Rules for juvenile offenders subject to sanctions or measures, adopted by the Committee of Ministers on 05 November 2008. *Council of*

Europe. URL: <https://search.coe.int/cm?i=09125948801eb006> (дата звернення: 15.03.2026).

30. Recommendation Rec (2003) 20 of the Committee of Ministers to member states concerning new ways of dealing with juvenile delinquency and the role of juvenile justice, adopted on 24 September 2003. *Council of Europe*. URL: <https://search.coe.int/cm?i=091259488020e7c6> (дата звернення: 15.03.2026).

31. Referral orders not achieving their potential. URL: <https://cutt.ly/9tYMQuL5> (дата звернення: 15.03.2026).

32. Reparation Orders. URL: <https://cutt.ly/ptYmMkXT> (дата звернення: 15.03.2026).

33. Russia Recruits Ukrainian Children for Sabotage. *Institute for War & Peace Reporting*. URL: <https://cutt.ly/2tYmMnhF> (дата звернення: 15.03.2026).

34. SBU: 22 % of Russian intelligence services' recruits in Ukraine are minors. URL: <https://cutt.ly/btYmCbha> (дата звернення: 15.03.2026).

35. Schweizerisches Strafgesetzbuch. Die Publikationsplattform des Bundesrechts. URL: https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/54/757_781_799/de (дата звернення: 15.03.2026).

36. Sentences and non-punitive orders. *Government of the Netherlands*. URL: <https://cutt.ly/YtYmXKdn> (дата звернення: 15.03.2026).

37. UN Economic and Social Council Resolution 2002/12 «Basic Principles on the Use of Restorative Justice Programmes in Criminal Matters», adopted 24 July 2002. *United Nations*. URL: <https://cutt.ly/rtYmXTxH> (дата звернення: 15.03.2026).

38. United Nations Guidelines for the Prevention of Juvenile Delinquency (The Riyadh Guidelines), adopted on 14 December 1990 by the United Nations General Assembly. *United Nations*. URL: <https://cutt.ly/itYmXgaN> (дата звернення: 15.03.2026).

39. United Nations Rules for the Protection of Juveniles Deprived of their Liberty, adopted on 14 December 1990 by the United Nations General Assembly. *United Nations*. URL: <https://cutt.ly/StYmzNNv> (дата звернення: 15.03.2026).

40. United Nations Standard Minimum Rules for Non-custodial Measures (The Tokyo Rules), adopted on 14 December 1990 by the United Nations General Assembly. *United Nations*. URL: <https://cutt.ly/QtYMzAup> (дата звернення: 15.03.2026).

41. United Nations Standard Minimum Rules for the Administration of Juvenile Justice (The Beijing Rules), adopted on 29 November 1985 by the United Nations General Assembly. *Child Rights Resource Centre*. URL: <https://cutt.ly/dtYMzzKD> (дата звернення: 15.03.2026).

42. Ustawa o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich z dnia 09 czerwca 2022 roku. *Internetowy System Aktów Prawnych*. URL: <https://cutt.ly/UtYMzuZx> (дата звернення: 15.03.2026).

43. Wolthuis A. Restorative Aspects in the Dutch Juvenile Justice System. *International Institute of Restorative Practices*. URL: <https://cutt.ly/HtYMI3hx> (дата звернення: 15.03.2026).

44. Wolthuis A., Stentoumi I. Restorative Justice Practices for Children in Contact with the Law in the Netherlands & Greece. 2023. 46 с. URL: <https://cutt.ly/6tYMIIdqd> (дата звернення: 15.03.2026).

45. Yakymets M. O. The essence of compulsory measures of an educational nature and the practice of their application in Ukraine. *Національні інтереси України*. 2025. № 8 (13). С. 362-372.

46. Youth Courts Act (Jugendgerichtsgesetz). Federal Ministry of Justice and Consumer Protection. URL: <https://cutt.ly/vtYMIjoK> (дата звернення: 15.03.2026).

47. Youth criminal justice act. *Government of Canada*. URL: <https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/y-1.5/FullText.html> (дата звернення: 15.03.2026).

48. Youth Rehabilitation Orders (YROs). Ministry of Justice Consultations. URL: <https://cutt.ly/uthlfp2q> (дата звернення: 15.03.2026).

49. Бараш Є. Ю., Кревсун О. М. Кримінально-виконавчий аспект сутності правового інституту. *Проблеми законності*. 2016. № 132. С. 147-156.

50. Бойко І. Й. Галичина у державно-правовій системі Австрії та Австро-Угорщини (1772-1918): навчальний посібник. Львів: ДНУ імені Івана Франка, 2017. 312 с.
51. Бойко І. Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (ІХ-ХХ ст.): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. Львів: Видавн. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 904 с.
52. Борисов В. І. Фріс П. Л. Засади сучасної кримінально-правової політики України. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2014. Вип. 27. С. 30-38.
53. Британська О. В. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх: генеза, міжнародні аспекти і сучасність України. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2018. Том 29 (68), № 6. С. 101-106.
54. Бугайчук К. Л., Шеремет К. Ю. Правовий статус служби освітньої безпеки національної поліції України. *Право і безпека*. 2025. № 1 (96). С. 78-89.
55. Бурдін В. М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні: монографія. К.: Атіка, 2004. 240 с.
56. Бурдін В. М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. К., 2001. 225 с.
57. Велика українська енциклопедія. Тематичний реєстр гасел з напрямку «Юридичні науки» / Укладачі: Бабка В. Л., Шумило М. М.; за ред. д.і.н., проф. Киридон А. М. К: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2017. 152 с.
58. Вечерова Є. М. Некаральний кримінально-правовий вплив на неповнолітніх в Україні (кримінологічні засади): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2010. 232 с.
59. Вибухи в Івано-Франківську: правоохоронці з'ясували, що росіяни підірвали завербованих підлітків. *Українська правда*. URL: <https://cutt.ly/TtYMRJeY> (дата звернення: 15.03.2026).
60. Вирок Баштанського районного суду Миколаївської області від 26 жовтня 2023 року (справа № 468/723/23). *Єдиний державний реєстр судових*

рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115097919> (дата звернення: 15.03.2026).

61. Вирок Берегівського районного суду Закарпатської області від 04 грудня 2020 року (справа № 297/2543/20). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93485187> (дата звернення: 15.03.2026).

62. Вирок Бориспільського міськрайонного суду Київської області від 05 листопада 2024 року (справа № 359/2098/24). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122971857> (дата звернення: 15.03.2026).

63. Вирок Виноградівського районного суду Закарпатської області від 01 квітня 2021 року (справа № 299/1581/21). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95987542> (дата звернення: 15.03.2026).

64. Вирок Волочиського районного суду Хмельницької області від 01 липня 2025 року (справа № 671/677/25). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/128622385> (дата звернення: 15.03.2026).

65. Вирок Волочиського районного суду Хмельницької області від 01 травня 2025 року (справа № 671/262/25). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127046882> (дата звернення: 15.03.2026).

66. Вирок Дарницького районного суду м. Києва від 04 липня 2023 року (справа № 753/11200/23). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111996312> (дата звернення: 15.03.2026).

67. Вирок Деснянського районного суду м. Києва від 17 лютого 2025 року (справа № 754/15440/24). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125199152> (дата звернення: 15.03.2026).

68. Вирок Дніпровського районного суду м. Києва від 15 грудня 2025 року (справа № 755/11063/25). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/132655719> (дата звернення: 15.03.2026).

69. Вирок Київського районного суду м. Одеси від 29 вересня 2023 року (справа № 947/24085/23). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/113818010> (дата звернення: 15.03.2026).

70. Вирок Київського районного суду м. Харкова від 10 травня 2023 року (справа № 953/3370/23). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/111301248> (дата звернення: 15.03.2026).

71. Вирок Костопільського районного суду Рівненської області від 28 листопада 2024 року (справа № 555/1212/24). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/123429573> (дата звернення: 15.03.2026).

72. Вирок Машівського районного суду Полтавської області від 11 грудня 2023 року (справа № 531/2955/23). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/115556601> (дата звернення: 15.03.2026).

73. Вирок Новоукраїнського районного суду Кіровоградської області від 28 лютого 2023 року (справа № 390/910/21). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/109330322> (дата звернення: 15.03.2026).

74. Вирок Синельниківського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 25 жовтня 2023 року (справа № 191/2133/23). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/114443504> (дата звернення: 15.03.2026).

75. Вирок Старокостянтинівського районного суду Хмельницької області від 29 травня 2025 року (справа № 683/2777/24). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/127708319> (дата звернення: 15.03.2026).

76. Вирок Хмельницького міськрайонного суду Хмельницької області від 06 травня 2025 року (справа № 686/8645/25). *Єдиний державний реєстр судових*

рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127708359> (дата звернення: 15.03.2026).

77. Вирок Хмельницького міськрайонного суду Хмельницької області від 24 червня 2025 року (справа № 686/15756/25). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/130462153> (дата звернення: 15.03.2026).

78. Вирок Центрального районного суду міста Миколаєва від 07 жовтня 2024 року (справа № 490/8613/24). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122138184> (дата звернення: 15.03.2026).

79. Відновне правосуддя – новий підхід реагування на злочин, вчинений неповнолітніми. URL: <https://cutt.ly/9tYMRcHo> (дата звернення: 15.03.2026).

80. Волхауз А., Вірсма Е. Актуальні розробки проектів з відновного правосуддя для неповнолітніх у Нідерландах. *Відновне правосуддя в Україні*. 2008. № 2. С. 68-72.

81. Герасимчук Л. В. Звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності та покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. К., 2013. 243 с.

82. Герасимчук Л. В. Примусові заходи виховного характеру: соціально-правовий аспект. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2012. № 3. С. 49-50.

83. Гончарук О. Вік кримінальної відповідальності як складова ознака суб'єкту злочину: його закріплення в кримінальному праві зарубіжних держав. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. Octombrie 2014. С. 143-147.

84. Гриценко Є. С. Ювенальна пробація як механізм подолання злочинності неповнолітніх. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 2. С. 184-186.

85. Грищук В. К. Форми та стадії реалізації негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності. *Право і суспільство*. 2016. № 4. С. 40-44.

86. Грошевой Ю. М. Освобождение от уголовной ответственности в стадии судебного разбирательства: учебное пособие. Харьков: ХЮИ, 1979. 82 с.

87. Гуртова К. М. Сучасні науково-концептуальні підходи щодо розуміння поняття «комплексний міжгалузевий правовий інститут». *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2024. Вип. 85, ч. 1. С. 46-53.

88. Данькова С. О., Крушинський С. А. Кримінальне процесуальне доказування в судовому провадженні у першій інстанції: монографія. Вінниця: НІЛАН-ЛТД, 2025. 241 с.

89. Державна цільова соціальна програма «Молодь України: покоління стійкості – 2030», затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 02 січня 2026 року № 20. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20-2026-%D0%BF#Text> (дата звернення: 15.03.2026).

90. Драгомерецький М. М. Особливості типології міжгалузевих інститутів сучасного українського права. *Держава та регіони. Серія: Право.* 2022. № 1 (75). С. 118-124.

91. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення (форма № 1) за січень-грудень 2013 року. *Офіс Генерального прокурора.* URL: <https://cutt.ly/ZtYMY1jX> (дата звернення: 15.03.2026).

92. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення (форма № 1) за січень-грудень 2014 року. *Офіс Генерального прокурора.* URL: <https://cutt.ly/ZtYMY1jX> (дата звернення: 15.03.2026).

93. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення (форма № 1) за січень-грудень 2015 року. *Офіс Генерального прокурора.* URL: <https://cutt.ly/ZtYMY1jX> (дата звернення: 15.03.2026).

94. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення (форма № 1) за січень-грудень 2016 року. *Офіс Генерального прокурора.* URL: <https://cutt.ly/ZtYMY1jX> (дата звернення: 15.03.2026).

95. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення (форма № 1) за січень-грудень 2017 року. *Офіс Генерального прокурора.* URL: <https://cutt.ly/ZtYMY1jX> (дата звернення: 15.03.2026).

96. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення (форма № 1) за січень-грудень 2018 року. *Офіс Генерального прокурора*. URL: <https://cutt.ly/ZtYMY1jX> (дата звернення: 15.03.2026).

97. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення (форма № 1) за січень-грудень 2019 року. *Офіс Генерального прокурора*. URL: <https://cutt.ly/ZtYMY1jX> (дата звернення: 15.03.2026).

98. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення (форма № 1) за січень-грудень 2020 року. *Офіс Генерального прокурора*. URL: <https://cutt.ly/ZtYMY1jX> (дата звернення: 15.03.2026).

99. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення (форма № 1) за січень-грудень 2021 року. *Офіс Генерального прокурора*. URL: <https://cutt.ly/ZtYMY1jX> (дата звернення: 15.03.2026).

100. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення (форма № 1) за січень-грудень 2022 року. *Офіс Генерального прокурора*. URL: <https://cutt.ly/ZtYMY1jX> (дата звернення: 15.03.2026).

101. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення (форма № 1) за січень-грудень 2023 року. *Офіс Генерального прокурора*. URL: <https://cutt.ly/ZtYMY1jX> (дата звернення: 15.03.2026).

102. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення (форма № 1) за січень-грудень 2024 року. *Офіс Генерального прокурора*. URL: <https://cutt.ly/ZtYMY1jX> (дата звернення: 15.03.2026).

103. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення (форма № 1) за січень-грудень 2025 року. *Офіс Генерального прокурора*. URL: <https://cutt.ly/ZtYMY1jX> (дата звернення: 15.03.2026).

104. Єдиний звіт про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення (форма № 2) за січень-грудень 2021 року. *Офіс Генерального прокурора*. URL: <https://cutt.ly/JtYMItp7> (дата звернення: 15.03.2026).

105. Єдиний звіт про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення (форма № 2) за січень-грудень 2022 року. *Офіс Генерального прокурора*. URL: <https://cutt.ly/JtYMItp7> (дата звернення: 15.03.2026).

106. Єдиний звіт про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення (форма № 2) за січень-грудень 2023 року. *Офіс Генерального прокурора*. URL: <https://cutt.ly/JtYMItp7> (дата звернення: 15.03.2026).

107. Єдиний звіт про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення (форма № 2) за січень-грудень 2024 року. *Офіс Генерального прокурора*. URL: <https://cutt.ly/JtYMItp7> (дата звернення: 15.03.2026).

108. Єдиний звіт про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення (форма № 2) за січень-грудень 2024 року. *Офіс Генерального прокурора*. URL: <https://cutt.ly/JtYMItp7> (дата звернення: 15.03.2026).

109. Жегунова А. Місце інституту примусових заходів виховного характеру в правовій системі України: проблемні питання. *Новітні кримінально-правові дослідження – 2017: збірник наукових праць / відп. ред. О. В. Козаченко*. Миколаїв: Іліон, 2017. С. 127-130.

110. Журавель Т. В. Соціально-педагогічна робота з неповнолітніми в установах пенітенціарної системи. URL: <https://cutt.ly/PtYMOhZt> (дата звернення: 15.03.2026).

111. Загальна теорія держави і права: підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.

112. Закон України «Про медіацію» від 16 листопада 2021 року. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text> (дата звернення: 15.03.2026).

113. Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» від 24 січня 1995 року. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 15.03.2026).

114. Звіт директора Центральноукраїнського училища соціальної реабілітації про роботу в 2025 році. URL: <https://pusr.kr.ua/zvit-direktora> (дата звернення: 15.03.2026).

115. Звіт про неповнолітніх засуджених (форма № 8) за 2023 рік. *Судова влада України*. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2023 (дата звернення: 15.03.2026).

116. Звіт про неповнолітніх засуджених (форма № 8) за 2024 рік. *Судова влада України*. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2024 (дата звернення: 15.03.2026).

117. Звіт про неповнолітніх засуджених (форма № 8) за 2025 рік. *Судова влада України*. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2025 (дата звернення: 15.03.2026).

118. Звіт судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження (форма № 1-к) за 2021 рік. *Судова влада України*. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvitnist_21 (дата звернення: 15.03.2026).

119. Звіт судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження (форма № 1-к) за 2022 рік. *Судова влада України*. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2022 (дата звернення: 15.03.2026).

120. Звіт судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження (форма № 1-к) за 2023 рік. *Судова влада України*. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2023 (дата звернення: 15.03.2026).

121. Звіт судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження (форма № 1-к) за 2024 рік. *Судова влада України*. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2024 (дата звернення: 15.03.2026).

122. Звіт судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження (форма № 1-к) за 2025 рік. *Судова влада України*. URL:

https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2025 (дата звернення: 15.03.2026).

123. Зіменко О. В. Система права та правова система: поняття та особливості співвідношення. *Вісник Запорізького національного університету*. 2011. № 4. С. 27-34.

124. Ізотенко К. Т. Застосування відновного правосуддя як спосіб захисту прав і свобод людини та їх трансформація в умовах воєнного стану. *Legal Bulletin*. 2025. № 3 (17). С. 155-163.

125. Інструкція з організації роботи підрозділів Національної поліції України із забезпечення безпечного освітнього середовища в закладах загальної середньої освіти, затверджена наказом Міністерства ВС внутрішніх справ України від 01 жовтня 2024 року № 663. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1590-24#Text> (дата звернення: 15.03.2026).

126. Інструкція про медичне обстеження дітей і підлітків, які направляються до загальноосвітніх шкіл та професійних училищ соціальної реабілітації для дітей і підлітків, які потребують особливих умов виховання, затверджена наказом Міністерства охорони здоров'я та Міністерства освіти України від 05 травня 1997 року № 137/131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0328-97#Text> (дата звернення: 15.03.2026).

127. Інформаційний лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про практику здійснення судами кримінального провадження щодо неповнолітніх» від 16 січня 2017 року № 223-66/0/4-17. URL: <https://zib.com.ua/ua/print/127476.html> (дата звернення: 15.03.2026).

128. Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права: підручник. К.: Кондор, 2006. 477 с.

129. Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей. Страсбург: Видавництво Ради Європи, 2013. 94 с. URL: <https://rm.coe.int/16804c2188> (дата звернення: 15.03.2026).

130. Книженко О. О. Загальна та спеціальна превенції та їх вплив на кримінально-правові санкції. *Форум права*. 2011. № 2. С. 404-409.
131. Коваленко А. В. Теоретико-правовий аналіз поняття та принципів кримінологічної політики держави. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 2. С. 195-197.
132. Ковальчук С. О. Застосування примусових заходів виховного характеру. *Право.ua*. 2026. № 1. С. 387-396.
133. Ковальчук С. О., Фелик О. В. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям. *Право.ua*. 2024. № 4. С. 378-383.
134. Ковальчук С. О., Фелик О. В. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею особи на поруки. *Право.ua*. 2025. № 2. С. 247-253.
135. Козаченко О. В. Кримінально-правові заходи: культуро-антропологічний вимір: монографія. Миколаїв: Іліон, 2011. 504 с.
136. Козаченко О. В. Поняття та властивості кримінально-правових заходів. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2015. Том XVI. С. 87-95.
137. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Верховна Рада України*. URL: [http://http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-вр](http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-вр) (дата звернення: 15.03.2026).
138. Концепція безпеки закладів освіти, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 07 квітня 2023 року № 301-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/301-2023-%D1%80#Text> (дата звернення: 15.03.2026).
139. Кравчук С. Й. Історичний аспект становлення інституту кримінальної відповідальності неповнолітніх. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. Вип. 76, ч. 2. С. 113-118.
140. Красницький І. В. Кримінальна відповідальність як інститут кримінального права Франції та України: порівняльний аналіз. Львів: ЛьвДУВС, 2008. 232 с.

141. Крестовська Н. Ювенальна відповідальність: до постановки проблеми. *Актуальні проблеми держави і права*. 2004. Вип. 24. С. 31-35.
142. Крестовська Н. М. Ювенальне право України: генезис та сучасний стан: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2008. 32 с.
143. Кримінальне право України. Загальна частина: навчальний посібник / за ред. О. М. Омельчука. К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. 208 с.
144. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / А. А. Васильєв, Є. О. Гладкова, О. О. Житний та ін.; за заг. ред. О. М. Литвинова. Харків, 2020. 428 с.
145. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / колектив авторів; за заг. ред. В. Я. Конопельського, В. О. Меркулової. Одеса: ОДУВС, 2021. 452 с.
146. Кримінальне право України. Загальна частина: тексти лекцій: навчально-методичний посібник / А. Я. Берш, В. П. Кедик, Е. Е. Кузьмін та ін.; за заг. ред. Н. А. Мирошніченко, Є. Л. Стрельцова. Одеса: Астропрінт, 2022. 328 с.
147. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 4-те вид., переробл. і допов. Х.: Право, 2010. 456 с.
148. Кримінальний кодекс України від 05 квітня 2001 року. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n649> (дата звернення: 15.03.2026).
149. Кримінальний кодекс УРСР від 28 грудня 1960 року. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2001-05#Text> (дата звернення: 15.03.2026).
150. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 15.03.2026).

151. Кримінально-виконавчий кодекс України від 11 липня 2003 року. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text> (дата звернення: 15.03.2026).

152. Крушинський С. А. Примирення потерпілого і підозрюваного (обвинуваченого) як передумова альтернативного вирішення кримінальних конфліктів. *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні: Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Чернівці, 31 жовтня 2025 року). Чернівці: ЧНУ імені Федьковича, 2025. С. 309-313.

153. Крушинський С. А. Проблема визначення подання доказів як інституту кримінального процесуального права. *Форум права*. 2013. № 1. С. 532-536.

154. Крушинський С. А., Данькова С. О. Застосування примусових заходів виховного характеру: кримінально-процесуальний аспект *Національні інтереси України*. 2026. № 2 (19). С. 882-893.

155. Крушинський С. А., Данькова С. О. Обґрунтування і мотивування судових рішень у структурі кримінального процесуального доказування в суді першої інстанції. *Слово національної школи суддів України*. 2024. № 3. С. 145-157.

156. Кузьменко О. В. Примусові заходи виховного характеру як інститут кримінального права України. *Вісник Національного технічного університету «ХПІ»*. Серія: *Актуальні проблеми розвитку українського суспільства*. 2018. № 4 (1280). С. 7-22.

157. Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. Історія держави і права України: навч. посібник. К.: Атіка, 2001. 318 с.

158. Лисодед О. В. Служба пробації Латвії: правові засади діяльності. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 3. С. 273-280.

159. Мальована Я. П. Засоби правового та виховного впливу на неповнолітніх правопорушників на західноукраїнських землях (кінець XVIII – початок XX століття). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: *Юриспруденція*. 2015. № 18, том 1. С. 21-25.

160. Меркулова В. О. Кримінальна відповідальність та заходи кримінально-правового впливу: проблеми чинного кримінального та кримінально-процесуального законодавства. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2013. № 2. С. 193-196.

161. Музика А. А. Примусові заходи медичного і виховного характеру. К.: НАВСУ, 1997. 125 с.

162. Навроцька В. В. Особливі порядки кримінального провадження: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2021. 177 с.

163. Назимко Є. С. Кримінально-правовий інститут: загальнотеоретичний підхід до характеристики та аналіз базових ознак. *Європейські перспективи*. 2016. № 1. С. 115-127.

164. Назимко Є. С., Пономарьова Т. І. Звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування у кримінальному та кримінально-виконавчому праві України та Польщі: монографія. Київ: ВД «Дакор», 2018. 332 с.

165. Наказ Міністерства освіти і науки України «Про евакуацію вихованців Комишуваської школи соціальної реабілітації» від 05 березня 2022 року № 234. URL: <https://surl.li/unyzou> (дата звернення: 15.03.2026).

166. Наказ Міністерства юстиції України і Генеральної прокуратури України «Про реалізацію пілотного проекту «Програма відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення» від 21 січня 2019 року № 172/5/10. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0087-19/ed20200814#Text> (дата звернення: 15.03.2026).

167. Наказ Міністерства юстиції України, Міністерства внутрішніх справ України і Генеральної прокуратури України «Про реалізацію пілотного проекту «Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є підозрюваними, обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення»» від 22 липня 2024 року № 2176/5/501/176. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1116-24#Text> (дата звернення: 15.03.2026).

168. Наказ Офісу Генерального прокурора, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства юстиції України, Міністерства соціальної політики України «Про запровадження та реалізацію пілотного проєкту щодо імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, у практичну діяльність» від 01 червня 2023 року № 150/445/2077/5/187. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0150905-23#Text> (дата звернення: 15.03.2026).

169. Налуцишин В. В., Налуцишин В. В., Налуцишин Р. В. Примусові заходи виховного характеру: зарубіжний досвід застосування. *Наукові інновації та передові технології*. 2026. № 4 (56). С. 3344-3354.

170. Національна програма «Діти України», затверджена указом Президента України від 18 січня 1996 року № 63/96. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/63/96#Text> (дата звернення: 15.03.2026).

171. Несинова С. В. Державно-правовий механізм захисту прав неповнолітніх в Українській РСР (60-і – поч. 80-х рр. XX ст.): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. К., 2005. 230 с.

172. Нікіфорова Т. І. Застосування заходів кримінально-правового характеру до неповнолітніх. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2023. № 9 (15). С. 494-508.

173. Нікіфорова Т. І. Теорія і практика застосування заходів кримінально-правового характеру: навчальний посібник. Хмельницький: ХУУП імені Леоніда Юзькова, 2020. 175 с.

174. Опацький Р. М. Ювенальна політика: поняття та зміст. *Право і суспільство*. 2012. № 1. С. 37-40.

175. Опольська Н. М. Права дитини в Україні: монографія, 2-ге видання, перероблене та доповнене. Вінниця: ВНАУ, 2019. 289 с.

176. Орловська Н. А. Осудність та її види (порівняльний аналіз законодавства України та інших держав): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2001. 20 с.

177. Палюх Л. М. З історії становлення та розвитку інституту застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх у кримінальному судочинстві України. *Науковий вісник Львівського юридичного інституту. Серія юридична*. 2005. Вип. 2. С. 118-127.

178. Палюх Л. М. Провадження у справах про застосування примусових заходів виховного характеру: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Львів, 2006. 231 с.

179. Парасюк М. В. Примусові заходи виховного характеру у системі заходів кримінально-правового впливу щодо неповнолітніх: погляд на проблему. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 4. С. 467-470.

180. Положення про комісії в справах неповнолітніх Української РСР, затверджене Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 26 серпня 1967 року № 283-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/283-07#Text> (дата звернення: 15.03.2026).

181. Положення про професійне училище соціальної реабілітації, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 13 жовтня 1993 року № 859 (у ред. постанови Кабінету Міністрів України від 8 серпня 2012 року № 734). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/859-93-п#n41> (дата звернення: 15.03.2026).

182. Положення про школу соціальної реабілітації, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 13 жовтня 1993 року № 859 (у ред. постанови Кабінету Міністрів України від 8 серпня 2012 року № 734). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/859-93-п#n41> (дата звернення: 15.03.2026).

183. Пономаренко Ю. А. Форми реалізації кримінальної відповідальності за кримінальним законодавством України. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. «Право»*. 2013. Вип. 20. С. 65-72.

184. Пономарьова Т. І. Звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування в Україні та Польщі: порівняльний аналіз: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2016. 21 с.

185. Постанова Кабінету Міністрів України «Про організацію діяльності спеціальних закладів освіти для дітей і підлітків, які потребують особливих умов виховання» від 13 жовтня 1993 року № 859. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/859-93-%D0%BF#Text> (дата звернення: 15.03.2026).

186. Постанова колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 11 лютого 2021 року (справа № 161/20070/19). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94874087> (дата звернення: 15.03.2026).

187. Постанова колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 10 червня 2021 року (справа № 303/2121/19). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97657196> (дата звернення: 15.03.2026).

188. Постанова колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 23 січня 2020 року (справа № 455/1490/17). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87179296> (дата звернення: 15.03.2026).

189. Постанова колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 26 жовтня 2021 року (справа № 461/2728/20). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100704546> (дата звернення: 15.03.2026).

190. Постанова колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 08 листопада 2018 року (справа № 686/19368/16-к). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77763887> (дата звернення: 15.03.2026).

191. Постанова колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 27 листопада 2018 року (справа № 442/4031/17). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78276622> (дата звернення: 15.03.2026).

192. Постанова колегії суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 05 вересня 2024 року (справа № 166/37/24). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121502750> (дата звернення: 15.03.2026).

193. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру» від 15 травня 2006 року № 2. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-06#Text> (дата звернення: 15.03.2026).

194. Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. / Пам'ятки політико-правової культури України; ред. кол. О. М. Мироненко, К. А. Вислобоков, І. Б. Усенко, В. В. Цветков, Ю. С. Шемшученко. К., 1997. 547 с.

195. Продан Т. В., Дякур М. Д. Кримінологічна характеристика злочинності неповнолітніх. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2024. Вип. 86, ч. 4. С. 344-349.

196. Проект Кримінального кодексу України (текст станом на 22 лютого 2026 року). URL: surl.luh.gov.ua/lnmpir (дата звернення: 15.03.2026).

197. Пунда О. О. Право на виховання у системі особистих немайнових прав особи. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2003. Вип. 12. С. 106-112.

198. Пунда О. О. Правосуддя дружнє до дитини та альтернативні види примусових заходів виховного характеру. *Наукові інновації та передові технології*. 2026. № 4 (56). С. 3437-3447.

199. Рабінович П. М. Основи теорії та філософії права: навч. посібник. Львів: Видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2021. 256 с.

200. Ромовська З. В. Сімейний кодекс України: науково-практичний коментар. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 532 с.

201. Саблук С. Організаційно-правові заходи протидії дитячій злочинності в УРСР у 1930–1950 рр. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 10. С. 232-236.
202. Савченко Л. А. Особисті права та обов'язки батьків і дітей за сімейним законодавством України: автореф. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. К., 1997. 27 с.
203. Семерак О. С., Семерак І. О. Відновне правосуддя в Україні в контексті нового Кримінального процесуального кодексу України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2014. Вип. 28 (3). С. 110-114.
204. Семчишин О. Р. Відновне правосуддя: перспективи інституціоналізації в українському суспільстві. *Наукові записки НаУКМА. Серія Соціологічні науки*. 2010. Т. 109. С. 37-40.
205. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> (дата звернення: 15.03.2026).
206. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник. Х.: Консум, 2001. 656 с.
207. Соловій Я. І. Межі кримінальної відповідальності: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2004. 222 с.
208. Стандарти правосуддя, дружнього до дитини, та їх втілення в Україні (кримінальний аспект). Звіт про результати моніторингу судових процесів в Україні. 2021. 106 с. URL: <https://surl.li/pgwprvu> (дата звернення: 15.03.2026).
209. Статути Великого князівства Литовського: у 3-х томах. Том II. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2003. 560 с.
210. Стратонов В. Етапи і напрями становлення та реформування кримінального судочинства. *Вісник прокуратури*. 2007. № 9. С. 115-121.

211. Суховіліна А. О. Реабілітація як самостійний процесуально-правовий інститут. *Право і безпека*. 2011. № 4. С. 138-141.
212. Сухонос В. В., Сухонос В. В. (мол.), Білокінь Р. М., Бондаренко О. С. Кримінальне право України (Загальна частина): підручник / за заг. ред. В. В. Сухоноса. Суми: Університетська книга, 2024. 476 с.
213. Теорія держави та права: навч. посіб. / Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.; за заг. ред. С. Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова. К.: НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.
214. Терлюк І. Я. Огляд історії кримінального права України: навч. посібник. Львів: Ліга-Прес, 2007. 92 с.
215. Тополевський Р. Б., Федіна Н. В. Теорія держави і права: навч. посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2020. 268 с.
216. У Тернополі затримали школярку – вона ледве не вчинила теракт через шантаж росіян. *Бабель*. URL: <https://surl.li/ovcfem> (дата звернення: 15.03.2026).
217. Уголовное уложение 1903 года. URL: <https://surl.li/csntfp> (дата звернення: 15.03.2026).
218. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. URL: <https://surl.li/szgrgv> (дата звернення: 15.03.2026).
219. Устав о наказаниях, налагаемых мировыми судьями. URL: <https://surl.li/wcrmuz> (дата звернення: 15.03.2026).
220. Устрицька Н. І. Форми реалізації кримінальної відповідальності: деякі міркування. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2016. Вип. 1 (4). С. 50-53.
221. Ухвала Вінницького міського суду Вінницької області від 19 лютого 2025 року (справа № 127/610/24). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125331278> (дата звернення: 15.03.2026).

222. Ухвала Вінницького міського суду Вінницької області від 29 травня 2024 року (справа № 127/3355/24). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119377655> (дата звернення: 15.03.2026).

223. Ухвала Доманівського районного суду Миколаївської області від 11 лютого 2025 року (справа № 475/1479/24). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125063679> (дата звернення: 15.03.2026).

224. Ухвала Дубровицького районного суду Рівненської області від 13 січня 2026 року (справа № 561/1241/25). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/133400439> (дата звернення: 15.03.2026).

225. Ухвала колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 17 червня 2021 року (справа № 755/5393/19). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97736487> (дата звернення: 15.03.2026).

226. Ухвала Луцького міськрайонного суду Волинської області від 12 грудня 2024 року (справа № 161/21299/24). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123832079> (дата звернення: 15.03.2026).

227. Ухвала Солом'янського районного суду м. Києва від 11 листопада 2025 року (справа № 760/15121/24). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123832079> (дата звернення: 15.03.2026).

228. Ухвала Суворовського районного суду м. Одеси від 01 квітня 2024 року (справа № 523/5226/24). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118128751> (дата звернення: 15.03.2026).

229. Ухвала Теофіпольського районного суду Хмельницької області від 22 квітня 2025 року (справа № 685/1220/24). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126904202> (дата звернення: 15.03.2026).

230. Ухвала Тетіївського районного суду Київської області від 10 серпня 2023 року (справа № 940/669/23). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112748737> (дата звернення: 15.03.2026).

231. Ухвала Южноукраїнського міського суду Миколаївської області від 04 серпня 2023 року (справа № 486/489/22). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112629251> (дата звернення: 15.03.2026).

232. Фріс П. Л. Кримінально-правова політика України: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. К., 2005. 440 с.

233. Хмелевська Н. Реінтеграція неповнолітніх в ювенальній юстиції. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 4. С. 430-434.

234. Хмелевська Н. В. Концепція розвитку ювенальної юстиції в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2025. Вип. 87 (4). С. 152-158.

235. Центральноукраїнське училище соціальної реабілітації. Історична довідка. URL: <https://pusr.kr.ua/istorychna-dovidka> (дата звернення: 15.03.2026).

236. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 15.03.2026).

237. Цуркан-Сайфуліна Ю. В. Примусові заходи виховного характеру: правова природа та види. *Київський часопис права*. 2025. № 2. С. 380-387.

238. Шевченко Я. Правова природа і підстави застосування примусових заходів виховного характеру. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2014. № 5 (38). С. 11-18.

239. Шморгун В. О. Застосування примусових заходів виховного характеру у виді застереження: ефективність та доцільність застосування при звільненні від покарання. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: Право*. 2024. Вип. 82, ч. 3. С. 47-52.

240. Шуп'яна М. Ю. Система покарань за австрійським кримінальним кодексом 1852 р. та практика їх застосування у Східній Галичині: монографія. Львів, 2017. 252 с.

241. Юридична відповідальність: проблеми виключення та звільнення / Колектив авторів. Відп. ред. Ю. В. Баулін. Донецьк: ПП «ВД «Кальміус», 2013. 424 с.

242. Юхно О. О. Особливості матеріального та процесуального права при застосуванні примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх. *Форум права*. 2022. № 1. С. 38-49.

243. Якимець М. О. Соціальна зумовленість застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх. Актуальні проблеми юридичної науки. Політико-правові передумови європейської та євроатлантичної інтеграції України: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції «Двадцять другі осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 13 жовтня 2023 року). Хмельницький: ХУУП імені Леоніда Юзькова, 2023. С. 289-291.

244. Якимець М. О. Відповідальність неповнолітніх за кримінальні правопорушення: досвід Франції. *Розвиток правової системи України в контексті євроінтеграційних прагнень*: матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції для молодих вчених з міжнародною участю, присвяченої тижню права (м. Луцьк, 10 грудня 2025 року). Луцьк, 2026. С. 379-383.

245. Якимець М. О. Досвід правового регулювання застосування примусових заходів виховного характеру у ФРН. *Теоретико-прикладні проблеми юридичної науки на сучасному етапі реформування кримінальної юстиції*: збірник тез міжнародної науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 26 червня 2023 року). Хмельницький: ХУУП імені Леоніда Юзькова, 2023. С. 28-30.

246. Якимець М. О. Застосування примусових заходів виховного характеру: досвід європейських держав. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2026. № 1 (43). С. 1145-1157.

247. Якимець М. О. Кримінально-правове реагування на злочинність неповнолітніх: статистичний аналіз судової практики. *Перспективи розвитку науки, освіти і суспільства в Україні та світі: збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції* (м. Полтава, 12 січня 2026 року). Полтава: ЦФЕНД, 2026. С. 37-38.

248. Якимець М. О. Окремі проблеми практики звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності і покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру. *Актуальні проблеми юридичної науки. Забезпечення правопорядку в Україні та світі: виклики сьогодення: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції «Двадцять треті осінні юридичні читання»* (м. Хмельницький, 18 жовтня 2024 року). Хмельницький: ХУУП імені Леоніда Юзькова, 2024. С. 200-201.

249. Якимець М. О. Підстави застосування примусових заходів виховного характеру в Україні. *Integration of Science and Innovation for Sustainable Development: Proceedings of the International Scientific Conference* (Utrecht, Netherlands, 21 August 2025). Bookmundo, 2025. С. 93-95.

250. Якимець М. О. Практична реалізація доктрини відновного правосуддя в системі сучасної ювенальної юстиції. *Теоретико-прикладні проблеми юридичної науки на сучасному етапі реформування кримінальної юстиції: збірник тез міжнародної науково-практичної конференції* (м. Хмельницький, 10 травня 2024 року). Хмельницький: ХУУП імені Леоніда Юзькова, 2024. С. 107-109.

251. Якимець М. О. Проблема визначення застосування примусових заходів виховного характеру як правового інституту. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2025. Вип. 87, ч. 3. С. 370-375.

252. Якимова С. В. Особливості кримінологічної характеристики злочинів неповнолітніх. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2015. № 827. С. 292-299.

253. Ямкова О. О. Примусові заходи виховного характеру: правова природа і види: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2004. 22 с.

254. Ямкова О. О. Примусові заходи виховного характеру: правова природа і види: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2004. 251 с.

255. Яценко С. Чи відповідає Конституції України інститут звільнення від кримінальної відповідальності? *Право України*. 2011. № 9. С. 158-165.

256. Яцун О. С. Особливості кримінального покарання неповнолітніх: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2009. 20 с.

257. Яценко А. М. Примусові заходи виховного характеру в системі заходів кримінально-правового реагування на злочинні прояви у сфері громадської безпеки. *Кримінально-правові та кримінологічні засоби протидії злочинам проти громадської безпеки та публічного порядку: збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 18 квітня 2019 року)*. Харків: ХНУВС, 2019. С. 240-243.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Якимець М. О. Проблема визначення застосування примусових заходів виховного характеру як правового інституту. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2025. Вип. 87, ч. 3. С. 370-375.

DOI: 10.24144/2307-3322.2025.87.3.56

URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/03/58.pdf>

2. Yakymets M. O. The essence of compulsory measures of an educational nature and the practice of their application in Ukraine. *Національні інтереси України*. 2025. № 8 (13). С. 362-372.

DOI: 10.52058/3041-1793-2025-8(13)-362-372

URL: <https://perspectives.pp.ua/index.php/niu/article/view/27406/27370>

3. Якимець М. О. Застосування примусових заходів виховного характеру: досвід європейських держав. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2026. № 1 (43). С. 1145-1157.

DOI: 10.52058/2786-6300-2026-1(43)-1145-1157

URL: <https://perspectives.pp.ua/index.php/sn/article/view/35356/35337>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

4. Якимець М. О. Досвід правового регулювання застосування примусових заходів виховного характеру у ФРН. *Теоретико-прикладні проблеми юридичної науки на сучасному етапі реформування кримінальної юстиції: збірник тез міжнародної науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 26 червня 2023 року)*. Хмельницький: ХУУП імені Леоніда Юзькова, 2023. С. 28-30.

5. Якимець М. О. Соціальна зумовленість застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх. *Актуальні проблеми юридичної науки. Політико-правові передумови європейської та євроатлантичної інтеграції України*: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції «Двадцять другі осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 13 жовтня 2023 року). Хмельницький: ХУУП імені Леоніда Юзькова, 2023. С. 289-291.

6. Якимець М. О. Практична реалізація доктрини відновного правосуддя в системі сучасної ювенальної юстиції. *Теоретико-прикладні проблеми юридичної науки на сучасному етапі реформування кримінальної юстиції*: збірник тез міжнародної науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 10 травня 2024 року). Хмельницький: ХУУП імені Леоніда Юзькова, 2024. С. 107-109.

7. Якимець М. О. Окремі проблеми практики звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності і покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру. *Актуальні проблеми юридичної науки. Забезпечення правопорядку в Україні та світі: виклики сьогодення*: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції «Двадцять треті осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 18 жовтня 2024 року). Хмельницький: ХУУП імені Леоніда Юзькова, 2024. С. 200-201.

8. Якимець М. О. Підстави застосування примусових заходів виховного характеру в Україні. *Integration of Science and Innovation for Sustainable Development: Proceedings of the International Scientific Conference (Utrecht, Netherlands, 21 August 2025)*. Bookmundo, 2025. С. 93-95.

9. Якимець М. О. Відповідальність неповнолітніх за кримінальні правопорушення: досвід Франції. *Розвиток правової системи України в контексті євроінтеграційних прагнень*: матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції для молодих вчених з міжнародною участю, присвяченої тижню права (м. Луцьк, 10 грудня 2025 року). Луцьк, 2026. С. 379-383.

10. Якимець М. О. Кримінально-правове реагування на злочинність неповнолітніх: статистичний аналіз судової практики. *Перспективи розвитку науки, освіти і суспільства в Україні та світі: збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції* (м. Полтава, 12 січня 2026 року). Полтава: ЦФЕНД, 2026. С. 37-38.

ПРОЕКТ ЗАКОНУ УКРАЇНИ**«Про внесення змін та доповнень до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України» (щодо удосконалення регулювання застосування примусових заходів виховного характеру)**

Верховна Рада України постановляє:

I. Внести зміни до Кримінального кодексу України (Відомості Верховної Ради України, 2001, №№ 25-26, ст. 131):

1) статтю 97 викласти у такій редакції:

«Стаття 97. Застосування до неповнолітнього примусових заходів виховного характеру

1. Неповнолітнього, який вперше вчинив кримінальний проступок або нетяжкий злочин, може бути звільнено від кримінальної відповідальності, якщо буде визнано, що внаслідок щирого розкаяння та подальшої бездоганної поведінки його виправлення можливе без притягнення до кримінальної відповідальності. У цьому випадку суд застосовує до неповнолітнього примусові заходи виховного характеру, передбачені статтею 97-1 цього Кодексу.

2. Примусові заходи виховного характеру, передбачені статтею 97-1 цього Кодексу, суд застосовує до особи, яка після досягнення одинадцятирічного віку, але до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною цього Кодексу.

3. До неповнолітнього може бути застосовано декілька примусових заходів виховного характеру, передбачених статтею 97-1 цього Кодексу. Тривалість застосування примусових заходів виховного характеру встановлюється судом, який їх призначає.

4. У разі ухилення неповнолітнього, який вчинив кримінальне правопорушення, від застосування до нього примусових заходів виховного характеру ці заходи скасовуються і він притягується до кримінальної відповідальності або застосовуються більш суворі примусові заходи виховного характеру.

5. У разі ухилення неповнолітнього, який після досягнення одинадцятирічного віку, але до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинив суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною цього Кодексу, від застосування до нього примусових заходів виховного характеру до нього застосовуються більш суворі примусові заходи виховного характеру».

2) доповнити Кодекс статтею 97-1 такого змісту:

«Стаття 97-1. Види примусових заходів виховного характеру

1. До неповнолітніх можуть бути застосовані такі примусові заходи виховного характеру:

1) застереження;

2) передання неповнолітнього під нагляд батьків, осіб, які їх замінюють, інших членів сім'ї чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за їх згодою;

3) поміщення неповнолітнього у прийомну сім'ю, яка пройшла навчання з догляду за неповнолітніми;

4) встановлення профілактичного нагляду за неповнолітнім із залученням офіцера служби освітньої безпеки;

5) покладення на неповнолітнього обов'язку пройти визначені корекційні або навчальні програми (курси), або курс лікування;

6) покладення на неповнолітнього обов'язку відшкодування заподіяної майнової або моральної шкоди;

7) покладення на неповнолітнього обов'язку усунути своєю працею завдану майнову шкоду або виконати суспільно корисні роботи;

8) обмеження дозвілля та встановлення певних заборон щодо поведінки неповнолітнього;

9) направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків.

2. Застереження полягає у роз'ясненні судом неповнолітньому характеру і наслідків його діянь, оголошенні осуду за ці діяння, а також попередженні про більш суворі правові наслідки, які можуть настати в разі повторного вчинення ним кримінального правопорушення чи суспільно небезпечного діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною цього Кодексу. Застереження може бути застосоване як самостійний примусовий захід виховного характеру або у поєднанні з іншими заходами.

3. Неповнолітній може бути переданий під нагляд батьків, осіб, які їх замінюють, або інших членів сім'ї на строк від шести місяців до трьох років, але не довше, ніж до досягнення неповнолітнім вісімнадцятирічного віку. Такий примусовий захід виховного характеру може бути застосований, якщо батьки, особи, які їх замінюють, або інші члени сім'ї погоджуються на здійснення нагляду за неповнолітнім, не мають негативного впливу на нього та мають можливість забезпечити сприятливі умови для розвитку його особистості. Неповнолітній також може бути переданий під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою на строк від шести місяців до трьох років, але не довше, ніж до досягнення неповнолітнім вісімнадцятирічного віку.

Передання неповнолітнього під нагляд батьків, осіб, які їх замінюють, інших членів сім'ї чи під нагляд педагогічного або трудового колективу не може поєднуватись із направленням неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків.

4. Суд має право помістити неповнолітнього у прийомну сім'ю, яка пройшла навчання з догляду за неповнолітніми у порядку, передбаченому Кабінетом Міністрів України, на строк від шести місяців до трьох років, але не довше, ніж до досягнення неповнолітнім вісімнадцятирічного віку. Такий

примусовий захід виховного характеру застосовується за згодою членів прийомної сім'ї за умови, що неповнолітній не має батьків або вони негативно впливають на його виховання і розвиток.

Поміщення неповнолітнього у прийомну сім'ю, яка пройшла навчання з догляду за неповнолітніми, не може поєднуватись із направленням неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків.

5. Суд має право встановити профілактичний нагляд за неповнолітнім із залученням офіцера служби освітньої безпеки під час перебування неповнолітнього у закладі середньої освіти на строк від шести місяців до трьох років, але не довше, ніж до закінчення навчання у закладі середньої освіти та досягнення неповнолітнім вісімнадцятирічного віку. У разі застосування такого примусового заходу виховного характеру офіцер служби освітньої безпеки уповноважений періодично перевіряти присутність неповнолітнього у закладі середньої освіти, контролювати його поведінку, проводити профілактичні бесіди.

6. Суд має право покласти на неповнолітнього обов'язок пройти визначені судом корекційні або навчальні програми (курси), зокрема, з правил поведінки учнів у закладах середньої освіти, правил безпеки дорожнього руху, протидії булінгу, контролю агресії та інші. Суд також має право покласти на неповнолітнього обов'язок пройти курс лікування від алкогольної залежності, наркоманії, залежності від токсичних речовин або захворювання, що передається статевим шляхом.

7. Покладення на неповнолітнього обов'язку відшкодування заподіяної майнової або моральної шкоди може застосовуватися за умови, що неповнолітній досяг чотирнадцятирічного віку і має майно, кошти або заробіток. Застосовуючи цей примусовий захід виховного характеру, суд визначає розмір шкоди, що підлягає відшкодуванню неповнолітнім, а також строк, протягом якого таке відшкодування повинно бути здійснене.

Покладення на неповнолітнього обов'язку усунути своєю працею завдану майнову шкоду може застосовуватися за умови, що неповнолітній досяг чотирнадцятирічного віку і спроможний своєю працею усунути заподіяну шкоду. Застосовуючи цей примусовий захід виховного характеру, суд визначає, які роботи повинен виконати неповнолітній для усунення заподіяної шкоди і визначає строк, протягом якого такі роботи повинні бути виконані.

8. Суд має право за згодою неповнолітнього, який досяг чотирнадцятирічного віку покласти на нього обов'язок безоплатно у вільний від навчання час виконати інші суспільно корисні роботи в установах охорони здоров'я, опіки та піклування або інших державних, комунальних установах чи громадських організаціях, робота в яких може мати виховний характер. Такий обов'язок може покладатися на строк від двадцяти до ста годин і виконуватися не більш як дві години на день.

9. Суд має право на строк від шести місяців до трьох років, але не довше, ніж до досягнення неповнолітнім вісімнадцятирічного віку, обмежити дозвілля та встановити певні заборони щодо поведінки неповнолітнього, зокрема: перебувати поза місцем проживання у певний час; перебувати у певних місцях без супроводу батьків або осіб, які їх замінюють; відвідувати місця, що негативно впливають на поведінку неповнолітнього; спілкуватися з особами, які негативно впливають на поведінку неповнолітнього; займатися певним видом діяльності; керувати транспортним засобом; вживати спиртні напої, наркотичні засоби, психотропні речовини або їх аналоги; грати в азартні ігри та інші.

Обмеження дозвілля та встановлення певних заборон щодо поведінки неповнолітнього може бути застосоване як самостійний примусовий захід виховного характеру або у поєднанні з іншими заходами, але не може поєднуватись із направленням неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків.

10. З урахуванням особи неповнолітнього, ступеня тяжкості кримінального правопорушення чи суспільно небезпечного діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною цього Кодексу, суд має право направити неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків на строк від шести місяців до трьох років».

3) статтю 105 вилучити.

II. Внести зміни до Кримінального процесуального кодексу України (Відомості Верховної Ради України, 2013, №№ 9-13, ст. 88):

1) статтю 497 викласти у такій редакції:

«Стаття 497. Порядок застосування до неповнолітнього обвинуваченого примусових заходів виховного характеру

1. Якщо під час досудового розслідування прокурор дійде висновку про можливість виправлення неповнолітнього, який обвинувачується у вчиненні вперше кримінального проступку або нетяжкого злочину без притягнення до кримінальної відповідальності, він складає клопотання про звільнення неповнолітнього обвинуваченого від кримінальної відповідальності із застосуванням до нього примусових заходів виховного характеру і надсилає його до суду.

2. Клопотання про звільнення неповнолітнього обвинуваченого від кримінальної відповідальності із застосуванням до нього примусових заходів виховного характеру може бути складене і надіслане до суду за умови, що неповнолітній обвинувачений та його законний представник проти цього не заперечують.

3. Під час судового розгляду суд за наявності підстав, передбачених частиною першою статті 97 Кримінального кодексу України, може прийняти рішення про звільнення неповнолітнього обвинуваченого від кримінальної відповідальності із застосуванням до нього примусових заходів виховного характеру».

ДЕРЖАВНА СУДОВА АДМІНІСТРАЦІЯ УКРАЇНИ

ТЕРИТОРІАЛЬНЕ УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВНОЇ СУДОВОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ УКРАЇНИ В ХМЕЛЬНИЦЬКІЙ ОБЛАСТІ

вул. Соборна, 75, м. Хмельницький, 29000, тел.: (0382)658297, факс: (0382)702565
e-mail: inbox@km.court.gov.ua, web: <http://www.km.court.gov.ua>, код ЄДРПОУ: 26293548

зв. державне архів р. № 405/26-Вин.

А К Т

про реалізацію результатів дисертації Якимець М.О. на тему «Кримінально-правова характеристика примусових заходів виховного характеру, які застосовуються до неповнолітніх»

Цим актом засвідчую, що результати дисертаційного дослідження, розроблені Якимець Мариною Олександрівною за темою «Кримінально-правова характеристика примусових заходів виховного характеру, які застосовуються до неповнолітніх» враховані у діяльності Територіального управління Державної судової адміністрації України в Хмельницькій області.

Зокрема, висновки і рекомендації дисертантки можуть бути враховані суддями під час розгляду кримінальних проваджень про кримінальні правопорушення, вчинені неповнолітніми, та призначення їм примусових заходів виховного характеру. Заслуговує на увагу авторське бачення системи примусових заходів виховного характеру, що істотно розширює перелік таких заходів. Реалізація відповідної ідеї дала б можливість більш гнучко і ефективно підходити до застосування виховного впливу на неповнолітніх правопорушників. В роботі розвиваються ідеї впровадження міжнародних стандартів ювенальної юстиції, зокрема, забезпечення найкращих інтересів дитини, що є актуальним на сьогоднішній день.

У дисертаційному дослідженні констатовано окремі недоліки чинного кримінального законодавства в частині регулювання примусових заходів виховного характеру. Зокрема, варті уваги пропозиції щодо уніфікації кримінального та цивільного законодавства в частині можливості застосування примусового заходу виховного характеру у вигляді покладення обов'язку відшкодування шкоди до неповнолітнього, який досяг 14 років, адже

саме з цього віку (а не з 15 років) особа набуває неповну цивільну дієздатність.

Як з теоретичної, так і з практичної точки зору варті уваги такі надані наукові публікації дисертантки:

1. Якимець М. О. Проблема визначення застосування примусових заходів виховного характеру як правового інституту. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2025. Вип. 87, ч. 3. С. 370-375.

2. Yakymets M. O. The essence of compulsory measures of an educational nature and the practice of their application in Ukraine. *Національні інтереси України*. 2025. № 8 (13). С. 362-372.

3. Якимець М. О. Застосування примусових заходів виховного характеру: досвід європейських держав. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2026. № 1 (43). С. 1145-1157.

4. Якимець М. О. Досвід правового регулювання застосування примусових заходів виховного характеру у ФРН. *Теоретико-прикладні проблеми юридичної науки на сучасному етапі реформування кримінальної юстиції*: збірник тез міжнародної науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 26 червня 2023 року). Хмельницький: ХУУП імені Леоніда Юзькова, 2023. С. 28-30.

5. Якимець М. О. Соціальна зумовленість застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх. *Актуальні проблеми юридичної науки. Політико-правові передумови європейської та євроатлантичної інтеграції України*: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції «Двадцять другі осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 13 жовтня 2023 року). Хмельницький: ХУУП імені Леоніда Юзькова, 2023. С. 289-291.

6. Якимець М. О. Практична реалізація доктрини відновного правосуддя в системі сучасної ювенальної юстиції. *Теоретико-прикладні проблеми юридичної науки на сучасному етапі реформування кримінальної юстиції*: збірник тез міжнародної науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 10 травня 2024 року). Хмельницький: ХУУП імені Леоніда Юзькова, 2024. С. 107-109.

7. Якимець М. О. Окремі проблеми практики звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності і покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру. *Актуальні проблеми юридичної науки. Забезпечення правопорядку в Україні та світі: виклики сьогодення*: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції «Двадцять треті осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 18 жовтня 2024 року). Хмельницький: ХУУП імені Леоніда Юзькова, 2024. С. 200-201.

8. Якимець М. О. Підстави застосування примусових заходів виховного характеру в Україні. *Integration of Science and Innovation for Sustainable Development: Proceedings of the International Scientific Conference* (Utrecht, Netherlands, 21 August 2025). Bookmundo, 2025. С. 93-95.

9. Якимець М. О. Відповідальність неповнолітніх за кримінальні правопорушення: досвід Франції. *Розвиток правової системи України в контексті євроінтеграційних прагнень*: матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції для молодих вчених з міжнародною участю, присвяченої тижню права (м. Луцьк, 10 грудня 2025 року). Луцьк, 2026. С. 379-383.

10. Якимець М. О. Кримінально-правове реагування на злочинність неповнолітніх: статистичний аналіз судової практики. *Перспективи розвитку науки, освіти і суспільства в Україні та світі*: збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції (м. Полтава, 12 січня 2026 року). Полтава: ЦФЕНД, 2026. С. 37-38.

26 березня 2026 року

**Керівник ТУ ДСАУ
в Хмельницькій області**

Ігор МАКОГОН

ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСНА РАДА
**ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ УПРАВЛІННЯ ТА ПРАВА
 ІМЕНІ ЛЕОНІДА ЮЗЬКОВА**

вул. Героїв Майдану, буд. 8, м. Хмельницький, 29000. Тел. (038-2) 71-80-00, факс 71-75-70
 E-mail: info@univer.km.ua. Розрахунковий рахунок UA 598201720344281002200032328 в ДКСУ у м. Києві.
 МФО 820172. Код ЄДРПОУ 14163438

24.03.2026 № _____
 На № _____ від _____

ЗАТВЕРДЖУЮ
 ректор університету

Олег ОМЕЛЬЧУК

Березня 2026 р.

А К Т

**про реалізацію результатів наукових досліджень
 Якимець Марини Олександрівни
 на тему «Кримінально-правова характеристика примусових заходів
 виховного характеру, які застосовуються до неповнолітніх»**

Комісія у складі: декана юридичного факультету, кандидата юридичних наук, доцента Захарчука Віктора Миколайовича, членів комісії: доцента кафедри кримінального права та процесу, кандидата юридичних наук, доцента Виговського Дмитра Леонідовича, доцентки кафедри кримінального права та процесу, кандидатки юридичних наук, доцентки Присяжної Анни Василівни, стверджує цим актом, що розроблені в ході дисертаційного дослідження Якимець Мариною Олександрівною наукові положення і висновки з теми «Кримінально-правова характеристика примусових заходів виховного характеру, які застосовуються до неповнолітніх» були детально вивчені колективом кафедри кримінального права та процесу Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова і реалізовані у навчальному процесі.

Зокрема, дисертанткою було надано комісії для ознайомлення наукові публікації, які відображають основний зміст дисертаційного дослідження:

1. Якимець М. О. Проблема визначення застосування примусових заходів виховного характеру як правового інституту. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2025. Вип. 87, ч. 3. С. 370-375.
2. Yakymets M. O. The essence of compulsory measures of an educational nature and the practice of their application in Ukraine. *Національні інтереси України*. 2025. № 8 (13). С. 362-372.
3. Якимець М. О. Застосування примусових заходів виховного характеру: досвід європейських держав. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2026. № 1 (43). С. 1145-1157.
4. Якимець М. О. Досвід правового регулювання застосування примусових заходів виховного характеру у ФРН. *Теоретико-прикладні проблеми юридичної науки на сучасному етапі реформування кримінальної юстиції: збірник тез міжнародної науково-практичної конференції* (м. Хмельницький, 26 червня 2023 року). Хмельницький: ХУУП імені Леоніда Юзькова, 2023. С. 28-30.
5. Якимець М. О. Соціальна зумовленість застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх. *Актуальні проблеми юридичної науки. Політико-правові передумови європейської та євроатлантичної інтеграції України: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції «Двадцять другі осінні юридичні читання»* (м. Хмельницький, 13 жовтня 2023 року). Хмельницький: ХУУП імені Леоніда Юзькова, 2023. С. 289-291.
6. Якимець М. О. Практична реалізація доктрини відновного правосуддя в системі сучасної ювенальної юстиції. *Теоретико-прикладні проблеми юридичної науки на сучасному етапі реформування кримінальної юстиції: збірник тез міжнародної науково-практичної конференції* (м. Хмельницький, 10 травня 2024 року). Хмельницький: ХУУП імені Леоніда Юзькова, 2024. С. 107-109.
7. Якимець М. О. Окремі проблеми практики звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності і покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру. *Актуальні проблеми юридичної науки. Забезпечення правопорядку в Україні та світі: виклики сьогодення: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції «Двадцять треті осінні юридичні читання»* (м. Хмельницький, 18 жовтня 2024 року). Хмельницький: ХУУП імені Леоніда Юзькова, 2024. С. 200-201.
8. Якимець М. О. Підстави застосування примусових заходів виховного характеру в Україні. *Integration of Science and Innovation for Sustainable Development: Proceedings of the International Scientific Conference* (Utrecht, Netherlands, 21 August 2025). Bookmundo, 2025. С. 93-95.

9. Якимець М. О. Відповідальність неповнолітніх за кримінальні правопорушення: досвід Франції. *Розвиток правової системи України в контексті євроінтеграційних прагнень*: матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції для молодих вчених з міжнародною участю, присвяченої тижню права (м. Луцьк, 10 грудня 2025 року). Луцьк, 2026. С. 379-383.

10. Якимець М. О. Кримінально-правове реагування на злочинність неповнолітніх: статистичний аналіз судової практики. *Перспективи розвитку науки, освіти і суспільства в Україні та світі*: збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції (м. Полтава, 12 січня 2026 року). Полтава: ЦФЕНД, 2026. С. 37-38.

Матеріали, подані здобувачкою, використовуються під час викладання навчальних дисциплін «Кримінальне право», «Порівняльне кримінальне право та процес», «Порівняльне кримінальне право європейських держав», «Теорія і практика застосування заходів кримінально-правового характеру» у Хмельницькому університеті управління та права імені Леоніда Юзькова.

Теоретичні положення та висновки, запропоновані Якимець М. О., використовуються для підготовки робочих програм та силябусів із навчальних дисциплін «Кримінальне право», «Порівняльне кримінальне право та процес», «Порівняльне кримінальне право європейських держав», «Теорія і практика застосування заходів кримінально-правового характеру» для студентів юридичного факультету денної та заочної форм навчання. Включення до зазначених матеріалів положень та висновків, які містяться у дисертації, сприяє більш глибокому вивченню навчального матеріалу студентами університету, які навчаються за спеціальностями D8 Право (081 Право) і D9 Міжнародне право (293 Міжнародне право).

Голова комісії

декан юридичного факультету
кандидат юридичних наук, доцент

Віктор ЗАХАРЧУК

Члени комісії

доцент кафедри кримінального
права та процесу
кандидат юридичних наук, доцент

Дмитро ВИГОВСЬКИЙ

доцентка кафедри кримінального

права та процесу
кандидат юридичних наук, доцент

Анна ПУШКА

Інформація про кримінальні правопорушення (суспільно небезпечні діяння), вчинені неповнолітніми, та результати їх розгляду за 2021-2025 роки *

№ з/п	Найменування показника	Рік				
		2021	2022	2023	2024	2025
1	Кількість проваджень щодо неповнолітніх, що перебували на розгляді судів	6087	5110	4406	4147	4218
2	Кількість розглянутих проваджень щодо неповнолітніх осіб	3006	1805	2074	1782	1904
3	у т.ч. з ухваленням вироку	1732	1102	1385	1070	1074
4	Кількість проваджень за клопотанням про застосування примусових заходів виховного характеру, що перебували на розгляді судів	494	322	433	451	603
5	Кількість розглянутих проваджень із вирішенням питання про застосування примусових заходів виховного характеру	334	180	255	229	362
6	Кількість неповнолітніх, які вчинили кримінальні правопорушення (суспільно небезпечні діяння) у віці:					
7	до 14 років	157	78	114	108	141
8	14-15 років	773	388	540	456	489
9	16-17 років	1719	903	1098	1040	1040
10	Кількість неповнолітніх осіб, провадження щодо яких перебували в суді	7405	5110	5217	4913	4987
11	Кількість засуджених неповнолітніх осіб	2076	1274	1561	1203	1259
12	Кількість виправданих неповнолітніх осіб	12	10	5	3	0
13	Кількість осіб, щодо яких вирішено питання про застосування примусових заходів виховного характеру (у тому числі відмовлено)	394	202	256	255	341
14	Кількість потерпілих – фізичних осіб у провадженнях щодо неповнолітніх	1677	1287	1647	1801	1815
15	Завдано матеріальної і моральної шкоди на суму, млн. грн	21,48	22,51	33,06	49,66	71,15

* Побудовано автором на основі Єдиних звітів про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення (форма № 2) та Звітів судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження (форма № 1-к) за 2021-2025 роки [104-108; 118-122].

Додаток Е

**Питома вага кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми,
у кримінальних правопорушеннях, за якими провадження направлені
до суду, у 2013-2025 роках***

№ з/п	Рік	Загальна кількість кримінальних правопорушень, за якими провадження направлені до суду	Кількість кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми або за їх участю, провадження в яких закінчене	Питома вага кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, %
1	2013	212436	8781	4,13
2	2014	179366	7467	4,16
3	2015	167969	7171	4,3
4	2016	141392	5230	3,4
5	2017	181056	5608	3,1
6	2018	177702	4750	2,67
7	2019	158684	4088	2,58
8	2020	152348	3708	2,43
9	2021	156695	3247	2,07
10	2022	114916	1824	1,59
11	2023	168456	2529	1,5
12	2024	172790	2287	1,32
13	2025	148301	2119	1,43

* Побудовано автором на основі Єдиних звітів про кримінальні правопорушення (форма № 1) за 2013-2025 роки [91-103].

Інформація про ступінь тяжкості кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми у 2013-2025 роках *

№ з/п	Найменування показника	Рік												
		2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024	2025
1	Загальна кількість кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми або за їх участю	8781	7467	7171	5230	5608	4750	4088	3708	3247	1824	2529	2287	2119
2	у тому числі:													
3	кримінальні проступки (злочини невеликої тяжкості)	905	634	597	533	592	518	459	638	916	380	473	435	411
4	<i>питома вага від загальної кількості, %</i>	<i>10,3</i>	<i>8,5</i>	<i>8,3</i>	<i>10,2</i>	<i>10,6</i>	<i>10,9</i>	<i>11,2</i>	<i>17,2</i>	<i>28,2</i>	<i>20,8</i>	<i>18,7</i>	<i>19,0</i>	<i>19,4</i>
5	нетяжкі злочини (злочини середньої тяжкості)	3967	3440	3142	2469	2516	2279	2021	441	850	235	310	378	410
6	<i>питома вага від загальної кількості, %</i>	<i>45,2</i>	<i>46,1</i>	<i>43,8</i>	<i>47,2</i>	<i>44,9</i>	<i>48,0</i>	<i>49,4</i>	<i>11,9</i>	<i>26,2</i>	<i>12,9</i>	<i>12,3</i>	<i>16,5</i>	<i>19,3</i>
7	тяжкі злочини	3780	3304	3304	2153	2383	1861	1554	1634	1318	1118	1619	1347	1047
8	<i>питома вага від загальної кількості, %</i>	<i>43,0</i>	<i>44,2</i>	<i>46,1</i>	<i>41,2</i>	<i>42,5</i>	<i>39,2</i>	<i>38,0</i>	<i>44,1</i>	<i>40,6</i>	<i>61,3</i>	<i>64,0</i>	<i>58,9</i>	<i>49,4</i>
9	особливо тяжкі злочини	129	89	128	75	117	92	54	64	152	91	127	127	251
10	<i>питома вага від загальної кількості, %</i>	<i>1,5</i>	<i>1,2</i>	<i>1,8</i>	<i>1,4</i>	<i>2,1</i>	<i>1,9</i>	<i>1,3</i>	<i>1,7</i>	<i>4,7</i>	<i>5,0</i>	<i>5,0</i>	<i>5,6</i>	<i>11,8</i>

Розраховано автором на основі Єдиних звітів про кримінальні правопорушення (форма № 1) за 2013-2025 роки [91-103].

Побудовано автором на основі Єдиних звітів про кримінальні правопорушення (форма № 1) за 2013-2025 роки [91-103].

Розраховано автором на основі Єдиних звітів про кримінальні правопорушення (форма № 1) за 2013-2025 роки [91-103].

**Інформація про застосування до неповнолітніх правопорушників
примусових заходів виховного характеру у 2021-2025 роки ***

№ з/п	Найменування показника	Рік				
		2021	2022	2023	2024	2025
1	Кількість осіб, щодо яких вирішено питання про застосування примусових заходів виховного характеру	394	202	256	255	341
2	Застосовано примусових заходів виховного характеру, зокрема:					
3	застереження	112	48	64	85	101
4	обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього	46	25	28	23	56
5	передача неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання	213	120	150	137	175
6	покладення на неповнолітнього, який досяг п'ятнадцятирічного віку і має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків	0	0	0	0	0
7	направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення, але на строк, що не перевищує трьох років	20	5	8	4	2

* Побудовано автором на основі Звітів судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження (форма № 1-к) за 2021-2025 роки [118-122].